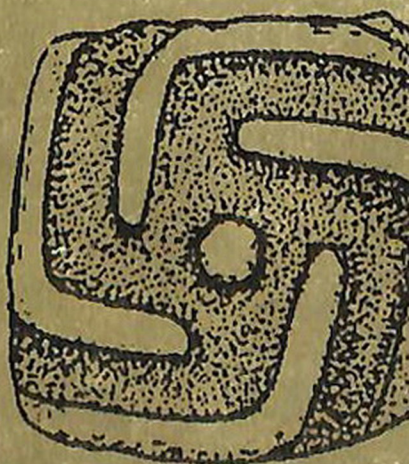

ԱՇՈՏ ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀԻ
ԿՆԻՔՆԵՐԸ
ՀԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԿՆՔԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

27.07.1998
purple
purple & purple
purple & purple

~~purple~~

736.3 (479.25)

V

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
«ԷԹՆՈՍ» ԷԹՆՈ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ
«ԱՐԱՄԵ» ԳԻՏԱ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Ս. ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԿՆԻՔՆԵՐԸ
ՀԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԿՆՔԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ**

ԵՐԵՎԱՆ - 1998

ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ
АКАДЕМИИ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
НАУЧНЫЙ ЦЕНТР ЭТНО-КУЛЬТУРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ "ЭТНОС"
НАУЧНО-КУЛЬТУРНОЕ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОЕ ОБЩЕСТВО "АРАМЕ"

Ա. Ս. ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ

**ПЕЧАТИ АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ
В СИСТЕМЕ
ДРЕВНЕВОСТОЧНОЙ ГЛИПТИКИ**

ЕРЕВАН 1998

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES OF REPUBLIC OF ARMENIA
SCIENTIFIC CENTRE OF ETHNO-CULTURAL RESEARCH "ETHNOS"
SCIENTIFIC - CULTURAL CHARITY ASSOCIATION "ARAME"

A. S. PILIPOSYAN

**THE SEALS OF ARMENIAN HIGHLAND
WITHIN THE
ANCIENT EAST GLIPTIC SYSTEM**

YEREVAN 1998

A II 84789

ՂՏՀ 390/395/

ԳՄԴ 63.23

Փ 553

Հրատարակվում է
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
պատմ. գիտ. դոկտոր
Ա. Ա. Զալանթյան

Փիլիպոսյան Աշոտ

Փ 553

Հայկական լեռնաշխարհի կնիքները
Հին Արեւելքի կնքագործության
համակարգում.-Եր.: Արամե, 1998.-248 էջ:

Աշխատանքը գրագրվում է Գամիշլի (Մոքին) քաղաքի (Սիրիայի Արա-
բական Հանրապետություն) Հայ Կաթողիկե եկեղեցու առաջնորդ, Մայրա-
գույն Վարդապետ, Գերաշնորհ Հայր ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՅՎԱԶՅԱՆԻ օժանդա-
կությամբ և օրհնությամբ:

*Работа издана благодаря участию и помощи настоятеля Армянской
Католической церкви города Камышлы Сирийской Арабской Республики
Преподобного Архимандрита АНДРАНИКА АЙВАЗЯНА.*

*This volume is published with the help and blessing of Very Reverend
Archimandrite ANTRANIG AYVAZIAN Prelate of the Armenian Catholic
Church of Kamishlye (Nisibin) in the Republic of Syria.*

Փ 0503020913 98 թ.
842(01) - 98

ԳՄԴ 63.23

© Փիլիպոսյան, Ա. 1998 թ.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական լեռնաշխարհը Փոքր Կովկասի, Պոնտական լեռնաշղթայի, Անտիտավրոսի, Հայկական Տավրոսի եւ Ձագրոսի լեռներով սահմանազատված, շուրջ 400 հազար քառ.կմ. մակերես զբաղեցնող աշխարհագրական այն տարածքն է /Абих Г. 1899; Абих Г. 1902; Հակոբյան Թ. 1968, էջ 7-34; Бальян С. 1969; Зорабян Л. 1979, էջ 12-17; Ասլանյան Ա., Բաղդասարյան Ա., Ջոիրաբյան Լ., Ոսկանյան Ա. 1980, էջ 177-182/, ուր ձեւավորվել եւ իր բազմադարյան մշակույթն է ստեղծել հայ ժողովուրդը:

Ընկած լինելով Առաջավոր Ասիայի արեւմուտքից-արեւելք տարածվող երկու մեծ բարձրավանդակների՝ Փոքրասիականի /Անատոլիական/ ու Իրանականի միջնամասում եւ նրանց հետ միասին հյուսիսից ու արեւելքից բնական սահման հանդիսանալով Սիրիական ու Միջագետքյան հարթավայրերի համար, Հայկական լեռնաշխարհը հնուց հաղորդակից է եղել տարածաշրջանի էթնիկական տեղաշարժերին եւ մշակութային փոխազդեցություններին:

Այդ փոխառնչությունները մանտանշող հնագիտական նյութերի մի կոնկրետ եւ խիստ ուշագրավ խմբի՝ հիմարեւելյան կնիքների ուսումնասիրությանն էլ նվիրված է սույն՝ ուսումնասիրությունը: Իրենց կիրառական եղանակներով, կառուցվածքով, ոճական եւ հորինվածքային առանձնահատկություններով, արձանագիր տեքստերի արժանահավատությամբ, նյութի, գույնի, չափի, կրելածեւի բազմազանությամբ եւ այլ տեղեկատվական հնարավորություններով, կնիքներն՝ այսօր, Հին Արեւելքի պատմության, մշակույթի, արվեստի, առասպելաբանության եւ այլ բնագավառների ուսումնասիրությանն անհրաժեշտ սկզբնաղբյուրներից են:

Մասնագիտական գրականության մեջ այս գիտաճյուղը հայտնի է «գլիպտիկա» /հունարեն «գլիֆո»- «փորագրում են» արմատից/ կամ «սֆրագիստիկա» /հունարեն «սֆրագիս»՝ «կնիք» բառից/ անվամբ: Իր շուրջ երկդարյա պատմության ընթացքում կնքագիտությունն անցել է անհաջողությունների, որոնումների, ինքնահաստատման ու նվաճումների ոչ ոյուրին ճանապարհ: Եթե 19-րդ դարի վերջի եւ 20-րդ դարի սկզբի ուսումնասիրողների գիտական ջանքերը հիմնականում ուղղված էին Արեւմուտքի խոշոր թանգարաններում /Փարիզ, Լոնդոն, Բրյուսել, Չիկագո/ եւ մասնավոր հավաքածուներում կենտրոնացված հիմարեւելյան կնիքների հատկանշական ցուցակների կազմման ու հրատարակման գործին /Menant J. 1886; De Clercq

L., Menant J. 1910; Ward W. 1910; Spelleers L. 1917; Delaporte L. 1920; Ward W. 1920; Weber O. 1920/, ապա 20-րդ դարի 30-40-ական թվականներից մասնագետների ուշադրության կենտրոնում ծառացան նրանց ժամանակագրական եւ տարածական սահմանների ճշգրտման, ոճական առանձնահատկությունների վերհանման, հինարելեյան կնքագործական կենտրոնների առանձնացման խնդիրները: Արդյունքում, քննարկվող նյութն, աստիճանաբար անջատվելով ընդհանուր եւ վերացական «հինարելեյանից», կոնկրետ տարածքային, մշակութային եւ նույնիսկ էթնիկական պատկանելություն ձեռք բերեց, ավելի որոշակի դարձնելով տարբեր ցեղախմբների, պետական կազմավորումների եւ ժողովուրդների դերը կնքագործության այս կամ այն ոճի եւ հորինվածքի ստեղծման, նյութի ընտրության, ինչպես նաեւ կնիքների կառուցվածքի, կրելաձեւի, կիրառման եւ այլ արտահայտչաբանականների մշակման գործում: Այս ամենն իր արտահայտությունը գտավ հինարելեյան արվեստի ու մշակույթի երկու խոշորագույն գիտական շենրի Ֆրանկֆորտի եւ Անտոն Մորթգատի հիմնարար մենագրություններում /Frankfort H. 1939; Moortgat A. 1940/: Աշխատանքներ, որոնք փաստացի նյութի ընդգրկման ծավալով, պարբերացման ու ժամանակագրության մշակված համակարգով, ոճական առանձնահատկությունների վերհանման սկզբունքներով, միֆոպոետիկական փորագիր տեսարանների բովանդակության համարձակ վերակազմություններով իրենց գիտական արժեքն ու արդիականությունը չեն կորցրել մինչեւ օրս: Միջազգային զեւնաձեւ կնիքների պատմա-ժամանակագրական վերլուծության եւ ոճական առանձնահատկությունների վերհանման վերաբերյալ Յ.Ֆրանկֆորտի աշխատանքը խիստ համառոտ կարելի է ներկայացնել հետեւյալ հիմնադրույթներով.

1-ին փուլ -

Մ.թ.ա. 4-րդ հազ. 2-րդ կես (Ուրուկ 4-րդ - Ջենդեթ-Նասրյան ժամանակահատված):

2-րդ փուլ -

Մ.թ.ա. 3000-2340 թթ (Վադդինաստիական եւ Սարգոնի շրջան)՝ «Դիպակե» /«Brocade style»/, «Կերպարային երեւակայական եւ երկարածոված» /«An imaginative and linear style»/, «Ռելեֆ-դեկորատիվ» /«A decorative relief style»/ եւ «Սարգոնյան» ոճերի ձեւավորման ժամանակահատված:

3-րդ փուլ -

Մ.թ.ա. 3-2-րդ հազ. սահմանագիծ (Ուրի 3-րդ հարստություն եւ Իսսին-Լարսա)՝ «հարավային» եւ «Իսսին-Լարսայի» ոճերի ձեւավորման ժամանակահատված:

4-րդ փուլ -

Մ.թ.ա. 2-րդ հազ. 1-ին կես (Բաբելոնի 1-ին հարստություն)՝ «երկբեւեռ» ոճի ձեւավորման ժամանակահատված:

5-րդ փուլ -

Մ.թ.ա. 18-17-րդ դարեր՝ Սիրիական 1-ին եւ 2-րդ խմբերի կնիքների տարածման ժամանակաշրջան:

6-րդ փուլ -

Մ.թ.ա. 16-14-րդ դարեր՝ Միտաննիական (մ.թ.ա. 1520-1350 թ.թ.) եւ Կասսիտական (մ.թ.ա. 1500-1300 թթ) կնքագործության ժամանակաշրջան:

7-րդ փուլ -

Մ.թ.ա. 2-րդ հազ. 4-րդ քառորդ - մ.թ.ա. 1-ին հազ. կես՝ Միջին եւ Նոր Ասսուրական թագավորությունների կնքագործության ժամանակաշրջան:

Ա. Մորթգատը եւս իր ուշադրությունը կենտրոնացրեց գլանաձեւ կնիքների ուսումնասիրության հիմնախնդիրներին: Սակայն, ի տարբերություն Յ.Ֆրանկֆորտի, նա աշխատանքի հիմքում դրեց ոչ այնքան ոճական, որքան հորինվածքային առանձնահատկությունների եւ առաջին հերթին վերջիններս կազմող առանձին դետալների /հագուստ, գլխարկ, սանրվածք, զարդ, դիրք եւ այլն/ մանրակրկիտ ուսումնասիրության հարցերը: Սահմանափակվելով միայն վաղ շրջանի /մ.թ.ա. 4-3-րդ հազարամյակներ/ կնիքների հետազոտման խնդիրներով, Ա.Մորթգատը ներկայացրեց վերջիններիս ժամանակագրության /պատմական շրջափուլերի եւ կոնկրետ անհատների հետ կապված/ հետեւյալ սանդղակը:

1-ին փուլ -

Մ.թ.ա. 4-րդ հազ. կեսեր (Ուրուկ 6-րդ - 4-րդ):

1ա փուլ -

Մ.թ.ա. 3100թ. (անցում Ուրուկ 4-րդից Ջենդեթ-Նասրի):

2-րդ փուլ -

Մ.թ.ա. 3000-2800 թթ (Ջենդեթ-Նասրի ժամանակահատված):

2ա փուլ -

Անցում Մեսսիլիմի ժամանակաշրջանին:

3-րդ փուլ -

Մ.թ.ա. 3-րդ հազ. սկիզբ (Մեսսիլիմի ժամանակաշրջան):

3ա փուլ -

Անցում Ուրի 1-ին հարստության ժամանակաշրջանին (այսպես կոչված Իմդուգուդ-Սուկուրուկի/ ներկայումս օգտագործվում է «Անգուդ-Շիրուկ-պակ» ընթերցումը/ ժամանակահատվածին):

4-րդ փուլ -

Ուրի 1-ին հարստության ժամանակաշրջան՝

ա) Մեսկալանդուգի ժամանակահատված,

բ) Մեսաննեպադայի-Լուգալբանդայի ժամանակահատված,

գ) Նինտուրնիի /ընթերցումը հնացել է, ներկայումս կիրառվում է «Նինբանդա թագուհի» վերժանումը/ Մեսսաննեպադայի կնոջ ժամանակահատված:

Ահա գիտական այս հեճքի վրա մեր դարի 40-80-ական թվականներին ուսումնասիրություններ կատարած նոր մասնագետները /Գ. Օֆներ, Է. Փորագա, Պ. Ամյե, Թ. Բեռան, Յ. Բոննե, Մ. Բրանդես, Բ. Բրենտյես, Բ. Բյուքանան, Ռ.Բյոմեր, Պ.Բեք, Պ. Ալեքսանդեր, Ռ. Ղայսոն, Դ. Կոլոն եւ այլոք/ ձեռքի տակ ունենալով լավ թվագրվող հնագիտական համալիրներից հայտնաբերված նոր նմուշներ, ավելի խորացրին եւ ընդլայնեցին գիտելիքները հինարեւելյան կնիքների ու կնքագործության վերաբերյալ: Ըստ որում, վերոհիշյալ աշխատանքներում մոտեցումների միանմանությունն ու առաջադրված լուծումների ինչ-որ տեղ միօրինակությունը, թերեւս, կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ մինչեւ մեր դարի 70-80-ական թվականները կնքագիտությունը, ըստ էության, Արեւմուտքի ուսումնասիրողների մեծաշնորհն էր եւ, ըստ այդմ էլ, գերազանցապես զարգացել էր տեղի կենտրոններում մշակված եւ սեփական գիտական «ստանդարտից» շեղում չենթադրող մեկնաբանությունների պայմաններում: Մեր կարծիքով այդ «միօրինակության» պատճառներից մեկն այն է, որ վերոհիշյալ ուսումնասիրողների հիմնական մասը, փաստորեն ճիշտ ընկալելով կնիքներն իրարից զատող ամենակարեւոր հատկանիշը՝ դրոշմումն իրականացնող եղանակների տարբերությունն, այնուամենայնիվ չկարողացավ ձերբազատվել հնից եկող եւ համեմատաբար լավ մշակված ձեւա-կառուցվածքային բաղդատման սկզբունքից եւ ուշադրությունն առավելապես կենտրոնացրեց կնիքների արտաքին /կառուցվածքային/ տարբերությունների վերհանման ու վերջիններիս դրոշմող մակերեսներին փորագրված տեսարանների մեկնաբանման խնդիրներին: Մյուս պատճառը, թերեւս, կապված էր հինարեւելյան կնիքների ողջ ընտրանու երկենթախումբ /1. դրոշմ-կնիքներ, 2. գլանաձեւ կնիքներ/ ոչ արդյունավետ ստորաբաժանման եւ ենթախմբերից յուրաքանչյուրը մյուսից անջատ ուսումնասիրման գործելակերպի հետ: Վերջինիս հետեւանքը եղավ այն, որ մասնագետների մեծագույն մասն իրեն նվիրեց առավել հրապուրիչ, մեծաքանակ եւ շահեկան գլանաձեւ կնիքների դասակարգման եւ ժամանակագրության հարցերի հետազոտմանը, «մոռացալով» կիրառման այլ եղանակներ ունեցող օրինակների գոյությունը եւ խուսափելով ողջ տեսականուն նվիրված ընդհանրացող ուսումնասիրություններից: Ինչ վերաբերվում է այն ոչ մեծաթիվ «համարձակներին» /Բ.Բյուքանան, Բ.Բրենտյես, Ռ.Ղայսոն/, որոնք այնուամենայնիվ փորձ արեցին համատեղել երկու ենթախմբերին վերաբերող ուսումնասիրություններն, ապա վերջիններս էլ չհանդգնեցին վեր բարձրանալ կնիքների մակերեսներին փորագրված ոճա-հորինվածքային տեսարանների բովանդակության բացահայտման եւ առանձին կերպարների մեկնաբանման գործելաձեւից, դրանով իսկ առաջին հերթին լուծելով առասպելաբանության, ապա նոր միայն կնքագիտության հետ առնչվող խնդիրներ: Այսինքն, ըստ էության, կնքագի-

տություներն առաջ ընթացավ ոչ այնքան բուն կնիքների, որքան վերջիններիս վրա փորագրված տեսարանների վերլուծության, անշուշտ խիստ անհրաժեշտ, բայց միեւնույն ժամանակ կնքագիտության առջեւ ծառացած բազմաթիվ հիմնահարցերի մեկնաբանման համար մասամբ բավարար, ճանապարհով:

Փաստորեն այսպիսին է իրավիճակը կնքագիտության մեջ նաեւ այժմ եւ դրա լավագույն վկայությունը ներկայիս խոշոր արեւելագետներ Բ.Բյուքանանի եւ Դ.Կոլոնի մեծարժեք եւ ընդգրկուն մենագրություններն են /Buchanan B. 1981; Collon D. 1987; Collon D. 1990/: Հատկապես ուշագրավ է Դ.Կոլոնի 1987 թ. հրատարակած աշխատանքը, որ կրում է «Առաջին արտատպությունները: Գլանաձեւ կնիքները Հին Արեւելքում» վերնագիրը: Այստեղ փաստորեն ի մի են բերվել եւ ընդհանրացվել վերջին հարյուրամյակում տարբեր արեւելագետների կողմից գլանաձեւ կնիքների վերաբերյալ մշակված բոլոր տեսակետները: Վերջիններիս հիման վրա Դ.Կոլոնը ներկայացրել է հիմարեւելյան կնքագործության /ցավոք, միայն ըստ գլանաձեւ կնիքների/ զարգացման պատմա-ժամանակագրական հետեւյալ պատկերը.

1-ին փուլ -

Մինչեւ մ.թ.ա. 3000 թ.՝ գլանաձեւ կնիքների սկզբնավորման շրջան:

2-րդ փուլ -

Մ.թ.ա. 3000-2334 թթ.՝ Քաղաք-պետությունների ժամանակաշրջան:

3-րդ փուլ -

Մ.թ.ա. 2334-2000 թթ՝ Սարգոնյան կայսրության եւ ետսարգոնյան շրջան:

4-րդ փուլ -

Մ.թ.ա. 2000-1500 թթ՝ Համմուրաբիի ժամանակաշրջան:

5-րդ փուլ -

Մ.թ.ա. 1500-1000 թթ՝ Միջագոյին փոխառնչությունների ժամանակաշրջան (Կասսիտական Բաբելոն, Միտաննի, Ասորեստանի միջին թագավորություն, Կիսրոս):

6-րդ փուլ -

Մ.թ.ա. 1000-500 թթ՝ Նոր Ասորեստանյան եւ Նոր Բաբելոնյան կայսրություններ, Ուրարտու:

7-րդ փուլ -

Մ.թ.ա. 500 թ. եւ դրանից հետո՝ Մեդացիներ, պարսիկներ, հույներ (Աքեմենյան կայսրության ժամանակաշրջան):

Ի դեպ, ինչպես հին, այնպես էլ այս աշխատանքներում Հայկական լեռաշխարհը փաստորեն բացակայում է «Հին Արեւելք» պատմա-աշխատագրական եւ էթնո-մշակութային հասկացությունների համակարգից, իսկ տեղից հայտնաբերված եւ արեւմտյան թանգարաններում պահվող նյութն

անջատ-անջատ ներկայացված է «Արեւելյան Անատոլիա» եւ «Ուրարտու» տերմինների տակ: Ուստի մեր աշխատանքի նպատակն է ձեռքի տակ առկա մեծաքանակ հնագիտական եւ արձանագիր նյութի համակողմանի ուսումնասիրության հիման վրա նորովի համակարգել Հին Արեւելքի եւ հարակից շրջանների մ.թ.ա. 7-1-ին հազարամյակների կնիքների հարուստ հավաքածուն, վերհանել յուրաքանչյուր տարածաշրջանին բնորոշ կնքագործության առանձնահատկությունների համայնապատկերը, հնարավորության սահմաններում տալ դրանց ձեւավորման ու զարգացման սոցիալ-տնտեսական, էթնո-մշակութային եւ ռազմաքաղաքական նախադրյալներն ու դրդապատճառները եւ, վերջապես, առաջին անգամ փորձ անել ներկայացնել Հայկական լեռնաշխարհի կնքագործության տեղն ու դերն այդ գործընթացների համակարգում:

ՀԻՆԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԿՆԻՔՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄ ԵՎ ՊԱՏՄԱԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Կնիքները Հին Աշխարհի նյութական մշակույթի ամենաաչքի ընկնող դրսևորումներից են: Սկզբնապես հանդես գալով որպես առանձին մարդու կամ մարդկանց ոչ մեծ խմբի, ապա համայնքի, հետագայում՝ տոհմի, իսկ ավելի ուշ նաեւ պետության ինստիտուտ ունեցող հասարակության սոցիալական սանդղակի տարբեր աստիճաններին կանգնած խավերի /ռազմական ավագանի, քրմական դաս, վաճառականություն, արհեստավորների դաս եւ այլն/ եւ ամենալայն իրավունքներով օժտված անհատների /առաջնորդ, ցեղապետ, քրմապետ, թագավոր, թագուհի, թագաժառանգ, զորահրամանատար եւ այլն/ անձնական սեփականությունը, սոցիալական կարգավիճակն, իշխանությունը եւ անգամ էթնիկական պատկանելությունը մատնանշող ատրիբուտներ, կնիքները լայն կիրառություն գտան կյանքի, կենցաղի եւ հասարակական-քաղաքական գործունեության ամենատարբեր ոլորտներում: Ուստի միանգամայն հասկանալի է, որ կնիքների մակերեսներին արված փորագրություններն, ինչպես նաեւ նրանց կիրառման եղանակն ու կառուցվածքը պատահական կամ կամայական բնույթ չէին կարող կրել: Աշխարհագրական, մշակութային եւ անգամ էթնիկական գործոնները թողել են իրենց որոշակի ազդեցությունը թվարկված հատկանիշների ձևավորման վրա /Collon D. 1987, էջ 113-119; Beyer D. 1982, էջ 62-63; Collon D. 1975, էջ 155-156; Gibson Mc.G., Biggs R. 1977, էջ 41-53; Дьяконов И. 1968, їз 135-140/:

Այս ամենն անշուշտ, հրամայաբար պահանջում է խնդրո առարկա բնագավառի ուսումնասիրությանն անհրաժեշտ գիտական մեթոդների ու տիպաբանական ստորաբաժանումների նոր ու ճկուն համակարգի մշակում ու կիրառություն, ինչն իր հերթին հնարավորություն կընձեռի առկա մեծաքանակ փաստացի նյութն ավելի օբյեկտիվ ու հավաստի «խոսեցնելու» եւ վերջինիս տեղեկատվության հիմքի վրա, Հին Արեւելքի մ.թ.ա. 7-1-ին հազարամյակների կնքագործության զարգացման արժանահավատ եւ առավել հավանական համայնապատկերը վերստնալու համար:

Ինչպես նշեցինք վերելում, հիմարելեյան կնքագործությամբ զբաղվող մասնագետների հիմնական մասը չփորձեց ձերբազատվել վաղուց մշակված, բայց, ըստ էության, կնիքների բազմաբնույթ տեղեկատվական հնարավորությունները սահմանափակող ու համահարթեցնող գիտական «ստանդարտից» եւ ուսումնասիրվող նյութի տիպաբանական ստորաբաժանման

հիմքում թողեց քիչ աշխատող՝ ձեռա-կառուցվածքային բաղդատման սկզբունքը, կիրառելով հինարեւելյան կնիքների երկենթախումբ /1.Դրոշմ-կնիքներ, 2.Գլանաձեւ կնիքներ/ ստորաբաժանման եւ ենթախմբերից յուրաքանչյուրը մյուսից անջատ հետազոտման աշխատածեւ, ուշադրությունն առավելապես կենտրոնացնելով կնիքների արտաքին /կառուցվածքային/ տարբերակների վերհանման ու վերջիններիս դրոշմող մակերեսներին փորագրված տեսարանների մեկնաբանման խնդիրներին:

Գիտակցելով ուսումնասիրության վերը ներկայացված սկզբունքի քիչ արդյունավետությունը եւ յուրաքանչյուր կնիքն ընդունելով որպէս մեկ, ամբողջական ու կիրառման եղանակի առումով ինքնուրույն ու անբաժանելի միավոր, մենք նպատակահարման գտանք հինարեւելյան կնիքների ստորաբաժանման առաջին աստիճանի՝ ենթախմբի, հիմքում դնել դրոշմումն իրականացնող եղանակների տարբերության հատկանիշը եւ քննարկվող արտեֆակտների ողջ տիրույթը նորովի բաժանել չորս /եւ ոչ թե երկու՝ ինչպէս արվում էր ավանդաբար/ ենթախմբերի:

1-ին ենթախումբ-

Դրոշմ-կնիքներ: Օգտագործվել են մեկ սեղմունով մեկ ամբողջական դաջվածք ստանալու համար:

2-րդ ենթախումբ-

Գլանաձեւ կնիքներ (պտտակնիքներ): Գործածվել են գլորման եղանակով դաջված պատկերների գոտի ստանալու համար (տերմինների ավելորդ խառնաշփոթից խուսափելու նպատակով, այս ենթախմբի համար պահպանել ենք վաղուց արդեն ընդունված /թեւ առաջին հերթին արտաքին հատկանիշներ ցուցանող/, «գլանաձեւ կնիքներ» տերմինը, դրա տակ ընկալելով գլորման կամ գլանման եղանակով կիրառվող կնիքների ողջ բազմությունը):

3-րդ ենթախումբ-

Կոնաձեւ կնիքներ (գալարադրոշմ կնիքներ): Օգտագործվել են ինչպէս իրանի փորագրությունները գլորման եղանակով արտատպելու, այնպէս էլ հիմքին արված պատկերները մեկ սեղմունով դաջելու համար: Ըստ որում, դրոշմման երկու եղանակներն էլ արվել են կողք-կողքի եւ միաժամանակ (նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ այս կնիքները մասնագետների կողմից միշտ ներգարավել են «գլանաձեւ կնիքներ» ենթախմբի մեջ եւ չունեն ինքնուրույն անվանում, մենք նպատակահարման գտանք պայմանականորեն վերջիններիս կոչել «կոնաձեւ կնիքներ» անվամբ, դրա տակ ընկալելով գլանման եւ դաջման կոմբինացված եղանակով կիրառվող կնիքների ողջ տեսականին):

4-րդ ենթախումբ-

Պրիզմայաձեւ կնիքներ (բազմադրոշմ կնիքներ): Կիրառվել են իրանի

նիստերին եւ հիմքին արված փորագրությունների ինքնուրունաբար սեղմումներով, առանձին պատկերներ ներկայացնող դաշվածքների շարք ստանալու համար (քանի որ սրանք եւս մասնագիտական գրականության մեջ խմբավորվել են «գլանաձեւ կնիքների» ենթախմբում եւ չունեն ինքնուրույն անվանում, ապա մենք նպատակահարմար գտանք պայմանականորեն կիրառել «պրիզմայաձեւ կնիքներ» անվանումը, վերջինիս տակ հասկանալով մեկից ավելի ինքնուրույն դաշումների կոմբինացված եղանակով օգտագործվող կնիքների ողջ տեսականին):

Վերը նշված ենթախմբերում առանձնացված կնիքները միօրինակ չեն եւ դրսևորվում են ներենթախմբային տարբերակներով: Տեսականորեն քննարկվող կնիքները տարբերակի մակարդակում կարելի է զանազանել ըստ նյութի, ձևի, փորագրման հնարքների, ոճի, գույնի, չափերի եւ այլն: Նման փորձեր արվել են արդեն: Սակայն ստացված եզրահանգումները ոչ միշտ է, որ եղել են հավաստի, վերջնական եւ ընդհանրացնող: Առավել ուշագործ արդյունքներ են տվել կնիքների հորինվածքային առանձնահատկություններով արվող տարբերակումները: Ըստ որում, մինչեւ այժմ մասնագիտական գրականության մեջ հիմնականում կիրառվել է հորինվածքային առանձնահատկությունների դասդասման երկտարբերակ համակարգ:

1-ին տարբերակ -

երկրաչափական բնույթի պատկերներով կնիքներ,

2-րդ տարբերակ -

տեսարանային պատկերներով կնիքներ:

Նման մոտեցումն, ըստ մեզ, արհեստականորեն նեղացրել է կնիքների վրա ներկայացված պատկերների տեղեկատվական հնարավորությունների ուսումնասիրման տիրույթը, փոքրացրել հորինվածքային առանձնահատկությունների համադրման եւ զանազանման արդյունավետ եղանակների քանակը եւ, ըստ այդմ էլ, տվել ոչ ամբողջական պատկեր: Պատճառը, թերեւս, «հորինվածք /կոմպոզիցիա/» հասկացության ոչ լրիվ ընկալման եւ իմաստավորման մեջ է: Մեր կարծիքով «հորինվածք /կոմպոզիցիա/» հասկացության տակ տվյալ դեպքում պետք է հասկանալ կնիքների դրոշմող մակերեսներին առկա մշանա-պատկերային փորագրությունների եւ վերջիններիս ժանրա-սյուժետային /իմաստային/ ծանրաբեռնվածությունների միասնությունը: Այլ խոսքով, հորինվածքն, ըստ էության, կնիքների դրոշմող մակերեսներին փորագրման եղանակով ներկայացված տեղեկատվությունների ընկալման համակարգն է, իր տարամակարդակ դրսևորումներով: Այդ դեպքում, որն է ուրեմն կնիքների հորինվածքային առանձնահատկությունների տարբերակման միավոր-հատկանիշը: Տեսականորեն

որպես այդպիսին կարող է ընդունվել հորինվածքի ուղղությունը /աջից ձախ կամ ձախից աջ/, նրանում առկա կերպարների կամ սյուժետային խմբերի քանակը, ռեգիստր-բաժանարարների եւ լոկուսների գոյության կամ բացակայության փաստը, երկրաչափական, կենդանական, բուսական, մաթեմատիկական եւ այլ պատկերների առկայության, բացակայության կամ համադրության հանգամանքը եւ այլն: Մեր կարծիքով, փորագրությունների նման կամայական մասնատումներից յուրաքանչյուրը հորինվածքային առանձնահատկությունների տարբերակման միավոր-հատկանիշ դարձնելը /եւ դա այն դեպքում, երբ մենք միայն ենթադրում ենք տեսարանի իմաստային ծանրաբեռնվածությունը եւ, ըստ այդմ էլ, իրավասու չենք այն ինքնակամ տարանջատելու/, անտարակույս հանգեցնում է իրականությանը քիչ համապատասխանող, կիսատ եւ աղճատված արդյունքների: Այդ իսկ պատճառով էլ կնիքներից յուրաքանչյուրի դրոշմող մակերեսին /կամ մակերեսներին/ առկա հորինվածքն ընդունելով առանձին, ամփոփ եւ անբաժանելի ամբողջություն, մենք նպատակահարմար գտանք, որպես վերջիններիս տարբերակման միավոր-հատկանիշ ընդունել հորինվածքներից քաղվող օբյեկտիվ եւ սուբյեկտիվ տեղեկատվությունների մակարդակային տարբերությունները: Վերջիններս, մեր կարծիքով, ենթադրում են չորս մակարդակ /1. նշանային, 2. պատկերային, 3. տեսարանային, 4. տեքստային/ եւ, ըստ այդմ էլ պայմանավորում կնիքների հորինվածքային առանձնահատկությունների աստիճանական զարգացման քառափուլ հաջորդականությունը:

Նշանային մակարդակն իր մեջ ներառում է միայն երկրաչափական /կետ, գիծ, կոր, շեղագիծ, գիգզագ, խաչ, շրջան, ուղղանկյուն, շեղանկյուն, ցանց եւ այլն/ բնույթի պատկերներ ներկայացնող փորագրությունների ողջ տիրույթը: Սրանց տեղեկատվական հնարավորությունները բացառապես սուբյեկտիվ-ենթադրական են եւ չեն պայմանավորում որեւէ գործողություն կամ սյուժե:

Պատկերային մակարդակն ամփոփում է՝ առանց որեւէ ուղեկցող մանրամասների, միայն մեկ ստատիկ պատկեր ներկայացնող փորագրությունների տիրույթը /միջատ, սողուն, թռչուն, կենդանի, բույս, մարդ, երեւակայական է-ակ եւ այլն/: Ի տարբերություն նախորդ մակարդակի, սրանց տեղեկատվությունը օբյեկտիվ է, թեւեւ այստեղ եւս բացակայում է գործողության կամ սյուժեի պարագան:

Տեսարանային մակարդակն իր մեջ ընդգրկում է միմյանց հետ փոխկապակցված նշանային եւ պատկերային փորագրությունների անենաբազմազան համադրությունների ողջ տիրույթը: Սրանց տեղեկատվական հնարավորությունները ներառում են փոխլրացնող օբյեկտիվ եւ սուբյեկտիվ ամենատարբեր ենթադրությունների դաշտը: Տեսարաններում հստակ ընդգծված է գործողության /կամ գործողությունների/ եւ սյուժեի պարագան:

Տեքստային մակարդակն իր մեջ ներառում է արձանագիր տեքստերի /հիերոգլիֆ, սեպագիր/ եւ նշանային, պատկերային ու տեսարանային փորագրությունների համադրության ողջ տիրույթը: Սրանց տեղեկատվությունն արդեն ոչ միայն օբյեկտիվ է, այլ նաեւ ստույգ: Այն ինքն իր մեջ տեքստի ձեւով ամփոփում է կոնկրետ գործողություն, անձ, երեւոյթ կամ սյուժե, ապա վերջինս համալրում մույն հորինվածքի նշանա-պատկերային հատվածում ներկայացված փորագրությունների ենթադրվող /օբյեկտիվ եւ սուբյեկտիվ/ բովանդակությամբ:

Ահա տեղեկատվական հնարավորությունների վերոհիշյալ չորս մակարդակների հիման վրա էլ, մեր ուսումնասիրության մեջ առանձնացվել են կնիքների հորինվածքային առանձնահատկությունների աստիճանական զարգացումը մատնանշող չորս տարբերակներ, հետեւյալ հաջորդականությամբ:

1-ին տարբերակ -

Երկրաչափական /նշանային/ հորինվածքներով կնիքներ:

2-րդ տարբերակ -

Պատկերային հորինվածքներով կնիքներ:

3-րդ տարբերակ -

Տեսարանային հորինվածքներով կնիքներ:

4-րդ տարբերակ -

Արձանագիր տեքստ ունեցող հորինվածքներով կնիքներ:

Վերոհիշյալ չորս ենթախմբերի եւ չորս տարբերակների տեղեկատվությունների հիման վրա էլ այս ուսումնասիրության մեջ քննարկվել են 3-ին Արեւելքի /Եգիպտոս, Էգեյան աշխարհ, Փոքր Ասիա, Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհ, Միջագետք, Արաբական թերակղզի, Հայկական լեռնաշխարհ, Իրանական սարահարթ, Միջին Ասիա, Ինդոսի հովիտ/ մ.թ.ա. 7-1-ին հազարամյակների կնիքների հանդես գալու, տարածման, փոխազդեցության եւ այլ հարցերը:

ԴՐՈՇՄ - ԿՆԻՔՆԵՐ (աղ. 1-21)

Սրանք շրջանի, օվալի կամ ուղղանկյան գծագրություն ունեցող հարթ կամ քիչ ուռուցիկ երեսով, ձվաձև, կիսագնդաձև, հազվադեպ նաև խորանարդաձև իրանով եւ հաճախ բռնակ-կախիկով դրոշմ-կնիքներ են, որ օգտագործվել են մեկ սեղմումով մեկ ամբողջական դաջվածք ստանալու համար: Ըստ հորինվածքային առանձնահատկությունների այս ենթախմբում հնարավոր է զանազանել չորս տարբերակներ:

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿ (աղ. 1-8):

Այս տարբերակին բնորոշ են երկրաչափական հորինվածքներով դրոշմ-կնիքները: Ինչպես նշեցինք վերելում «երկրաչափական» անվան տակ հասկացվում են բոլոր այն դաջվածքները, որ ներկայացված են ուղղանկյան, շեղանկյան, ցանցի, խաչի, զիգզագի, սվաստիկայի, կետի, պարույրի, շրջագծի եւ երկրաչափական այլ պատկերների ու նրանց զուգորդումների ձևով:

Ժամանակագրական առումով սրանք ամենահին դրոշմ-կնիքներն են: Նրանց վաղագույն օրինակները հանդիպում են Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում արդեն «նախաբրուտագործական» շրջանում եւ թվագրվում են մ.թ.ա. 7-րդ հազարամյակով /Buchanan B. 1981, էջ 4-5/: Այստեղ նրանք ավելի հաճախակի են դառնում մ.թ.ա. 6-5-րդ հազարամյակներում (Ամուկի հովիտ, Երիքով, Թել Արփաչա, Թել-Հալաֆ, Թել Բրակ) եւ լայն տարածում ստանում մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակում /Mallowan M., Rose G. 1935, էջ 2-17, 170-178; Braidwood R., Braidwood L., 1960, էջ 63, աղ. 37, 68; Бренъес Б. 1976, էջ 53; ССО 1964, աղ.1, նկ. 1; Maccou B. 1989, էջ 99/ (աղ. 1, նկ. 1-23):: Պատրաստվել են օճառաքարից /ստեատիտ/, օճաքարից /սերպենտին/, կրաքարից, մարմարից, կավից եւ այլն: Մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակից նշված տարածքում այս տարբերակի կնիքներն իրենց տեղը զիջում են ավելի բարդ հորինվածքային դաջվածքով օրինակներին:

Փոքր Ասիայում եւս նույն տարբերակին վերաբերող դրոշմ-կնիքները երեւան են գալիս մ.թ.ա. 7-6-րդ հազարամյակներում /Զաթալ Յույուկ, Հաջի-լար/ եւ առավել գործածական դառնում մ.թ.ա. 4-3-րդ հազարամյակների ընթացքում /Կարաթաշ-Սենայուկ/ (Mellaart J. 1964, էջ 96-98, նկ. 40, 41; Бренъес Б. 1976, էջ 308, նկ.31; ССО 1962, աղ.5, նկ.80; Mellink M. 1965, էջ 250, աղ.64, նկ.33, աղ.65, նկ.37; ССО 1969, լուսանկար 116; Goldman H. 1956, էջ 236, նկ. 395; Yakar J. 1985, էջ 350-351, աղ. 24, նկ. 3, 9, 11, 17, 18) (աղ. 2, նկ. 1-15): Սուլի-Պոմպեոպոլիսում /Կիլիկիա/ եւ Սաքչեգյոզուից ոչ հեռու գտնվող Սամալ բնակավայրում հայտնաբերված եւ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերով թվագրվող խրոնոգե դրոշմ-կնիքների օրինակները վկայում են, որ վաղ շրջանում տարածված այս կնիքների եզակի մնուշները պահպանում են իրենց գոյությունը Փոքր Ասիայում նաև Ուշ Բրոնզի շրջափուլում

/Klengel H. 1967, աղ.24, 25; Schaeffer C. 1948, էջ 277, աղ.174, նկ.20/:

Միջազգետրում երկրաբանական պատկերներով դրոշմ-կնիքներն ի հայտ են գալիս մ.թ.ա. 6-5-րդ հազարամյակներում /Ուբեյդ, Ջարմո/ եւ գործածության մեջ մնում մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակում /Buchanan B. 1981, էջ 6-9, նկ.6-10, 12, 14-16; ICCO 1962, նկ.204/։ Այստեղ եւս նրանք հիմնականում դուրս են գալիս կիրառությունից մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի ընթացքում (աղ. 2, նկ. 16-24)։

Էգեյան աշխարհում քննարկվող դրոշմ-կնիքների օրինակները հայտնի են մ.թ.ա. 6-րդ հազարամյակից /Եւա-Նիկոմեդիա/, իսկ մ.թ.ա. 5-4-րդ հազարամյակներից տարածում են ստանում Արեւելյան Եվրոպայի (աղ. 3, նկ. 1-6) տրիպոլիտ-կոկոտենյան մշակույթի հուշարձաններում (Ֆրոնուշիկա, Խերեշեշտի) /Брентъес Б. 1976, էջ 98; Массон В., Мерперт Н., Мунчаев Р., Черныш Е., 1982, էջ 178, 272, աղ.58, նկ.31, 35, 42-45; Пассек Т., 1949, էջ 44, նկ.12, 13; Piggot S. 1965, էջ 48, նկ.17/։

Քիչ ավելի ուշ /մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակում/ մնան դրոշմ-կնիքները երեւան են գալիս նաեւ Միջին Ասիայում /Կաուչի-դեպե/ եւ Ինդոսի հովիտում (Մոհենջո-դարո) /Григорьев Г. 1940, էջ10; Маккей Э. 1951, էջ 75-77, աղ.17, 18/ (աղ. 3, նկ. 7-26)։

Իրանական սարահարթում քննարկվող կնիքները (աղ. 4, նկ. 1-26) հանդիպում են մ.թ.ա. 5-4-րդ հազարամյակների հնագիտական հուշարձաններում /Շոշ, Սիալկ 3-րդ, Ջաֆարաբադ, Թեփե Գիյան, Ջակալան/, իսկ ամենաուշ օրինակները շարունակում են օգտագործվել նաեւ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսին /Մարլիկ Թեփե/ (Langsdorf A., McCown D. 1942, աղ.81, նկ.20; Buchanan B. 1981, էջ 10-13, 17, նկ.17-29, 39-41; Vanden Berghe L. 1973, էջ 57; Vanden Berghe L. 1975, էջ 59; Vanden Berghe L. 1988, էջ 35; Brentjes B. 1983, էջ 191; Al-Gailani Werr L. 1988, էջ 11, նկ.27; Антонова Е. 1984, էջ 27)։

Այս առումով Իրանական սարահարթի եւ Փոքր Ասիայի հետ նկատվող ընդհանրություններ ունի Հայկական լեռնաշխարհը (աղ.5 - աղ.8)։ Այստեղ քննարկվող տարբերակին պատկանող դրոշմ-կնիքների վաղագույն օրինակները հանդիպում են մ.թ.ա. 5-4-րդ հազարամյակների վաղերկրագործական բնակատեղիներում /Թոյրեթեփե, Զյուլթեփե I/, շարունակվում օգտագործվել մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի ընթացքում /Թեփեշիկ, Թալին/, անհետանում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին կեսին եւ վերստին հայտնվում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսին /Абидуглаев О. 1959, էջ 96, աղ.40; Нариманов И. 1957, էջ 141; Esin U. 1972, աղ.109, նկ.3, 4, աղ.110, նկ.3; Սարգսյան Գ. 1989, էջ 10/։ Հատկապես ուշագրավ է Արտաշավանի թիվ 3 դամբարանից հայտնաբերված եւ մ.թ.ա. 15-14-րդ դարերով թվագրվող բրոնզե դրոշմ-կնիքը /Սարգսյան Գ., 1987, էջ 19-20/ (աղ. 6, նկ. 12)։ Այն անմիջական զուգահեռներ ունի Սուլիի (աղ. 6, նկ 11), Սաքեգյոզուի եւ Մարլիկ Թեփեի (աղ. 6, նկ 13), բրոնզե կնիքների հետ։ Առավել լայն տարածում Հայկական լեռնաշխարհում այս կնիքները ստանում են մ.թ.ա. 2-1-ին հազա-

րամյակների սահմանագծի հնագիտական հուշարձաններում /Մուխամմաթ Թափա, Սառի-թեփե, Մեծամոր, Դվին, Օշական/ (Крупнов Е. 1941, էջ 170; Халилов Д. 1960, էջ 74-75, աղ. 7, նկ.1-3; Нариманов И., Халилов Д. 1962, էջ 57, աղ.10, նկ.6, էջ 59, աղ.12, էջ 65, աղ.18, նկ.6, էջ 67, աղ.20, նկ.3; Нариманов И. 1973, էջ 114-130; Алиев В. 1976, էջ 119, աղ. 4, նկ.3; Халилов Д. 1985, էջ 47-131, աղ.17, նկ.14, 15; Խանգադյան Է., Մկրտչյան Կ., Պարսամյան Է. 1973, էջ 131-135, նկ.134-136; Кушнарева К. 1977, էջ 14, նկ. 17/1; Есаян С., Калантарян А. 1988, աղ. 54, նկ.13):

Մ.թ.ա. 2-1-ին հազարամյակների սահմանագծում կավից պատրաստված դրոշմ-կնիքները տարածվում են ստանում նաեւ Անդրկովկասում եւ Դյուսիսային Կովկասում /Մինգեչաուր, Նարեկավալի, Ալխաստինյան բնակատեղի, Սերժեն-յուրտ, Ալխանկալա/ (Крупнов Е. 1941, էջ 170; Асланов Г., Баидов Р., Ионе Г. 1959, էջ 89, աղ. 37-րդ; Крупнов Е. 1948, էջ 18, նկ.10; Виноградов В. 1963, էջ 212-213; Апакидзе А., Николайшвили В. 1986, աղ. 62-րդ, նկ.6):

Միակ աշխարհագրական տարածքն, ուր ընդհանրապես չեն հանդիպում այս տարբերակին վերաբերող դրոշմ-կնիքները՝ Աֆրիկայի հյուսիս-արեւելյան հատվածն է /Եգիպտոսը/:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԲԵՐԱԿ /աղ. 9/:

Այս տարբերակը կազմում են պատկերային հորինվածքներով դրոշմ-կնիքները:

Ժամանակագրական առումով սրանք հաջորդում են առաջին տարբերակի դրոշմ-կնիքներին, սակայն ի տարբերություն վերջինների, ավելի սահմանափակ աշխարհագրական ընդգրկում ունեն: Այս տարբերակի ամենավաղ օրինակները վերաբերում են մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակի 1-ին կեսին եւ հայտնի են Միջագետքից, ուր նրանք շարունակվում են կիրառվել նաեւ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի ընթացքում /Buchanan B. 1981, էջ 20-21, նկ. 52, 53, էջ 26-27, նկ.80, 82, էջ 29-30, նկ.86; Brentjes B. 1983, էջ 23-24; Legrain L. 1936, նկ. 297; Christian V. 1940, աղ. 146, նկ. 2/: Ավելի ուշ վկայված չեն (աղ. 9, նկ. 1-9, 11, 12, 21):

Մոտավորապես մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակի կեսերից մույն տարբերակին վերաբերող դրոշմ-կնիքներ հայտնվում են նաեւ Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում /Թեփե Գավրա/, սակայն լայն տարածվում չեն ստանում այստեղ (աղ. 9, նկ. 8,10): Ավելի ուշ շրջանի մյուսներում բացակայում են /Buchanan B. 1981, էջ 26-27, նկ. 81; Brentjes B. 1983, էջ 22; Tobler A. 1950, էջ 123/:

Հաջորդ տարածաշրջանը, ուր մ.թ.ա. 4-3-րդ հազարամյակներում հաստատագրված են այս տարբերակին պատկանող դրոշմ-կնիքները՝ Իրանական սարահարթն է /Թեփե Յահյա/ /Buchanan B. 1981, էջ 24-25, նկ. 74; Lamberg-Karlovsky C. 1971, էջ 87-96, նկ. 2c; Brentjes B. 1983, էջ 30/(աղ. 9, նկ. 13,16):

Վերջին տարածքն, ուր վկայված են այս տարբերակին վերաբերող դրոշմ-կնիքներ՝ Հայկական լեռնաշխարհն է: Սակայն ի տարբերություն նախորդ շրջանների, այստեղ հանդիպող դրոշմ-կնիքները շատ ուշ դրսևորում ունեն եւ կիրառության մեջ են մտնում այն ժամանակ, երբ Մերձավոր Արեւելքի մյուս տարածքներում նրանք վաղուց արդեն դուրս են եկել օգտագործումից: Հիմնականում վերաբերում են Վանտոսպի (Ուրարտու) թագավորության ժամանակներին /Πιστοβский Б. 1944, էջ 276, նկ. 88/ (աղ. 9, նկ. 17-20):

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԲԵՐԱԿ /աղ. 10-15/:

Այս տարբերակը կազմում են տեսարանային հորինվածքներով կնիք-դրոշմները: Այս տարբերակի ամենավաղ օրինակները, որ գլխավորապես պարզ տեսարաններով կնիք-դրոշմներ են, հանդես են գալիս մ.թ.ա. 5-րդ հազարամյակի վերջերից: Դրանք հիմնականում կենդանու եւ երկրաչափական որեւէ պատկերի համադրումներ են, իրար հաջորդող, երբեմն նաեւ հակադիր կամ գլխավայր կանգնած կենդանիների շարքեր: Նման դրոշմ-կնիքները կազմում են մի մեծ խումբ, որ ժամանակին համալրել են մասնավոր հավաքածուները կամ գնումների եւ աճուրդների միջոցով ձեռք բերվել աշխարհի խոշորագույն թանգարանների կողմից: Նրանց մեծագույն մասի հայտնաբերման ստույգ վայրն անհայտ է /գանձախույզները հաճախ միտումնավոր կեղծել են հայտնաբերման մանրամասները/: Ամեն դեպքում բոլոր այդ դրոշմ-կնիքները եւ տարածքային, եւ ժամանակագրական առումով չեն հեռանում Միջագետքի եւ Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհի սահմաններից (աղ. 10, նկ. 1-21): Այդ մասին վկայում են ինչպես դաջվածքների սյուժեներն, այնպես էլ դրոշմ-կնիքների ձեւն ու նյութը: Բարեբախտաբար նրանց մի փոքր մասն այնուամենայնիվ անձնագիր ունի եւ ոչ միայն հաստատում է իրենց միջագետքյան - սիրիապաղեստինյան պատկանելությունը, այլեւ կոնկրետ հուշարձաններ մատնանշում /Նիպպուր, Թելլո, Բաբելոն, Թեփե-Գավրա, Թել Բրակ, Գամիշլի-Մծքին/: Զննարկվող ժամանակահատվածում /մ.թ.ա. 5-4-րդ հազարամյակների սահմանագիծ/ Հին Արեւելքի մյուս շրջաններում եւ Միջերկրական ավազանում նման պարզ հորինվածքներով դրոշմ-կնիքներ մեզ հայտնի չեն:

Մ.թ.ա. 4-3-րդ հազարամյակների սահմանագծում Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում քննարկվող տարբերակի դրոշմ-կնիքների պարզ հորինվածքներն աստիճանաբար փոխարինվում են ավելի բարդ սյուժե ունեցողներով: Սրանք կնիքների այլ տեսակների հետ զուգահեռաբար շարունակվում են գործածվել Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում /Թեփե Գավրա, Թիլ Բարսիբ, Թել Բրակ/ նաեւ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի ողջ ընթացքում /Frankfort H. 1935, նկ. 22, 30; Tobler A. 1950, էջ 92; Amiet P. 1961, աղ. 2, նկ. 57/: Այստեղ գերակշռող սյուժեն որսի, հոշոտման եւ արարողության տեսարաններն են: Կնիքները պատրաստված են օճառաքարից (ստեատիտ), օճաքարից, կրաքարից, մարմարից, ավելի հազվադեպ՝ կավից: Նույն

պատկերը նկատվում է նաեւ Միջագետքում (Ուր, Ուրուկ, Ջեմդեթ-Նասր) /Buchanan B. 1981, էջ 22-23, նկ. 61, 63, էջ 24-25, նկ.70, 72, 73, 75, 77, էջ 32-33, նկ. 98-100; Legrain L. 1951, նկ.633/: Այստեղ եւս կնիքների այլ տեսակների հետ բարդ տեսարաններով կնիք-դրոշմները շարունակում են կիրառվել նաեւ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում: Նրանք, կապված գլանաձեւ կնիքների լայն տարածման հետ, բավական սակավաթիվ են դառնում Միջագետքի մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի հուշարձաններում եւ կրկին որոշակի կշիռ ձեռք բերում մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբներին՝ Նոր Ասորական թագավորության ժամանակաշրջանում /Porada E. 1948, նկ. 789, 790, 805; Parker B. 1955, նկ. 11, 13; Parker B. 1962, նկ.6; Osten H. 1936, նկ. 140/:

Ընդհանուր առմամբ մ.թ.ա. 4-3-րդ հազարամյակների սահմաններում բարդ տեսարաններ ունեցող հորինվածքներով դրոշմ-կնիքները սկսում են երեւան գալ նաեւ Հին Արեւելքի մյուս շրջաններում եւ Միջերկրականի ավազանում: Ըստ որում, նշված աշխարհագրական տարածքներից յուրաքանչյուրում դրոշմ-կնիքներն օժտվում են տեղական առանձնահատկություններին բնորոշ մանրամասներով (որոշակի նյութ, ինքնատիպ ձեւ, հատուկ սյուժե):

Փոքր Ասիայում այս տարբերակին պատկանող դրոշմ-կնիքները (աղ. 11, նկ. 1-13) հանդես են գալիս մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակից (Տրոյա, Բեյչեսուլթան, Տարսուն, Բիթ-Մերսին, Մարաշ) /Bossert H. 1942, նկ. 326; Brentjes B. 1983, էջ 24, 36-39/: Նրանց վաղ օրինակները հիմնականում կրկնում են սիրիապաղեստինյան եւ միջագետքյան սյուժեները: Սակայն, մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին քառորդից (ըստ ամենայնի ի շնորհիվ խեթական գործունի) այստեղ (Բողազքոյ, Կարահույուկ, Աջեմիույուկ) տարածում է ստանում դրոշմ-կնիքների տեսարանային հորինվածքներով դաջվածքների նոր տեսակ՝ վազող պարույրների, երկգլխանի արծվի, եղջերվի, ցուլի, ձկնիքան թռչունների, թււաւոր հրեշների, զենքերի եւ ճարտարապետական կառույցների մանրամասների բարդ համադրումներով /Bittel K. 1959, աղ. 71; Mellaart J. 1978, էջ 51; Özgüç N. 1980, աղ. 3-րդ, նկ. 36; Маккуин Дж. 1983, էջ 81, նկ. 28; Герни О. 1987, էջ 178-181, նկ. 10, 11/: Նման ինքնատիպ տեսարաններով դրոշմ-կնիքները մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին կեսին, Հին խեթական թագավորության ժամանակաշրջանում, լայն տարածում են ստանում Փոքր Ասիայում, աստիճանաբար դուրս մղելով կնիքների այլ տեսակների (հատկապես գլանաձեւ կնիքների) կիրառությունն այս տարածքից: Իսկ այն բանից հետո, երբ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերից պատմական թատերաբեմ է բարձրանում Նոր խեթական թագավորությունը, վերոհիշյալ դրոշմ-կնիքները դառնում են խեթական թագավորների եւ ազնվատոհմիկների անձն ու իշխանությունը հաստատող կարեւոր խորհրդանշաններ:

Էգեյան աշխարհում այս տարբերակի դրոշմ-կնիքները հանդես են գալիս մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակից եւ հատկապես տարածում ստանում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում (աղ. 11, նկ. 14-20): Նրանք վկայված են Կրետեի /Ֆեստոս,

Մալիա, Մոխլոս, Կնոսոս, Գուրնիա, Ագիա-Մարինա/, Եգեյան կղզիների /Յոդոդոս, Ջակրոս, Փրետոս/ եւ Բալկանյան թերակղզու /Վաֆիո, Միքենե, Պիլոս, Լերնա, Սեսկլո, Նենեա/ հնագիտական հուշարձաններում /Brentjes B. 1983, էջ 41-46; Matz F. 1928, աղ. 12-րդ, նկ. 1; Kehnscherper G. 1973, էջ 14, 43, 91; Bossert H. 1942, նկ. 223/: Այստեղ հանդիպում են երկրաչափական եւ կենդանական, բուսական եւ կենդանական, որսի, մենամարտի, սպորտային, արարողության եւ այլ ինքնատիպ հորինվածքներով դաջվածքներ: Տեսարանների կառուցման եւ իմաստային ծանրաբեռնվածության առումով այս դաջվածքները չեն կրկնում Մերձավոր Արեւելքի որեւէ շրջանի սյուժեները եւ տեղի կնքագործության արդյունք են: Կնիքները պատրաստված են մեղեխիկից (ամենիստ), սարդիոնից, հասպիսից (յաշմա), հազվադեպ՝ օճառաքարից եւ օճաքարից: Ի տարբերություն առաջավորասիական դրոշմ-կնիքների, որոնք հիմնականում անց են կացվել թելի վրա ու կրվել վզից կամ թելից կախված վիճակում, վերոհիշյալ օրինակների մի մասն ազուցվել են ոսկուց պատրաստված մատանիների վրա:

Հյուսիս-արեւելյան Աֆրիկայում (Եգիպտոս, Նուբիա) ամենավաղ դրոշմ-կնիքներն ի հայտ են գալիս մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի 1-ին կեսին (Եգիպտոսի 4-րդ եւ 5-րդ հարստությունների ժամանակաշրջանում) եւ վկայված են Քաու, Բադարի եւ Մոստագեդդա հնավայրերի պեղումներից /Brentjes B. 1983, էջ 32-33/: Նրանցում երկրաչափական հորինվածքներով դաջվածքներն ընդհանրապես շացակայուն են, իսկ առաջին պարզ տեսարանները (երկրաչափական եւ բուսական, խմբային կենդանական, որսի) կրում են սիրիապաղեստինյան եւ միջագետքային դաջվածքների ազդեցությունը /Engelbach R. 1915, նկ. 97, 117, 129; Frankfort H. 1924, նկ. 14; Jequier G. 1929, նկ. 91; Кнхк X. 1976, էջ 52-54/: Մոտավորապես մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակների սահմանագծում, Եգիպտոսի 12-րդ հարստության փարավոնների ժամանակներից սկսած, Հյուսիս-արեւելյան Աֆրիկայում աստիճանաբար տարածվում են քննարկվող տարբերակին պատկանող դրոշմ-կնիքների ինքնատիպ օրինակներ (աղ. 12, նկ. 1-21): Մասնագիտական գրականության մեջ դրանք հայտի են «կոյաբգեզ» (скарабей) անվամբ /Bonnet H. 1952, էջ 720-922; Brunner-Traut E. 1965, էջ 570-580; Hall H. 1929; Rühlmann G. 1968, էջ 2-10/: Վերջիններս օճառաքարից, լազուրիտից, փղոսկրից, բրոնզից, ջնարակած քարից կամ կավից եւ այլ նյութերից պատրաստված, թելերը հավաքած բզեզի տեսք ունեցող դրոշմ-կնիքներ են, որ իրանի ստորին հարթ հատվածի վրա կրում են երկրաչափական եւ կենդանական, կենդանական եւ բուսական, կենդանական եւ մարդկային, որսի, խոշտանգման, ծիսական, աբստրակտ եւ այլ պատկերների համադրումներով տեսարաններ: Նրանք լայն տարածում են ստանում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին կեսին (Նավկրատիս, Էդֆու, Թեբե, Սաքքարա, Նագա-Էդ- Դեր, Աբիդոս, Աբուսիր Էլ-Մելեք եւ այլն), իսկ Եգիպտոսի հյուստոսյան նվաճման ժամանակաշրջանում կիրառություն են գտնում նաեւ վերջիններիս ռազմաքաղաքական ազդեցության ուղիղտներում գտնվող շրջաններում՝ Կարթագենում, Նուբիայում, Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում, Հյուսիսային

Միջազգետրուն եւ անգամ Հայկական լեռնաշխարհում /Albright W. 1954, էջ 86-87, աղ. 15; Gallig K. 1941, նկ. 16, 91; Menant J 1886, նկ.257, 258, 263, 266; Brentjes B. 1983, էջ 50-53; Vanden Berghe L., Meyer L. 1983, էջ 234, նկ. 224/: Այս ժամանակներից կոյաբզեզ դրոշմ-կնիքները դառնում են փարավոնների, թագաժառանգների, փոխարքաների, ազնվատոհմիկների, վաճառականների եւ արհեստավորների, անձն ու իշխանությունը հաստատող խորհրդանշաններ իրենց դերն ու նշանակությունը չկորցնելով նաեւ մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի ընթացքում:

Իրանական սարահարթում (աղ. 13., նկ. 1-11) այս տարբերակին պատկանող դրոշմ-կնիքներն ի հայտ են գալիս մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակից (Շոշ, Ջաֆարաբադ, Սիալկ 3-րդ, Թալի-Բակուն) /A3A 1986, էջ 94, նկ. 19; Brentjes B. 1983, էջ 20; Le Brenton L. 1956, նկ. 2; Amiet P. 1961, աղ. 5, նկ. 104; Dollfus G. 1973, էջ 10-25/: Սյուժետային ծանրաբեռնվածությամբ սրանք հիմնականում կրկնում են միջազգետրյան դրոշմ-կնիքների տեսարանները (երկրաչափական եւ կենդանական, կենդանիների շարքերի, կենդանական եւ բուսական համադրումներ): Քիչ ավելի ուշ, մոտավորապես մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակի կեսերից, երեսան են գալիս նաեւ բարդ տեսարաններով (որս, երկրպագություն, ծխակատարություն եւ այլն) դրոշմ-կնիքներ /Le Brenton L. 1956, նկ 12; Антонова Е. 1991, էջ 4, նկ. 1/: Այստեղ եւս դրոշմ-կնիքները պատրաստված են օճառաքարից, օճաքարից, կրաքարից, սարդոնից, երբեմն նաեւ կավից: Մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակից Իրանական սարահարթում տարածում ստացած գլանաձեւ կնիքներն աստիճանաբար կիրառությունից դուրս են մղում դրոշմ-կնիքները: Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի հուշարձաններում նրանք խիստ հազվադեպ են /Sumner W. 1974, նկ. 12d/:

Մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում քննարկվող դրոշմ-կնիքները հայտնվում են նաեւ Արաբական թերակղզում (հատկապես Պարսից ծոցին հարող տարածքներում) /Mortensen P. 1964, էջ 385-397, նկ. 8; Buchanan B. 1967, էջ 104-107, նկ. 3; Биџџи Дж. 1984, էջ 349; Brentjes B. 1983, էջ 24-25, 33; Al-Gailiani Werr L. 1988, էջ 11, նկ. 28/: Վաղ (պարզ տեսարաններով) դրոշմ-կնիքների բացակայությունը, բարդ սյուժեով օրինակների միանգամից ու հանկարծակի հանդես գալն, ինչպես նաեւ կնիքների բավական կատարյալ ձեւը թույլ են տալիս ենթադրել, որ վերջիններս, մշակութային կապերի (հավանաբար միջազգետրյան) ազդեցության արդյունք են (աղ. 12, նկ. 22-26): Այս ենթադրությունը հաստատվում է ոչ միայն հորինվածքային առանձնահատկությունների ընդհանրությամբ, այլեւ միջազգետրցիների կողմից Մասկատի (Օման) մոտ գտնվող օճառաքարի հարուստ հանքավայրերի շահագործմամբ: Հունք, որը Հին Արեւելքում եւ հատկապես Միջազգետրում օգտագործվում էր կնիքների արտադրության ժամանակ /During Caspers E. 1971, էջ 24/: Այստեղ եւս, գլանաձեւ կնիքների տարածումով, դրոշմ-կնիքները աստիճանաբար դուրս են գալիս կիրառությունից մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում:

Մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում քննարկվող տարբերակին պատկանող դրոշմ-կնիքները տարածում են ստանում նաեւ Միջին Ասիայում /Сарианиди

B. 1976, էջ 42-68; Антонова Е. 1983, էջ 13-32, 144, աղ. II; Brentjes B. 1983, էջ 30-31/ (աղ. 13, նկ. 12-14), ինչպես նաև Ինդոսի հովտում (Հարապպա, Մոհենջո Դարո) /АЗА 1986, էջ 158-159, նկ. 39/: Իրենց հորինվածքային տեսարաններով նրանց վաղ օրինակները կրում են Միջագետքի եւ Իրանական սարահարթի ազդեցությունը, իսկ ավելի ուշ թվագրում ունեցողները (մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակների սահմանագիծ) օժտվում են ինքնատիպ սյուժեով (ուղտերի, փղի, ռնգեղջյուրի պատկերներ), որը տեղական առանձնահատկությունների արդյունքն է: Պատրաստվել են կրաքարից, ագաթից, օձառաքարից, լազուրիտից, բրոնզից, փղոսկրից եւ այլ նյութերից:

Տեսարանային հորինվածքներով կնիք-դրոշմները համդիպում են նաև Հայկական լեռնաշխարհում, սակայն ի տարբերություն վերը հիշատակված տարածաշրջանների, այստեղ նրանք քանակական առումով անհամեմատ քիչ են եւ ժամանակագրական առումով բավական ուշ: Բանն այն է, որ մինչ օրս Հայկական լեռնաշխարհի տարածքից հայտնի չեն տեսարանային հորինվածքներով դրոշմ-կնիքների վաղ (մ.թ.ա. 4-2-րդ հազարամյակներին պատկանող) օրինակներ: Սա կարող է երկու հիմնական բացատրություն ունենալ. ա) Հայկական լեռնաշխարհին բնորոշ չեն այս տարբերակին պատկանող դրոշմ-կնիքները (հանգամանք, որը խիստ վիճելի է, նկատի ունենալով հարակից շրջաններում նրանց լայն տարածվածությունը), բ) դրանք առայժմ չեն հայտնաբերվել տարածքի հնագիտական առումով խիստ անբավարար ուսումնասիրվածության պատճառով:

Ձեռքի տակ առկա հնագիտական նյութը վերաբերում է միայն մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակին եւ հայտնաբերվել է վանտոսայան հուշարձաններից (Հակկո, Կարմիր բլուր, Էրեբունի, Օշական, Երեւան, Սարուխան, Բաստամ): Սրանք առավելապես կշռաքարի տեսքով (երբեմն կոնաձեւ) դրոշմ-կնիքներ են եւ հիմնականում ներկայացնում են պարզ տեսարաններ (երկրաչափական եւ կենդանական, կենդանական եւ աստրալ, կենդանական եւ բուսական եւ այլն) /Пiotровский Б. 1944, էջ 276, Пiotровский Б. 1952, նկ. 16, 22, 23; Мартиросян А. 1961, էջ 134, նկ. 59; Ходжаш С., Труханова Н., Оганесян К. 1979, էջ 139, աղ. 128; Есаян С., Калантарян А. 1988, աղ. 54-րդ, նկ. 7; Есаян С., Биягов Л., Амаякян С., Канесян А. 1991, աղ. 21-րդ; Barnett R. 1959, էջ 17, նկ. 15; Van Loon M. 1966, էջ 161, նկ. 21; Vanden Berghe L., Meyer L. 1983, էջ 234-235, նկ. 225-228; Brentjes B. 1983, էջ 47-48; Ենգիբարյան Ն. 1991, էջ 67-68/ (աղ. 14-աղ. 15):

Իրենց տեսարանային հորինվածքներով նրանք հետաքրքիր գուգահեռներ ունեն ասսուրական եւ ուշ խեթական նյութերում: Պատրաստվել են գագաթից (գիշերաքար), օճիքսից, քաղկեդոնիտից, կրաքարից, մարմարից, բրոնզից եւ այլն:

Այս տարբերակը կազմում են արծանագիր (սեպագիր, հիերոգլիֆ) տեսքերով դրոշմ-կնիքները: Նրանք հիմնականում ուղեկցվում են երկրաչափական, կենդանակերպ, բուսական, արստրոսկոպ, ինչպես նաև տեսարանային հորինվածքներով: Այս դրոշմ-կնիքները հայտնվում են մոտավորապես մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակների սահմանագծում, կոնկրետ անձ, երեւոյթ կամ գործողություն մատնանշող տեքստ են պարունակում եւ, ըստ էության, կապված են պետության ինստիտուտի ձեւավորման հետ: Այս առումով պատահական չէ, որ արծանագիր տեքստերով ամենահին դրոշմ-կնիքները հանդես են գալիս Եգիպտոսում՝ տարածք, ուր առավել վաղ են սկսում ձեւավորվել պետականության սաղմերը: Եթե Միջին թագավորության ժամանակաշրջանում (մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջ - մ.թ.ա. 17-րդ դ.) դրոշմ-կնիքները բարձրաստիճան անձանց, քրմական դասի եւ առեւտրականների ինքնությունը հաստատող առարկաներ էին, ապա Նոր թագավորության ժամանակներից (մ.թ.ա. 16-12-րդ դ.դ.) դառնում են բացառապես Եգիպտական փարավոնների եւ նրանց կանանց մենաշնորհը /Ходжава С. 1976, էջ 85-114; Ходжава С. 1985, էջ 53-59/: Պահպանվել են Յահմես 1-ինի եւ նրա կնոջ՝ թագուհի Նեֆերտիթի, Ամենհոտեպ 1-ինի, Թութմոս 1-ինի եւ նրա կնոջ Յահմեսի, թագուհի Յաթեպտիթի, Թութմոս 3-րդի, Ամենհոտեպ 2-րդի, Ամենհոտեպ 3-րդի եւ նրա կնոջ՝ Թիայի, Ամենհոտեպ 4-րդի (Էխնաթոն), Էյեի, Յորիմհեբի, Սեթի 1-ինի, Ռամզես 2-րդի եւ նրա կնոջ՝ Նեֆերտիթի, Սեթի 2-րդի, Ռամզես 3-րդի (18, 19 եւ 20-րդ հարստություններ) եւ այլոց անձնական կոյաբզեզ դրոշմ-կնիքները /Gauthier H. 1910, էջ 182-252; Petrie F. 1917; Плиотровский Б. 1958, էջ 21; Ходжава С. 1976/ (աղ. 16, նկ. 1-24): Դարերի ընթացքում մշակված ավանդույթի համաձայն, այս կոյաբզեզների դրոշմող մակերեսն ուներ հիմնականում ձվածիր (էլիպսաձեւ), հազվադեպ՝ ուղղանկյուն մակերես, որի վրա փորագրված տեսարանների միջնամասում, խորադիր շրջանակի մեջ կրում էր փարավոնի կամ թագուհու անունը: Կոյաբզեզները պատրաստվում էին օճառաքարից, կվարցից, լազուրիտից, հասպիսից, ազաթից, սարդոնից, թերթաքարից, նեֆրիտից, հեմատիտից, կրաքարից, ավազաքարից, երբեմն նաեւ կավի շաղախից եւ հաճախ պատվում էին դեղնագույն, կանաչավուն, փիրուզագույն եւ հազվադեպ նաեւ բաց դարչնագույն ջնարակով:

Յիերոգլիֆ (պիկտոգրաֆիկ) տեքստով դրոշմ-կնիքները մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջում հայտնվում են նաեւ Ինդոսի հովտում (Յարապպա, Մոհենջո-Դարո) /Mackay E. 1938; АЗА 1986, էջ 156-159, նկ. 38, 39; Maccioni B. 1989, էջ 197-198, նկ. 51; Brentjes B. 1983, էջ 25-27/: Սրանք հիմնականում առնչվում են այսպես կոչված հարապյան քաղաքակրթության հետ եւ ունեն ուղղանկյուն դրոշմող մակերես՝ փորագրված տեսարանի վերելում գետեղված տեքստով (գրեր, որ մինչ այժմ վերծանված չեն, թեւ լեզվաբանները նրանցում առանձնացրել են շուրջ 350 պիկտոգրաֆիկ նշաններ եւ պարզել, որ վերջիններս ընթերցվել են աջից ձախ) /Хахви С. 1985, էջ 32-

35/: Ուշագրավ է, որ մոտավորապես մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ քառորդին, հարապյալ քաղաքակրթության անկման հետ (իրադարձություն, որ ուսումնասիրողների մի մասը բացատրում է հնդարիական էթնիկական տարրի դեպի արեւելք կատարած տեղաշարժով), անհետանում են նաեւ քննարկված դրոշմ-կնիքները (աղ. 18, նկ. 13-16):

Հավանաբար տուրք տալով ժամանակի նորանուծությանը եւ ցանկանալով ետ չմնալ իրենց հզոր ախոյան եգիպտոսից, դրոշմ-կնիքները սեպագիր տեքստերով սկսեցին զարդարել նաեւ նոր խեթական թագավորության տիրակալները (Խուծծիա, Մուվաթալի, Թուդիալիա, Խաթթուսիլի 3-րդ, Սուպիլիուսիլումա 2-րդ, Մուրշիլ 2-րդ, Պուդուխեպա, Արնուվանդա) /Маккуин Дж. 1983, էջ 80-84, նկ. 28, 29; Герни О. 1987, էջ 178-179, 181-182, նկ. 10, 11; Brentjes B. 1983, էջ 36-39/: Սրանք, ի տարբերություն եգիպտական կոյաբզեզների, հիմնականում շրջանաձեւ կամ ուղղանկյուն դրոշմող մակերեսին արված փորագիր պատկերներով ու սեպագրով, ինչպես նաեւ վեր բարձրացվող ելուստ-բռնակով օրինակներ էին պատրաստված ոսկուց, արծաթից, բրոնզից, կիսաթանկարժեք քարերից (աղ. 17, նկ. 1-12, աղ. 18, նկ. 1-10): Եթե՝ եգիպտական դրոշմ-կնիքներում փորագրված տեսարանը զբաղեցնում էր դրոշմի ողջ մակերեսը, իսկ թագավորի անունն ու տիտղոսը վերցվում էր ձվաձիր շրջանակի մեջ եւ տեղադրվում մոտավորապես նրա կենտրոնում, ապա խեթական կնիքներում դրոշմի ողջ կենտրոնական հատվածը զբաղեցնում էր տեսարանը, իսկ թագավորի անունը եւ տիտղոսը կրող տեքստը երկու կամ երեք գոտիներով շրջագծում էր այն: Ինչպես եգիպտոսում, այստեղ եւս մնան դրոշմ-կնիքներ կրելու իրավունքը պատկանում էր բացառապես խեթական թագավորներին եւ թագուհիներին: Ահա թե ինչու մասնագիտական գրականության մեջ նրանք հաճախ անվանվում են «թաբարնա» եւ «թավանանա» (խեթերեն թաբարնա՝ «թագավոր», թավանանա՝ «թագուհի») տերմիններով /Маккуин Дж. 1983, էջ 82-83/:

Ընդօրինակելով խեթական թագավորներին, «թաբարնա» տիպի դրոշմ-կնիքներ սկսեցին գործածել նաեւ Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհի նրանց վասալները՝ Կարքեմիշի, Ալալախի, Ուգարիթի տիրակալներն ու վերջիններիս մերձավորները (Ուրխի-Թեշուբ, Նիքմ-Ադդու 2-րդ, Ամիստան-րու, Շարեիլի, Թախուլի եւ այլոք) /Маккуин Дж. 1983, էջ 81, նկ. 29; Шифман И. 1987, էջ 80-81, նկ. 3; Schaeffer C. 1956, նկ. 106; Герни О. 1987, էջ 179, աղ. 11, նկ. 4; Brentjes B. 1983, էջ 40/ (աղ. 18, նկ. 2, 4-6, 11, 12): Խեթական ինքնատիպ կնքագործությունը Փոքր Ասիայում եւ Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում գոյատևեց մինչեւ խեթական պետության անկումը, որից հետո Պաղեստինում եւ Հյուսիսային Սիրիայում ձեւավորված նոր թագավորություններում կիրառության մեջ մնացին հիմնականում գլանաձեւ կնիքները:

Հաջորդ աշխարհագրական տարածքը, ուր տարածում ստացան արծաճագիր տեքստերով դրոշմ-կնիքները՝ Միջագետքն է: Նրանք ժամանակագրական առումով անհամեմատ ուշ են եգիպտական եւ խեթական օրինակներից: Բանն այն է, որ նորեգիպտական եւ նորխեթական թագավորութ-

յունների հետ գրեթե միաժամանակ Միջագետքում ձեւավորված Կասսիական Բաբելոնը, իսկ մ.թ.ա. 13-րդ դարից նաեւ Ասորեստանը (ինչպես ցույց է տալիս հնագիտական նյութը) կարծես թէ ձեռնպահ մնացին սեպագիր տեքստերով դրոշմ-կնիքների օգտագործումից, գերադասությունը տալով գլանաձեւ կնիքներին: Միայն մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբներին, այնուամենայնիվ, Ասսուրական թագավորությունում հայտնվում են (թեեւ երբեք գերիշխող դիրք ձեռք չեն բերում) նաեւ դրոշմ-կնիքները (աղ. 18, նկ. 17, 18): Մասնավորապես այդ են վկայում հյուսիսային Սիրիայի գտածոները /Sachs A. 1953, աղ. 18-րդ, նկ.1/: Իրենց հորինվածքային առանձնահատկություններով նրանք ինչ-որ չափով հիշեցնում են երբեմնի Նոր Խեթական թագավորության դրոշմ-կնիքները (տեսարանը՝ դրոշմի կենտրոնում, տեքստը՝ շուրջըլորը): Տարբերվում են սյուժեի պարզությամբ եւ պատկերների առավել ռեալիստական մեկնաբանմամբ: Այս տարբերակի ասսուրական դրոշմ-կնիքների շարքում մենք նպատակահարմար ենք գտել քննարկել նաեւ Հայկական լեռաշխարհի արեւելյան հատվածում (Արցախ՝ Խոջալու) հայտնաբերված եւ «Աղաղնիրարի» ասսուրական անձնանունը կրող ազաթե սեպագիր «ուլունքահատիկը» (այն ըստ ամենայնի դրոշմ-կնիքի դեր է կատարել) (աղ. 18, նկ. 19): Ժամանակին ուսումնասիրողների զգալի մասը նրա պատկանելության եւ պատրաստման ժամանակաշրջանի վերաբերյալ արտահայտել են իրարամերժ կարծիքներ, այն հաջորդաբար վերագրելով ասսուրական գահին մ.թ.ա. 14-8-րդ դարերում իշխված եւ Աղաղնիրարի անունը կրող, չորս թագավորներից յուրաքանչյուրին /Мещанинов И. 1926, էջ 6-7; Мещанинов И. 1926а; Пассек Т., Латинин Б. 1926, էջ 15-21; Пассек Т., Латинин Б. 1926а, էջ 19; Пиотровский Б. 1949, էջ 68; Нариманов И. 1958, էջ 103; Халилов Д. 1959, էջ 126; Джафарзаде И. 1941, էջ 22-24; Дьяконов И. 1949, էջ 84; Дьяконов И. 1951, էջ 302-303; Мартиросян А. 1961, էջ 54; Мартиросян А. 1964, էջ 91; Кушнарева К. 1970, էջ 121/: Ըստ Վ. Ստրուվեի եւ Վ. Շիլեյկոյի վերծանման, «ուլունքահատիկի» վրա փորագրված է հետեւյալ տեքստը «Աղաղնիրարի տիեզերքի տիրակալի պալատ» /Мещанинов И. 1926, էջ 108-109; Казиев М. 1958, էջ 69/: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ «ուլունքահատիկը» հավանաբար օգտագործվել է որպես դրոշմ-կնիք (ինչը մասնավորապես մատնանշում է նաեւ սեպագիր տեքստը) կարելի է պնդել, որ այն չէր կարող պատկանել Աղաղնիրարի 1-ինին (մ.թ.ա. 1307-1275 թ.թ.), քանի որ (ինչպես նշեցինք վերելում) վերջինիս ժամանակներում դրանք չէին կիրառվում (եւ ընդհանրապես տարածված չէին) ասսուրական արքունիքում: Ուլունքահատիկը չէր կարող պատկանել նաեւ Շամշիադադ 5-րդի որդի Աղաղնիրարի 3-րդին (մ.թ.ա. 810-783 թ.թ.), ինչպես նաեւ Աղաղնիրարի 4-րդին (մ.թ.ա. 763-755 թ.թ.), քանի որ, ինչպես վկայում են սեպագրի մասնագետները, «ուլունքահատիկի» վրայի սեպագիր տեքստի ստորին՝ երրորդ տողի վերջում փորագրված սեպանշանը Աշշուրնասիրպալ 2-րդից հետո (մ.թ.ա. 889-859 թ.թ.) այդ ձեւով այլեւս չի հանդիպում ասսուրական տեքստերում: Ստացվում է, որ

միակ հավանական թեկնածուն Ադադնիրարի 2-րդն է (մ.թ.ա. 911-891 թ.թ.), Աշշուրդան (Աշշուրդայան) 2-րդի որդին: Նրա օրոք տարածված են եղել ինչպես սեպագիր տեքստերով ասսուրական դրոշմ-կնիքներն, այնպես էլ քննարկված սեպանշանի գրելածելը: Ադադնիրարի 2-րդի օգտին խոսող երրորդ փաստարկը Խոջալուի 11-րդ դամբարանաբլրից սեպագիր «ուլուն-քահատիկի» հետ հայտնաբերված սակավաթիվ հնագիտական նյութերն են, որոնք կարող են տեղավորվել մ.թ.ա. 10-9-րդ դարերի ժամանակագրական սահմաններում:

Ինչ վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհում տարածում գտած արծա-
նագիր տեքստերով դրոշմ-կնիքներին, ապա դրանք, Մեծամորից հայտ-
նաբերված (ըստ հնագետ Է. Խանգադյանի բանավոր հաղորդման) եւ Թութ-
մոս 3-րդի (մ.թ.ա. 16-րդ դարի վերջ - մ.թ.ա. 15-րդ դարի 1-ին քառորդ)
հիերոգլիֆ տեքստը կրող կոյաբզեզից զատ, բացառապես կապված են
Վանտոսպի թագավորության գոյաշրջանի հետ: Ըստ որում, առ այսօր վան-
տոսպյան հուշարձաններից հայտնաբերվել են միայն նրանց արտատպու-
թյունները կամ դաշվածքները (աղ. 19 - աղ. 20): Դրանք մասնավորապես
պահպանվել են արծաթե եւ բրոնզե թասերի հատակներին եւ վերաբերում
են Վանտոսպի թագավորության տիրակալներ Իշպուլիմին (մ.թ.ա. 830-810
թ.թ.), Մեմուային (մ.թ.ա. 810-786 թ.թ.), արքայազն Ինուշպուլային, Սարդուրի
2-ին (մ.թ.ա. 764-735 թ.թ.) եւ Ռուսա 2-ին (մ.թ.ա. 685-645 թ.թ.): Իրենց հորին-
վածքային առանձնահատկություններով նրանք (ինչպես ասսուրական
դրոշմ-կնիքները) հիշեցնում են Նոր Խեթական թագավորության օրի-
նակները եւ արվել են նույն սկզբունքով՝ պատկերը կամ տեսարանը դրոշմի
կենտրոնում, իսկ մեկ կամ երկու շարք սեպագիր տեքստը՝ շուրջբոլորը
/Пiotровский Б. 1952, էջ 55-61, աղ. 26, նկ.3, աղ. 30, նկ. 1, աղ. 32, նկ. 1;
Piotrovsky B. 1970, էջ 151-152, նկ. 97; Vanden Berghe L., Meyer L. 1983, էջ
190-191, նկ. 146-148; Calmeyer P. 1991, էջ 318-319, նկ. 8/: Հայկական
լեռնաշխարհում դրոշմ-կնիքների այս տարբերակը փաստորեն օգտա-
գործվեց միայն Վանտոսպի թագավորության ժամանակաշրջանում եւ նրա
անկումից հետո դուրս եկավ կիրառությունից:

Հին Արեւելքի մյուս շրջաններում (Իրանական սարահարթ, Արաբական
թերակղզի), ինչպես նաեւ Միջերկրական ավազանում (Էգեյան աշխարհ,
Բալկանյան, Ապենինյան եւ Պիրենեյան թերակղզիներ, Մաղրիբ) չնայած
մշակութային նկատելի վերելքին, արծառնագիր տեքստերով դրոշմ-
կնիքները տարածում չստացան:

Այսպիսով, իմի բերելով դրոշմ-կնիքների, վերաբերող շարադրանքը,
կարելի է արձանագրել, որ սրանք ամենավաղ տարածում գտած օրի-
նակներն են: Վերջիններիս գործածման ժամանակաշրջանն ընդգրկում է
մ.թ.ա. 7-1-ին հազարամյակները: Հորինվածքային առանձնահատկու-
թյունների առումով այս ենթախմբում ներկայացված են բոլոր չորս
տարբերակներն էլ: Ըստ որում, եթե առաջին՝ երկրաչափական հորին-
վածքներով տարբերակը Հին Արեւելքում հիմնականում գոյություն ունի
մ.թ.ա. 7-4-րդ հազարամյակների ժամանակագրական սահմաններում եւ մի-

այն էպիզոդիկ հանդիպում է մ.թ.ա. 2-1-ին հազարամյակների հնագիտական համալիրներում (Փոքր Ասիա, Իրանական սարահարթ, Հայկական լեռնաշխարհ), ապա երկրորդ՝ պատկերային եւ երրորդ՝ տեսարանային հորինվածքներով դրոշմ-կնիքները գրեթե միաժամանակ հանդես գալով մ.թ.ա. 5-4-րդ հազարամյակների սահմանագծին, տարբեր ինտենսիվությամբ (պատկերայինը՝ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակից էպիզոդիկ, տեսարանայինը՝ անընդհատ) շարունակում են իրենց գոյությունը մինչեւ մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի կեսերը եւ վկայված են Հին Արեւելքի գրեթե բոլոր տարածաշրջաններում: Ինչ վերաբերում է դրոշմ-կնիքների չորրորդ՝ արձանագիր տեքստերով տարբերակին, ապա վերջիններս հանդես են գալիս մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակի սահմանագծից եւ եթե սկզբնապես Եգիպտոսի, Ինդոսի հովտի եւ Փոքր Ասիայի մենաշնորհն էին, ապա մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերից կիրառություն են գտնում Միջագետքում, իսկ մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի 1-ին կեսին՝ նաեւ Հայկական լեռնաշխարհի (Վանտոսպի թագավորություն) հնագիտական համալիրներում (աղ. 21):

Այս ենթախումբը կազմում են գլանաձև կառուցվածքով կնիքները, որոնք թաց կավի (կամ համանման նյութի) վրա գլորման եղանակով կրկնվող դաջվածքների շարք ստանալուն են ծառայել: Հանդես գալով մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսին, փաստորեն աշխարհագրական նույն տարածքում (Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհ, Միջագետք), այս կնիքների նախնական օրինակներն անտարակույս կրել են իրենց նախորդած դրոշմ-կնիքների անմիջական ազդեցությունը: Այն տարբերությամբ միայն, որ եթե դրոշմ-կնիքների մոտ ժամանակագրական առումով նկատվում է հորինվածքային առանձնահատկությունների զարգացում պարզ երկրաչափականից դեպի բարդ տեսարանայինը, ապա վերջիններիս մոտ դրանք հանդիպում են միաժամանակ: Նույն ժամանակաշրջանում, նույն հուշարձանից եւ նույն հնագիտական շերտից հայտնաբերված գլանաձև կնիքները կարող են կրել ինչպես պարզ երկրաչափական մշաններ, այնպես էլ բարդ տեսարաններ: Երբեմն հանդիպում են նաեւ իրար զուգահեռ երկու կամ երեք հորիզոնական գոտիներով (ռեզիստրներով) գլանաձև կնիքներ, որոնցում նույն կնիքի վրա գոտիներից մեկը ներկայացնում է պարզ երկրաչափական հորինվածք, իսկ մյուսը (կամ մյուսները) որոշակի սյուժետով օժտված բարդ տեսարան (Buchanan B. 1981, էջ 79, նկ. 211, էջ 91, նկ. 235, էջ 127, նկ. 335, 339, էջ 179, նկ. 460; Collon D. 1987, էջ 22, նկ. 50, 52, 53): Այլ խոսքերով, եթե դրոշմ-կնիքների դաջվածքներում սյուժեի առկայությունը կամ բացակայությունը որոշակի դեր ունի տվյալ իրի ժամանակագրական պատկանելիությունը պարզելու հարցում, ապա գլանաձև կնիքների պարագայում այն դառնում է անհրաժեշտ, բայց ոչ բավարար պայման (թեւ ընդհանուր առմամբ, ժամանակին զուգընթաց նկատվում է պարզ երկրաչափական հորինվածքներով գլանաձև կնիքների քանակի աստիճանական նվազում):

Ըստ հորինվածքային առանձնահատկությունների այս ենթախմբում հնարավոր է զանազանել երեք տարբերակ:

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿ (աղ. 22-27):

Այս տարբերակին բնորոշ են երկրաչափական մշաններով եւ պատկերներով գլանաձև կնիքները:

Վաղագույն օրինակները, որ վերաբերում են նախադինաստիական ժամանակաշրջանին (մ. թ. ա. 4-րդ հազարամյակի 2-րդ կես) հայտնի են Միջագետքից (Քիշ, Ուրուկ, Նինվե): Այստեղ նրանք շարունակում են օգտագործվել նաեւ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի ընթացքում (Ուր, Ջենդեթ-Նասր, Թել-Ազրաբ, Խաֆաջե, Իշալի, Թել Ասմար, Նիպպուր, Թելլո, Թել Հարնալ, Թել Մուհամեդ) եւ երբեմն նաեւ երեւում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբի հուշարձաններում (Աբու Սալաբիխ) /Buchanan B. 1966, նկ. 61; Collon D. 1987, էջ 18, նկ. 32; Moortgat A. 1940, նկ.53; Legrain L. 1951, նկ. 63; Kantor H. 1952, էջ 246, աղ. 27-8դ; Buchanan B. 1981, էջ 74, նկ. 203, 204, էջ 88, նկ.

230-231; Lambert W. 1966, էջ 66, աղ. 14-րդ, նկ. 4; Postgate J. 1977, էջ 273, աղ. 31-րդ, նկ. D; CCO 1960, նկ. 3; Frankfort H. 1955, նկ. 702, 762; Parrot A. 1954, նկ. 267; Moorey P. 1979, էջ 111-112, նկ. 3; Al-Gailani Werr L. 1988, նկ. 107-109, 114, 117/: Ավելի ուշ վկայված չեն: Ղաջվածքներում հանդիպում են շեղանկյուն ցանց, զիգզագներ, իրար հաջորդող ուղղահայաց եւ հորիզոնական գծեր, զուգահեռ կորեր, վարդակներ, շեղագիծ խաչեր, կետեր եւ այլն (աղ. 22-աղ. 23): Պատրաստվել են սպիտակ, կանաչավուն, մոխրագույն եւ դարչնագույն կրաքարից, մարմարից, օձաքարից, ալեբաստրից, օձառաքարից, ոսկորից, ծովախեցուց եւ հաճախ նաեւ կավից: Որոշ օրինակներ պատվել են ջնարակով:

Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում եւս քննարկվող տարբերակի գլանաձեւ կնիքներն ի հայտ են գալիս մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակի վերջից եւ լավ հայտնի են մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի 1-ին կեսին (Թել Բրակ, Թել Աջանա-Ալալախ, Թել-Լեյլան, Խաբուր) /Collon D. 1982, նկ. 24; Mallowan M. 1947, էջ 134, աղ. 21-րդ, նկ. 7-8; Weiss H. 1981, էջ 24; Collon D. 1987, էջ 20-23, նկ. 41, 51/: Որոշ օրինակներ հանդիպում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերով թվագրվող հուշարձաններում (Բեթ-Շան 7-8-րդ հորիզոններ) եւ կապված են միտաննիական կնքագործության հետ /Parker B. 1949, նկ. 57/: Ղաջվածքները հիմնականում կրկնում են միջագետքյան օրինակների նախշերը: Սրանք եւս պատրաստված են օձառաքարից, օձաքարից, կրաքարից, ոսկորից, կավից եւ այլ նյութերից: Ավելի ուշ վկայված չեն (աղ. 24, նկ. 1-7):

Մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակի վերջերիս երկրաչափական հորինվածքներով գլանաձեւ կնիքները սահմանափակ քանակով հայտնվում են նաեւ Եգիպտոսում (աղ. 24, նկ. 8-13): Հիմնականում հանդիպում են Բադարյան, նախադինաստիական եւ Հին թագավորության ժամանակաշրջանին վերաբերող (մ.թ.ա. 4-3-րդ հազարամյակներ) հուշարձաններում: Ավելի ուշ վկայված չեն: Ուսումնասիրողների զգալի մասը դրանք եգիպտա-միջագետքյան առեւտրա-տնտեսական եւ մշակութային փոխառնչությունների արդյունք են համարվում /Kantor H. 1952, էջ 247-248, նկ. 1/: Գերազանցապես պատրաստված են լավ մաղված կավից, երբեմն՝ քարից: Բոլորն էլ պատված են կապտա-կանաչավուն ջնարակով: Միակ արեւելագետը, որ վերոհիշյալ գտածոներին տեղական (եգիպտական) ծագում է վերագրում, Ա. Շարֆն է /Scharff A. 1927/:

Հաջորդ աշխարհագրական տարածքը, ուր սկսած մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակի վերջից տարածում են ստանում քննարկվող տարբերակի գլանաձեւ կնիքները՝ Իրանական սարահարթն է (աղ. 24, նկ. 14-16, աղ. 25): Հայտնի են նրանք Ծոշի, Չողա-Ջանքիլի (Պուր Ունթաշ), իսկ մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակների սահմանագծում նաեւ Թեփե Գիյանի եւ Ջամշիդիի հնագիտական հավաքածուներից /Collon D. 1987, էջ 22, նկ. 43, էջ 68, նկ. 298; Buchanan B. 1981, էջ 89, նկ. 232; Schaeffer C. 1948, աղ. 249, նկ. 23; Al Gailani Werr L. 1988, էջ 11, նկ. 22, 25, 27, 96, 98, 106, 112/: Այստեղ, ի տարբերություն վերը քննարկված տարածքների, երկրաչափական հորինվածքներով գլանաձեւ կնիքները շարունակում են լայնորեն կիրառվել նաեւ

մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջի (Վաղ Երկաթի շրջափուլ) հնագիտական համալիրներում եւ հայտնի են Թեփե Գիյանի, Շահր-ի-Սոխտայի, Մարիկ թեփեի, Թեփե Սիալկ Բ-ի, Մալլանի, Կամթերլանի, Շահ Թեփեի եւ Հասանլու-լի պեղումներից /Dyson R., Harris M. 1986, էջ 79-110, կնիքներ թիվ 26, 34, 38, 38, 41, 44, 49, 51, 54, 66, 74, 76, 96-98, 101, 136-139, 141, 142, 182, 196; Marcus M. 1989, էջ 59, նկ. 13; Contenau G., Ghirshman R. 1935, աղ. 38, նկ. 6; Hakemi A., Rad M. 1950, աղ. 98, նկ. 9; Schmidt E. 1934, էջ 116-179; Sumner W. 1979, աղ. 5; Nicolas I. 1980, էջ 306, աղ. 49, նկ. b, d; Lamberg-Karlovsky C., Tosi M. 1973, էջ 26; Arne T. 1945, նկ. 660/: Պատրաստվել են կրաքարից, լազուրիտից, թերթաքարից, գիպսից, ծովախեցուց, ապակուց, կավից եւ երբեմն պատվել ջնարակով: Ըստ ամենայնի Իրանական սարահարթի հետ են առնչվում նաեւ հարավային Թուրքմենիայի Կարա-Կալա բնակավայրի պեղումներից հայտաբերված, մոտ 6 սմ երկարությամբ եւ 2 սմ լայնքով գլանաձեւ սնամեջ առարկաները, որ խորադիր շեղագիծ մախշագարդ ունեն եւ, վերի ու վարի մասում, երիզված են հորիզոնական խորադիր գծերով: Թվագրվում են մ.թ.ա. 2-րդ մ.թ.ա. հազարամյակի վերջով: Մի մասը պատված է ջնարակով: Կասկածից վեր է, որ սրանք եւս ժամանակին որպէս կնիքներ են օգտագործվել: Ջարմանք է հարուցում միայն այն հանգամանքը, որ պեղող հնագետները դրանք ներկայացրել են որպէս գորգագործական դանակների բռնակներ /Хлопих И. 1980, էջ 32-33, նկ. 3/:

Երկրաչափական հորինվածքներով գլանաձեւ կնիքներ (ավելի ստույգ գլանաձեւ կնիքների մախնական, ուլունքատիպ ընդօրինակումներ) հանդիպում են նաեւ Հայկական լեռնաշխարհում: Այդ օրինակներից վաղագույնները (մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի 1-ին կես) պեղվել են Օզնիի (Թեղք) կուր-արաքսյան մշակույթին պատկանող դամբարաններից /Жоржикашвили Л., Горадзе Э. 1974, էջ 39-40, աղ. 29, նկ. 122-125, 133-136/: Պատրաստված են սպիտակավուն շաղախից եւ պատված բաց կապտակա-նաչավուն ջնարակով (աղ. 27, նկ. 15): Մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջին քառորդին վերաբերող մի ուշագրավ օրինակ էլ գտնվել է բեղենյան տիպի խեցեղեն պարունակող խաչենագետի դամբարաններից մեկում (Արցախի տարածքում): Սա ոսկե թիթեղից պատրասված, երկրաչափական պատկերներով, դրվագագարդ սնամեջ պարկուճ է, որն, ըստ ամենայնի, ամրացվել է օրգանական նյութից (փայտ, ոսկոր) արված գլանաձեւ հիմքի վրա /Джафаров Г. 1984, աղ. 4-րդ, նկ. 12/ (աղ. 26, նկ. 1):

Այս տարբերակին պատկանող գլանաձեւ կնիքները հայտնի են նաեւ Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերով թվագրվող հնավայրերից (Աթիկ, Նորատուս դամբարան 26) (աղ. 26, նկ. 2, 14): Այս առումով առավել ուշագրավ են Հայաստանի մի շարք հնավայրերից (Լճաշեն, Ն. Գետաշեն, Սեւան, Հառիճ, Վերին Նավեր, Հրազդան, Քարաշամբ, Մեծամոր եւ այլն) հայտնաբերված Միջին եւ Ուշ բրոնզի շրջափուլերի խեցեղենի առանձին նմուշները, որոնց վրա հստակ պահպանվել են երկրաչափական հորինվածքներով գլանաձեւ կնիքների թողած դաշվածքները: Այս տարբերակին պատկանող կնիքները հատկապես լայն տարածում են ստանում մ.թ.ա.

2-1-ին հազարամյակների սամանագծի եւ մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի 1-ին քառորդի (Արթիկ, Լոռի Բերդ, Սարուխան, Արգիշտիխիմիլի, Եղեգնաձոր, Արցախ եւ այլն) հուշարձաններում /Хачатрян Т. 1979, էջ 157, 275, 395; Деведжян С. 1981, էջ 37, աղ. 9-րդ, նկ. 3; Пилипосян А. 1981, էջ 427; Кобаидзе Л. 1984, էջ 130, աղ. 46, նկ. 8; Мещанинов И. 1926, էջ 222-223/: Հիմնականում զարդարված են խորադիր շեղագիծ զիգզագաձեւ նախշերով: Երբեմն հանդիպում են նաեւ խորադիր ուղղահայաց ալիքներ եւ կետանախշեր (աղ. 26-աղ. 27): Պատրաստված են գերազանցապես կավից, երբեմն նաեւ քարից եւ ապակու մածուկից (սմալտա): Որոշ օրինակներ ծածկված են կապտա-կանաչավուն ջնարակով:

Հին Արեւելքի մյուս շրջաններից (Միջերկրական ծովի ավազան, Արաբական թերակղզի, Ինդոսի հովիտ) երկրաչափական հորինվածքներով զւարճալի կնիքներ մեզ հայտնի չեն:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԲԵՐԱԿ:

Ըստ ներկա աշխատանքի սկզբնամասում առաջադրված դասակարգման, այս տարբերակը կարող են կազմել պատկերային հորինվածքներով զւարճալի կնիքները: «Պատկերային» անվան տակ հասկացվում է քննարկվող ենթախմբի կնիքների դաջող մակերեսներին փորագրված որեւէ էակի (մարդ, անասուն, գիշատիչ, թռչուն, սողուն, առասպելական արարած, միջատ) միայն մեկ պատկեր, առանց ուղեկցող մանրամասների (երկրաչափական, կենդանական, բուսական, տեսարանային, տեքստային): Տեսականորեն նման զւարճալի կնիքների գոյությունը չի բացառվում: Սակայն մինչ օրս Հին Արեւելքի հնագիտական հուշարձաններում վերջիններիս բացակայությունն առայժմ անհնարին է դարձնում ենթադրվող տարբերակի քննարկումը:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԲԵՐԱԿ (աղ. 28-42):

Այս տարբերակը կազմում են տեսարանային հորինվածքներով զւարճալի կնիքները:

Ուշագրավ է, որ այս տարբերակի զւարճալի կնիքների վաղագույն օրինակները կան նրանց դաջվածքները դարձյալ վկայված են Միջագետքում (Ուրուկ 4-րդ, Ուրուկ 3-րդ, Ջենդեթ-Նասր, Բաբելոն, Թել Բիլլա, Խաֆաջե) եւ թվագրվում են մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակի կեսերով ու վերջով /Wiseman D. 1962, աղ. 2, նկ. a-c; Brandes M. 1980, էջ 77-87; Collon D. 1987, էջ 148-149, նկ. 639, էջ 162-163, նկ. 742, 746, էջ 172-173, նկ. 800, էջ 174-175, նկ. 807, էջ 185-186, նկ. 885, 887; Frankfort H. 1939, աղ. 3-րդ, նկ. d; Moortgat A. 1940, նկ. 30; Amiet P. 1980, նկ. 654/: Այս տարածաշրջանի կնիքներին բնորոշ են երկրաչափական եւ թռչնակերպ, տարթեր կենդանիների եւ առասպելական էակների, մարդու եւ կենդանիների (սողունների եւ միջատների) պայքարի, աշխատանքային առօրյայի, գերեւարության, տաճարի մոտ կատարվող ա-

րարողության, ծխական երթի տեսարաններով դաջվածքները (աղ. 28-աղ. 29): Կնիքները հիմնականում կրաքարից են, մարմարից, օձաքարից, քաղբեղոնիտից, լազուրիտից, կալցիտից, լեռնային բյուրեղից: Հազվադեպ են կավից եւ ծովախեցուց պատրաստվածները: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսի միջագետքյան կնիքների գերակշիռ մասը հայտնաբերվել է Ուրուկից եւ Ջեմդեթ-Նասրից, մասնագետները նրանց տվել են «ուրուկ-ջեմդեթնասրյան ժամանակաշրջանի գլանաձեւ կնիքներ» անունը:

Տեսարանային հորինվածքներով գլանաձեւ կնիքները Միջագետքում լայն տարածում են ստանում հատկապես մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում՝ այնպես կոչված վաղդինաստիական, ակկադական, ուշ ակկադական եւ Ուրի 3-րդ հարստության ժամանակաշրջաններում: Այս փուլում Ուրուկը կորցնում է կնքագործության աչքի ընկնող կենտրոնի իր դերը, առաջնությունը զիջելով Կենտրոնական եւ Հարավային Միջագետքում ձեւավորված քաղաք-պետություններին: Այս ժամանակաշրջանի կնիքները կամ նրանց դաջվածքները հայտնի են Թել Ֆարայի, Ուրի, Աբու-Սալաքիսի, Ալ-Հիրայի (Լագաշ), Թել-Ասմարի (էշնուննա), Թել Սուլեյմեի, Խաֆաջեի եւ այլ հնագիտական հուշարձանների պեղումներից /Offner G. 1945-46, էջ 157-204, աղ. 21-26-րդ; Heinrich E., Andrae W. 1931, աղ. 46, նկ. f, աղ. 54, նկ. c; Postgate J., Moon J. 1982, էջ 103-136, աղ. 5-րդ, նկ. a; Wooley C. 1934, աղ. 197, նկ. 57; Hansen D. 1973, էջ 62-70, նկ. 25; Collon D. 1987, էջ 20-31, նկ. 77-83, 87, 89, 90/: Կնիքների վրա արված փորագրություններում եւ նրանց արտատպություններում հատկապես հաճախակի են դառնում հետապնդման, որսի, հոշոտման, խնջույքի, շումերական էպոսից («Գիլգամեշ») առանձին դրվագների, ծխականարության պատկերումները (աղ. 30): Ուշագրավ առանձնահատկությունը՝ մարդկանց գլուխների ստատիկ եւ իրանի դինամիկ պատկերումներն են, որ արտահայտվում են գլուխը պարտադիր հանդիպակաց, իսկ իրանն իր առանցքի շուրջը տարբեր անկյան տակ թեքված դրվագումներով: Նախորդ ժամանակաշրջանին բնորոշ երկրաչափական ու կենդանական համադրումներով տեսարանները, տաճարի կամ սրբարանի առջեւ արվող արարողության եւ երթի պատկերումները խիստ հազվադեպ են դառնում: Կնիքները շարունակում են պատրաստել կրաքարից, օձաքարից, օձաքարից, լեռնային բյուրեղից, մարմարից, լազուրիտից: Ավելանում է թրծած կավից եւ ծովախեցուց պատրաստված օրինակների թիվը: Եվ ամենակարեւորը, ի տարբերություն նախորդ փուլի, գլանաձեւ կնիքները Միջագետքում սկսում են օգտագործվել որպես կավե սալիկների սեպագիր տեքստերը վավարացնելու միջոց: Երեւույթ, որն ավելի լայն կիրառություն է ստանում մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջում եւ հատկապես մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում: Այս ժամանակաշրջանի (հատկապես մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին կեսի) միջագետքյան կնիքների արտադրության վրա թելադրող ազդեցություն են սկսում ձեռք բերել, մեկը մյուսին հաջորդող, ամորեական եւ հարավմիջագետքյան պետական կազմավորումներն ու քաղաք-պետությունները: Մասնավորապես մ.թ.ա. 19-րդ դարի կեսերից մի-

ջագետքյան կնքագործության մեջ որոշակի դեր ու դիրք են սկսում ձեռք բերել Իսսին-Լարսան ու Սիպպարը, մ.թ.ա. 18-րդ դարից՝ Մարին ու Բաբելոնը: Այս ժամանակաշրջանին վերաբերող գլանաձեւ կնիքներ հայտի են Ուրուկից, Խաբուրից, Ուսիեից, Բեռլինի, Բոյոսեւի եւ Բրիտանական թանգարանների հավաքածուներից /Moortgat A. 1940, նկ. 256, 467; Collon D. 1986, նկ. 122, 133, 637, 641; Collon D. 1987, էջ 51, նկ. 196; Fujii H., Okada Y., Matosumoto K., Oguchi H., Yagi K., Numoto H. 1984-85, էջ 134, աղ. 9, նկ. 1; Speleers L. 1943, էջ 138/: Նախորդ ժամանակաշրջանի սյուժեների կողքին հատկապես տարածում են ստանում գահի վրա բազմած աստծու առջեւ երկրպագություն կատարող եւ իշխանության խորհրդանիշներ ստացող թագավորի կամ քրմի, ինչպես նաեւ իրար դիմաց գլխիվայր կանգնած դիցերի պատկերումները: Կնիքները դարձյալ օճառաքարից են, օճաքարից, լազուրիտից, կավից: Ի տարբերություն նախորդ ժամանակաշրջանների, առաջին անգամ հանդիպում են հասպիսից, գեոտիտից եւ հատկապես հեմատիտից պատրաստված օրինակներ: Ողջ նշված ժամանակահատվածը Կենտրոնական եւ Հարավային Միջագետքի կնքագործության համար պայմանականորեն կոչվում է «Համնուրաբիի դարաշրջան» անվամբ /Collon D. 1987, էջ 41-50/:

Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ քառորդից Կենտրոնական եւ Հարավային Միջագետքը պարբերաբար սկսում է ենթարկվել կասսիտական ցեղախմբերի հարձակմանը: Մ.թ.ա. 16-րդ դարից պատմական թատերաբեմ եկած Բաբելոնի Կասսիտական թագավորությունը մի շարք նորամուծությունների թվում պարտադրում է նաեւ կնքագործության իր եղանակները (աղ. 30, նկ. 7): Շարունակելով նստած աստծու առջեւ երկրպագություն կատարող թագավորի թեման, նոր կնիքները սկսում են ներկայացնել նաեւ ճախրող թռչունների, կենաց ծառի աջ ու ձախ կողմերում տեղավորված այծերի կամ թեւավոր էակների, կենաց ծառի առջեւ այծերի հետ պայքարող հերոսի, թեւավոր գիշատիչների դեմ մաքառող երկդեմ աստվածության, ինչպես նաեւ մարտակառքով որսին հետապնդող կամ հակառակորդին տապալող ռազմիկների պատկերներ /Brenjes B. 1983, էջ 122; Wiseman D. 1959, աղ. 57; Porada E. 1952, աղ. 29-րդ, նկ. 5; Collon D. 1987, նկ. 842, 918; Frankfort H. 1939, էջ 180-182, աղ. 30-րդ, նկ. i աղ. 31-րդ, նկ. f, աղ. 32-րդ, նկ. c; Amiet P. 1988, էջ 1-6, աղ. 1; Dolce R. 1986, էջ 71-78; Beran T. 1958, էջ 255-278/: Կնիքները քաղքեղոնիտից են, կրաքարից, լազուրիտից, հասպիսից, կվարցից, լեռնային բյուրեղից: Ուշագրավ է, որ սկսում են հանդես գալ ազաթից պատրաստված օրինակներ, որոնք բնորոշ չեն նախորդ փուլերի համար:

Մ.թ.ա. 13-րդ դարից, Կասսիտական պետության թուլացումից, ապա եւ անկումից հետո, Միջագետքում հանդես եկած քաղաքական նոր կազմավորումները՝ Ասորեստանի եւ Բաբելոնի միջին թագավորությունները, ինչ-որ չափով պահպանելով նախկին կնքագործության ավանդույթները, առաջ քաշեցին տեսարանային իրենց տարբերակները՝ ձկնիւրան այծերի քանդակներով զարդարված տաճարի առջեւ կատարվող արարողության, թեւա-

վոր սֆինքսների, թեւավոր հրեշների կողմից խոշտանգվող եղջերավոր կենդանու, մարտակառքով որսի, արեւի թեւավոր սկավառակի, լուսնի, Սիրիուսի եւ լուսատուների, աստծո եւ թագավորի կողմից կատարվող դատավարության, կենաց ծառի մոտ արվող արարողության եւ այլ պատկերների ձեւով (աղ. 30, նկ. 4-6): Նման հորինվածքներով գլանաձեւ կնիքները հայտնի են Ուրուկի եւ հատկապէս Աշշուրի պեղումներից /Brentjes B. 1983, էջ 131-137; Beran T. 1957-58, էջ 255-278, նկ. 23; Moortgat A. 1942, էջ 50-88, նկ. 11, 22, 45a, 46/: Փաստորեն սկսած այս ժամանակներից վերջնականապէս ձեւավորվում եւ մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի 1-ին կեսին (հատկապէս Նոր Ասսուրական թագավորության շրջանում) լայն տարածում են ստանում ասսուրա-բաբելական տեսարանային հորինվածքներով գլանաձեւ բազմապիսի կնիքները /Parker B. 1962, էջ 26-28, աղ. 9-18-րդ; Porada E. 1948, նկ. 660; Brentjes B. 1983, էջ 149-153; Wiseman D. 1959, աղ. 59, 82, 89, 91; Parker B. 1955, աղ. 21-րդ, նկ. 1; Hrouda B. 1962, աղ. 25, նկ. 27; Legrain L. 1951, նկ. 609; Collon D. 1987, էջ 75-83, նկ. 335-340, 346-347, 349-350, 352-358, 360-366, 368-378, 380, 381/: Ավանդաբար օգտագործվող քարերի (օձաքար, կրաքար, կվարց, լազուրիտ) կողքին այս ժամանակաշրջանում ավելի հաճախ սկսում են գործածվել քաղքեղոնիտից, ագաթից, սարդիոնից, հասպիսից եւ գիշերից պատրաստված օրինակները: Կնիքները ստանում են երկրավուն գլանի տեսք, իսկ նրանց բարձրությունը երկու եւ ավելի անգամ սկսում է գերազանցել սեփական տրամագիծը: Ասսուրա-բաբելական կնիքների այս տեսակը կիրառվեց մինչեւ մ.թ.ա. 7-րդ դարի վերջը (աղ. 30, նկ. 8, 9), մինչեւ Նոր Ասսուրական պետության անկումը, որից հետո ողջ Հին Արեւելքում համընդհանուր տարածում գտան աքեմենյան գլանաձեւ կնիքները:

Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում այս տարբերակին վերաբերող կնիքների վաղագույն օրինակները հանդես են գալիս մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակի վերջում եւ հայտնի են Արադի, Մեգիդդոյի, Համան էթ-Թուրքմանի, Թել-Մարդիխի (Էբլա), Ընադուդի, Համայի, Թել Բրակի, Հալեպի, Չագար Բագարի, Թել Մոզանի, Թել Քուերայի, Թել Աչանայի (Ալալախ), Կարքեմիշի, Աբու Սալաբիխի հնավայրերից /Beck P. 1984, էջ 97-114, նկ. 16; Braun B. 1985, էջ 80-85; Ben-Tor A. 1978, նկ. 11; Moortgat A., Moortgat-Correns U. 1978, էջ 22, նկ. 4; Buccellati G., Kelly-Buccellati M. 1988, աղ. 15-19-րդ, նկ. 28-41/: Նրանց վրա գերակշռում են կենդանիների շարքերի, թռչունների եւ կռիվաչի, պայքարող գիշատիչների եւ վերջիններիս վրա հարձակվող դաշունակիր մարդու կամ մարդկանց, կենդանիների առջեւ կատարվող շուրջպարի, զոհասեղանի մոտ երաժշտության ուղեկցությամբ իրականացվող արարողության եւ այլ տեսարաններ (աղ. 31): Կնիքները պատրաստված են օձաքարից, օձառաքարից, կավճաքարից, քլորիտից, ծովախեցուց: Նրանց վրա զգացվում է հարավմիջագետքյան կնքագործության (հատկապէս Ուրի, Ուրուկի, Ջենդեթ-Նասրի, Բաբելոնի եւ Թել Ֆարայի) ազդեցությունը:

Սիրիա-Պաղեստինյան կնիքների սյուժետային բովանդակության վրա, մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում եւ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին քառորդում

առավել նկատելի է ակկադական, Ուրի 3-րդ հարստության, ապա եւ Չամուրաբիի ժամանակաշրջանի ինքնատիպ կնքագործության ներգործությունը: Իրադրությունն այստեղ կտրուկ փոխվեց մ.թ.ա. 16-րդ դարից, երբ քննարկվող տարածաշրջանում պատմական թատերաբեմ բարձրացավ Միտաննի (Խամիգալբատ) պետությունը /Аветисян Г. 1984, էջ 38/: Իր գերիշխանության տակ առնելով «Արգավանդ կիսալուսնու» տարածքը եւ տերը դառնալով արեւելքն ու արեւմուտքն իրար կապող առեւտրական հիմնական ուղիներին, Միտաննին սկսեց թելադրել քաղաքական, տնտեսական եւ մշակութային (այդ թվում նաեւ կնքագործական) իր նորանվանությունները: Մ.թ.ա. 15-րդ դարից միտաննիական կնիքները սկսում են հանդիպել Ալալախից (Թել Աչանա), Բեթ-Շանից, Չագրից, Թել Աբու-Չավամից, Գեգերից, Մեգիդդոյից, Ուզարիթից, Նուզից (Յորդան թեփե), Մուհամադ-Արաբից, Թել-Ռիմախից, Կամիդ-Էլ-Լոզից, Թել-Չաքարիայից, Խաբուրից, Արրապխայից (Կիրկուկ) եւ նույնիսկ Վելես-Մալազայից (Իսպանիա) հայտնաբերված հնագիտական նյութերում /Collon D. 1975, նկ. 230; Collon D. 1982, նկ. 39, 61, 65, 75; Collon D. 1987, էջ 61-65, նկ. 249-275, 885; Frankfort H. 1939, էջ 182-185, նկ. 44-53, աղ. 31-րդ, 42-րդ, 44-րդ; Brentjes B. 1983, էջ 126-131; Porada E. 1979, էջ 2-15, նկ. 2; Starr R. 1939, աղ. 119, նկ. F; Gavin C. 1981, էջ 145; Янковская Н. 1992, էջ 9-13, նկ. 2, 3, 4; Contenau G. 1922, էջ 163, աղ. 36-րդ, նկ. 270; Nougayrol J. 1939, էջ 30; Amandry P. 1965, աղ. 5, նկ. A, B, C, աղ. 6, նկ. A, B, աղ. 7, նկ. E, F; Collon D. 1988, էջ 62-69, նկ. 1-3; Guardata F. 1986, էջ 15-19; Niemeyer H. 1984, էջ 8, նկ. 3/: Քննարկվող տարբերակին պատկանող միտաննիական կնիքների վրա այս ժամանակաշրջանում գերիշխող են դառնում մեջքմեջքի տված կամ կենաց ծառի աջ եւ ձախ կողմերում հերալդիկ դիրքով տեղավորված կենդանիների, դեմ հանդիման կանգնած քրմերի, պարուրազարդով եզրագծված կենդանիների եւ մարդկանց, մերկ դիցուհու առջեւ կատարվող արարողության, դիմակների, հետապնդման, մենամարտի, խոշտանգման եւ այլ տեսարաններ (աղ. 32-աղ. 35): Քրմի, պարուրանախշի, այծի եւ կենաց ծառի պատկերների առկայությունը դառնում է այս ժամանակաշրջանի միտաննիական կնիքների ամենաբնորոշ հորինվածքը: Կնիքների պատրաստման համար հիմնականում օգտագործվել են կվարցն ու հեմատիտը, որոնք հաճախ ծածկվել են ջնարակի տարբեր երանգներով: Մ.թ.ա. 14-րդ դարում Միտաննիի անկման ու մ.թ.ա. 13-րդ դարում Միջին Աստուրական թագավորության հանդես գալուն զուգընթաց՝ կիրառությունից դուրս են գալիս միտաննիական կնիքներն, ու Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում մ.թ.ա. 2-րդ հազ. վերջին քառորդում եւ մ.թ.ա. 1-ին հազ. 1-ին կեսին տարածում են ստանում հիմնականում ասսուրական արտադրության կամ նրա անմիջական ազդեցության տակ ստեղծվող օրինակները:

Չաջորդ աշխարհագրական տարածքը, ուր մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսից տարածում են ստանում այս տարբերակին վերաբերող գլանաձեւ կնիքները՝ Իրանական սարահարթն է: Չայտնի են նրանք Ծոխի (Սուզա), Չոդա-Միշի, Սիակ 3-րդի, Գոդին թեփե 4-5-րդի, Թեփե Յահյա 4-րդ C-ի եւ

Սուրխ Դումի հնագիտական համալիրներից /Amiet P. 1972, նկ. 488, 660, 663, 670, 671, 674, 673, 666, 667, 711, 1000; Amiet P. 1973, էջ 3-32; Delaporte L. 1920, նկ. 250, 464; Collon D. 1987, էջ 23-24, նկ. 54-58; Amiet P. 1985, էջ 297, աղ. 13, նկ.6; Ghirshman R. 1938-39, աղ. 94-րդ; Delougaz P., Kantor H. 1972, էջ 32, աղ. 10-րդ; Dyson R., Harris M. 1988, էջ 79-110; Brentjes B. 1983, էջ 70-77; Nagel W. 1964, աղ. 49-րդ, նկ. 3; Хинц В. 1977, էջ 20-23, նկ. 5-15/: Կնքագործության խոշորագույն կենտրոնը Շոշն էր: Տեղի ինքնատիպ կնիքները ներկայացնում են ցանքսի, բերքահավաքի, ծխակատարության, խեցեգործական արհեստանոցի, տաճարի առջեւ կատարվող զոհաբերության, երկրպագության եւ այլ տեսարաններ (աղ. 36, նկ. 1-13): Ըստ ամենայնի ձեւավորվելով հարավմիջագետքյան (շումերական) կնքագործության ազդեցության տակ, այս օրինակներն աստիճանաբար ձեռք են բերել տեղական առանձնահատկություններին բնորոշ պատկերային համակարգ եւ տեւական ժամանակաշրջան (մինչեւ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի կեսերը) հետեւողականորեն պահպանել այն (աղ. 36, նկ. 14, 15): Այս հանգամանքը հաստատում են նաեւ այն քարատեսակները, որոնցից պատրաստված են կնիքները: Ավանդական կրաքարի, այրված քլորիդի, օճառքարի կողքին, այստեղ տարածում են ստանում տեղական կանաչավուն քարերից (հատկապես հեոլանդիտից եւ մորդենիտից), ինչպես նաեւ բիտումից (հանքածյուր) պատրաստված օրինակները: Հանդիպում են նաեւ ծովախեցուց եւ հատկապես կավից արված ուշագրավ նմուշներ /Al-Gailani Werr L. 1988, էջ 8, նկ. 3, 4, էջ 9, նկ. 8, 9, էջ 10, նկ. 13, 15, 17-20, էջ 11, նկ. 25, էջ 18, նկ. 79, 81, 85, էջ 19, նկ. 88, 90, 91/: Մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի 3-րդ քառորդին Սարգոն Ակկադացու արշավանքներից կիսաանկախ դարձած Էլամում եւ ընդհանրապես Իրանական սարահարթի մյուս շրջաններում զգալի է դառնում ակկադական, ապա նաեւ Ուրի 3-րդ հարստության ազդեցությունը: Այս ժամանակաշրջանին վերաբերող կնիքները հայտնի են Շոշի, Շահդադի, Բանի-Սուրմայի, Կալլե Նիսարի, Թեփե Հիսսար 3-րդի, Թեփե Յահյա 4-րդ b-ի, Սուրխ Դումի, Մալիանի (գրականության մեջ օգտագործվում է նաեւ Թալլ-ի Մալիան ձեւով՝ պատմական Անշանն է) հնագիտական համալիրներից /Vanden Berghe L. 1982-83, էջ 49, նկ. 17; Хинц В. 1977, էջ 162-165, նկ. 35-37; Dyson R., Harris M. 1988, էջ 79-110; Buchanan B. 1981, էջ 385-387, նկ. 1092-1099/: Նրանցում, վաղ շրջանից եկող մավալի ու ձկնորսության, առօրյա կյանքի ու որսորդության տեսարանների կողքին հայտնվում են առասպելական առյուծ-որսորդների, ցլազուխ եւ առյուծազուխ արարածների, քնար մվագող ձիերի, առյուծների ու ձիերի խնջույքի, անգղառյուծների պատկերներ: Որոշ կնիքներ նույնիսկ վերարտադրում են շումերական կնքագործությանը բնորոշ՝ բազմած աստծո առջեւ կատարվող արարողության տեսարաններ: Այս շրջանի կնիքները պատրաստված են հեմատիտից, օճաքարից, կրաքարից, դիորիտից, բիտումից, կավից, խեցուց եւ, իհարկե, տեղական հեոլանդիտից եւ մորդենիտից:

Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին կեսին, այսպես կոչված «Համմուրաբիի ժամանակաշրջանում», Իրանական սարահարթի կնքագործության վրա շա-

րունակում է զգացվել հարավմիջագետքյան կենտրոնների ազդեցությունը /Amiet P. 1973, էջ 3-45/: Հատկապես լայն տարածում է ստանում գահին կամ կենդանուն բազմած աստծո առջեւ կատարվող արարողության սյուժեն, որը երբեմն սկսում է ուղեկցվել նաեւ կենաց ծառի, գալարվող օձի, ձկնիրան արարածների, ծնկած երկրպագուների, լուսատուների, լուսնի եւ այլ պատկերներով: Նման կնիքները հայտնի են Թոշի, Թալ-ի Մալյանի, Հաֆթ-թեփեի հնագիտական համալիրներից /Amiet P. 1972, նկ. 1896, 1916, 1988; Samner W. 1974, էջ 172, նկ. 12; Lambert W. 1979, նկ. 42; Buchanan B. 1981, էջ 384-385, նկ. 1094; Collon D. 1987, էջ 55-57, նկ. 225, 226, 228, 231, 536, 795, 862, 959/: Պատրաստված են բիտումից, հեմատիտից, քաղքեղոնիտից, կրաքարից, կավից եւ այլն: Մ.թ.ա.2-րդ հազարամյակի կեսերին Կասսիտական պետության եւ Միտաննիի հզորացմանը զուգընթաց Իրանական սարահարթում (հիմնականում արեւմտյան եւ հարավարեւմտյան հատվածներում) սկսվում է զգացվել կասսիտական եւ միտաննիական, իսկ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջին քառորդում եւ մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի 1-ին կեսին՝ ասսուրական կնքագործության ազդեցությունը (աղ. 37): Դա հիմնականում արտահայտվում էր կենաց ծառի առջեւ կատարվող արարողության կամ որսի, իրար հետեւից կամ դեմ հանդիման կանգնած մարդկանց, կենդանիների եւ թռչունների շարքերի, հետապնդման, առասպելական էակների (կենտավրոս, մինոտավրոս, շեղու, եղջյուրավոր ձի, թեւավոր ձի - Պեգաս) եւ այլ տեսարանների պատկերմամբ: Նման կնիքները հայտնի են Թոշի, Թեփե Սիալկի, Թեփե Գիյան 1-ինի, Աղա էվլարի, Դինխա-թեփե 1-ինի, Հաֆթավանի, Հասանլու 4-րդի, Հասան Ջամիլի, Մալիկ թեփեի, Մայիլբակի, Սուրխ Դումի հնագիտական համալիրներից /Amiet P. 1972, նկ. 2133, 2137, 2181; Morgan J. 1927, էջ 275, աղ. 257, նկ. 3; Schaeffer C. 1948, էջ 407-415, աղ. 30, նկ. 1-3; Muscarella O. 1974, էջ 42-43, նկ. 6; Muscarella O. 1981, նկ. 40; Contenau G., Ghirshman R. 1935, էջ 49, աղ. 38, նկ. 1, 3-6; Barney Ch. 1969, էջ 127-142; Hakemi A., Rad M. 1950, էջ 96, աղ. 50, նկ. 3-5; Negahban E. 1977, էջ 82-87, նկ. 1-4; Stein A. 1969, էջ 296-298, աղ. 18, նկ. 22, 24, 28-30; Ghirshman R. 1938-39, աղ. 30, նկ. 1-8, աղ. 31, նկ. 1-5; Schmidt E. 1957, էջ 43; Collon D. 1987, էջ 86-89, նկ. 406-411, 414, 416, 417/:

Այս ժամանակաշրջանի կնիքները պատրաստված են կվարցից, հասպիսից, կապույտ ջնարակից, կրաքարից, օձաքարից, ալեբաստրից, կավից: Հետաքրքիր է, որ վաղ շրջանների համար բնորոշ տեղական հեուլանդիտից եւ մորդենիտից պատրաստված կնիքները այս ժամանակաշրջանում խիստ նվազում են:

Մ.թ.ա. 8-7-րդ դարերում Իրանական սարահարթի հյուսիս-արեւմտյան շրջաններում հայտնվում են (սահմանափակ քանակով) նաեւ վանտոսայան կնիքներ, իսկ մ.թ.ա. 6-րդ դարի վերջերից Աքեմենյան հզոր կայսրության հաստատումից հետո ողջ Իրանական սարահարթում լայն տարածում են ստանում քեմենյան ինքնատիպ կնքագործության նմուշները /Schmidt E. 1957, էջ 44-45, աղ. 15, 16; Collon D. 1987, էջ 90-93, նկ. 418-423, 425-427; Brentjes B. 1983, էջ 160-164; Calmeyer P. 1977, էջ 191-195, նկ. 1/:

Եգիպտոսում այս տարբերակին վերաբերող գլանաձև կնիքների ամենավաղ նմուշները, որ եզակի օրինակներ են միայն, երեւան են գալիս մ.թ.ա. 4-3-րդ հազարամյակների սահմաններում եւ հայտնի են Նարմերի, Առաջին հարստության փարավոններ Ախայի (Մենես) եւ Դենի (Ուդիմու) դամբարաններից, ինչպես նաեւ Սաքքարայի, Նագա-Էդ-Դերի եւ Էլ-Քաբի պեղումներից /Frankfort H. 1939, էջ 292-300, նկ. 93-98; Müller-Karpe H. 1968, աղ. 28, նկ. 30, աղ. 39, նկ. 13; Scharff A. 1926, էջ 58; Флиттнер H. 1924, էջ 245; Brunton G. 1937, էջ 97-98; Кинк X. 1976, էջ 52-54, նկ. 12, 13; Collon D. 1987, էջ 140-141, նկ. 213, 568/: Նրանցում գերիշխողը կենդանիների եւ թռչունների, թիակավոր մավակների, դիմակների, սֆինքսի եւ փարավոնի աքսորակտ ոճով արված, տեսարաններն են (աղ. 38, նկ. 1-10): Բնորոշ չլինելով եգիպտական կնքագործությանը, գլանաձև կնիքների այս տարբերակը մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում եւ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին կեսին որոշ փարավոնների եւ նրանց մերձավորների անձնական օգտագործման հազվագյուտ իրերը դառնալուց զատ, այլ կիրառություն եւ լայն տարածում չստացավ: Բացառված չէ, որ նրանց հիմնական մասը պատրաստվել է եգիպտոսի տիրակալների պատվերով, նրա սահմաններից դուրս: Դրա լավագույն վկայությունը մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ քառորդից Լեւանտում եւ Միջերկրականի ավազանում հայտնված գլանաձև կնիքներն են՝ սիրիապաղեստինյան եւ եգիպտական սյուժեների համադրումներով արված հորինվածքներով: Ըստ որում, կնիքների հորինվածքային առանձնահատկությունները (կողք-կողքի կամ մեկը մյուսի վրա տեղադրված կենդանիների եւ թռչունների շարքեր, վազող պարույրների զարդանախշ, կենաց ծառի մոտ կատարվող արարողություն, լուսնի մահիկի վրա հանգրվանած աստղ) ընդգծված սիրիապաղեստինյան են, մինչդեռ մարդկային կերպարները, իսկ որոշ դեպքերում մարդկանցից մեկը միայն՝ եգիպտական հանդերձանք կամ խույր է կրում (աղ. 33): Նման կնիքներ հայտնաբերվել են Ուգարիթի, Բեյրութի, Թել Բեյթ Մերսիմի, Թել-Էլ-Աջջուլի, Ալալաի, Բիբլոսի մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի հնագիտական հուշարձաններից /Kühne H. 1980, նկ. 55, 56; Frankfort H. 1939, էջ 259; Collon D. 1988, նկ. 1-24; Parker B. 1949, նկ. 20; Ward W. 1965, աղ. 5; Petrie F. 1933, աղ. 3, նկ. 37/: Նման մի քանի կնիքներ հայտնի են նաեւ Միջերկրականի ավազանում Բալկանյան թերակղզու (Պերատի), Կրետեի (Փորոս), Կիպրոսի (Կիթիոն, Կլավդիա) եւ Մադրիբի (Կարթագեն) մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերով թվագրվող դամբարանային համալիրներից /Müller E. 1980, էջ 95-96, նկ. 5; Sakellarakis J. 1982, նկ. 57; Kenna V., Karageorghis V. 1967, էջ 93-96, նկ. 1-4; Kenna V. 1971, նկ. 37; Walters H. 1926, նկ. 112; Amiet P. 1955, էջ 11, աղ. 1, նկ. 1; Bleibtreu E. 1981, նկ. 83/: Կնիքների մի մեծ խումբ էլ պահվում է մասնավոր հավաքածուներում եւ Երուսաղեմի, Հալեպի, Լուվրի, Լոնդոնի, Փարիզի, Վեննայի, Ֆրայբուրգի, Չիկագոյի, Նյու Յորքի թանգարաններում: Ուշագրավ է, որ վերոհիշյալ բոլոր կնիքները հիմնականում պատրաստված են մույն քարից՝ կանաչավուն հասպիսից /Collon D. 1988, էջ 57-70/: Հանգամանք, որ հիմք է տալիս ենթադրել, թե դրանք բոլորն էլ, հավանաբար, ար-

տադրության մեկ կենտրոն են ունեցել, իսկ պատվիրատուն հանդիսացել է եզիպտոսը: Ավելի ճիշտ նրա հյուքոս տիրակալները, որոնք ծագումով, ըստ ամենայնի, Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհից լինելով, փորձել են տեղի կնքագործության անհանձնահատկությունները զուգորդել եզիպտականի հետ եւ ավանդաբար շարունակել իրենց կնիքները պատվիրել վաղագույն ժամանակներից հայտնի հիմարելեյան արհեստանոցներում: Բացառված չէ, որ կանաչ հասպիսի հումքը ձեռք էր բերվում ակկադական սեպագիր տեքստերից հայտնի կիսաառասպելական Ջիմուր սարից («հասպիսի լեռ»), որի տեղադրությունը առ այսօր ստույգ հայտնի չէ: Ինչ վերաբերում է քննարկվող կնիքների արտադրության կենտրոնին, ապա ըստ Դ.Կոլոնի այն գտնվել է Բիբլոսում /Collon D. 1988, էջ 63/: Մեր կարծիքով նման կնիքների արտադրության առավել հավանական կենտրոնը պետք է, որ եղած լինի Թել-Աշանա-Ալալախը: Բուն եզիպտոսից հայտնաբերված կնիքները պատրաստված են հեմատիտից, օճառաքարից, բազալտից, հասպիսից, ջնարակված կավից, փայտից, փղոսկրից: Այս առումով անչափ հեռաքրքիր է եզիպտական սյուժե հիշեցնող կնիքը, որ հայտնաբերվել է Պերատիից (Հունաստան): Այն պատրաստված է մետեորիտից (երկնաքար):

Եզիպտոսի մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջով եւ մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի 1-ին կեսով թվագրված հուշարձաններում այս տարբերակին վերաբերող գլանաձեւ կնիքները խիստ հազվադեպ են: Հանդիպողներն էլ հիմնականում Միջին եւ Նոր Աստուրական թագավորությունների կնքագործությանը բնորոշ օրինակներ են: Մ.թ.ա. 6-րդ դարի վերջից եզիպտոսում տարածում են ստանում Աբեմենյան Իրանի կնիքները:

Փոքր Ասիայում հայտնաբերված գլանաձեւ կնիքների այս տարբերակի ամենավաղ օրինակները, եւ ավելի հաճախ նրանց դաջվածքները, վերաբերում են մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի սկզբներին եւ 1-ին կեսին, քանակով շատ քիչ են (աղ. 39, նկ. 1-3), իրենց վրա կրում են Ուրուկի, Ջեմդեթ Նասրի եւ Թել Ֆարայի կնքագործության ընդգծված ազդեցությունը եւ հայտնի են Չաթալ-հույուկի, Արսլան-թեփեի (Մալաթիա), Հասեկ-հույուկի, Տրոյայի եւ Ջինջիրլիի վաղբրոնզեդարյան հուշարձաններից /Collon D. 1987, էջ 14-15, նկ. 10, 11; Schmidt H. 1902, նկ. 868; Moortgat A. 1940, նկ. 446; Frankfort H. 1939, աղ. 38-րդ, նկ. f, j, աղ. 40-րդ, նկ. b/: Նրանց քանակն ինչ-որ չափով ավելանում է ուշակկադական եւ Ուրի 3-րդ հարստության ժամանակաշրջաններում եւ ավելի հաճախակի դառնում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբներից, երբ միջագետքի վաճառականների կողմից Փոքր Ասիայում հիմնվում են առևտրական կենտրոններ («կարում») եւ հատկապես նրանցից ամենախոշորը՝ Կանիշը: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ նման կենտրոններում էլ (Քյուլթեփե-Կանիշ, Աչեմհույուկ, Կեսարիա, Կարահույուկ, Իզմիր, Արսլան-թեփե, Տարսոն) կենտրոնացված են քննարկվող տարբերակի կնիքները, եւ առևտրական, տնտեսական ու այլ բնույթի պայմանագրեր ներկայացնող սեպագիր սալիկների տեքստերը վավերացրած նրանց արտատպությունները (աղ. 39, նկ. 4-11):

Կնիքների ու պահպանված դաջվածքների մի մասը թույլ են տալիս

պնդել, որ նրանք, միջազգային օրինակների համեմատությամբ, արված են ավելի անփույթ ու սխեմատիկ: Կատարման տեխնիկան պրիմիտիվ է, հորինվածքն՝ անհամաչափ: Այսինքն ներմուծված կնիքների կողքին տեղում եւս փորձել են արտադրել եւ օգտագործել համաման օրինակներ: Գերիշխում են մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջի եւ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին քառորդի միջազգային եւ սիրիապաղեստինյան կնքագործությանը բնորոշ՝ մարդկանց եւ կենդանիների համադրման, քառաձի սայլերի, բազմած աստծո առջեւ կատարվող արարողության, հերոսի ու առյուծի մենամարտի, հռչակման, ցուլի զոհաբերման, նորալուսնի գրկում հանգչող աստղի, նվիրատվության եւ այլ տեսարանները /Frankfort H. 1939, էջ 242-251, աղ. 39-րդ, նկ. ա, աղ. 40-րդ, նկ. ց, հ, i; Brentjes B. 1983, էջ 106-108; Buchanan B. 1981, էջ 389-408, նկ. 1100-1165; Porada E. 1948, նկ. 893; Osten H. 1934, նկ. 149, 183, 227, 236, 280, 283, 285; Özgüç N. 1965, էջ 45, նկ. 6, էջ 67, նկ. 4; Özgüç N. 1968, էջ 48, աղ. 15-րդ; Hrozny B. 1962, էջ 39, ka 462, էջ 40, ka 464; Collon D. 1987, նկ. 4, 148, 210, 496, 671, 686, 787, 821, 834, 899/:

Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբներին Քյուլթեփե-Կանիշի կործանումից հետո Փոքր Ասիայում գլանաձեւ կնիքների այս տարբերակին վերաբերող օրինակները կամ դաջվածքներն անհամեմատ քչացան: Նրանց քանակը կրկին ավելացավ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերից, երբ ողջ Հին Արեւելքը փաստորեն ողողվեց միտաննիական եւ կասսիտական կնքագործության նմուշներով: Փոքր Ասիայում նման կնիքները հայտնի են Չաթալ հույուկի, Ադանայի, Ալաշա հույուկի, Սաբունիեի, Գելիդոնիայի ծովածոցի, Ուլու Բուրունի, Տաքսունի հնավայրերից /Tunca O 1979, նկ. 60; Buchholz H. 1967; Alp S. 1968, էջ 122; Frankfort H. 1939, աղ. 43-րդ, նկ. e, ց, աղ. 45-րդ, նկ. c, i; Collon D. 1987, նկ. 296, 305, 312, 569-571/: Կնիքների վրա եւ պահպանված դաջվածքներում դարձյալ կենաց ծառի առջեւ կանգնած քրմերն են, մեջք մեջքի տված այծերը, պարույրների զարդանախշը (աղ. 40, նկ. 1-6): Պատրաստված են օճառաքարից, լեռնային բյուրեղից, օճաքարից, կրաքարից, նեֆրիտից, հասպիսից եւ հատկապես հեմատիտից: Բնորոշ չլինելով փոքրասիական կնքագործությանը, գլանաձեւ կնիքների այս տարբերակը փաստորեն մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 3-րդ քառորդից հետո գործնականում դուրս մնաց կիրառությունից:

Հաջորդ տարածաշրջանն, ուր վկայված են այս տարբերակին վերաբերող գլանաձեւ կնիքները կամ նրանց դաջվածքները (խեցանոթների վրա), Միջերկրականի ավազանն է (աղ. 40, նկ. 7-9): Այստեղ նրանց առավել վաղ օրինակները վերաբերում են մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջին եւ հայտնի են Բալկանյան թերակղզու (Թորդոս, Դիկլի-թաշ), Կրետեի (Կնոսոս) եւ Ապենինյան թերակղզու (Պալերմո) հնագիտական համալիրներից /Hood S. 1973-74, աղ. 3, նկ. 11, 18; Evans A. 1935, էջ 423, նկ. 349, 350; Rocco B. 1980-81, էջ 265-274/: Այս կնիքներն ու դաջվածքները քանակով շատ չեն, իրենց հորինվածքային առանձնահատկություններով մոտ են Միջազգային եւ, ամենայն հավանականությամբ, այստեղ են թափանցել փոխանակության հետեւանքով: Աստիճանաբար յուրացնելով գլանաձեւ

կնիքների պատրաստման եւ դրվագման առանձնահատկությունները, տեղի վարպետները մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակից արդեն սկսում են թողարկել քննարկվող տարբերակին վերաբերող սեփական օրինակներ: Անշուշտ հարկ է նշել, որ Միջերկրականի ավազանի կնքագործության հիմնական կենտրոնները տեղավորված են եղել նրա արեւելյան կեսում (Կրետե, Կիպրոս, Էգեյան աշխարհ, Բալկանյան թերակղզի): Պեղված հնագիտական նյութը գալիս է հաստատելու, որ տեղական գլանաձեւ կնիքների կողքին մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի ընթացքում այստեղ անընդհատ օգտագործվել են նաեւ Զին Արեւելքի տարբեր շրջաններից բերված օրինակներ: Այս տարբերակին վերաբերող մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի գլանաձեւ կնիքները Միջերկրականի ավազանում հայտնի են Կիպրոսի (Կլավդիա, Էնկոմի, Զալա-Սուլթան-Թեկկե, Սալամիս, Սինդա), Էգեյան աշխարհի Զոռոս եւ Քոս կղզիների (Լալիսոս, Կամերիոս), Կրետեի (Կնոսոս), Բալկանյան (Թեբե, Պերատի, Լերնա, Ջիգուրիես), Ալբանիյան (Յոն, Վիչենցա, Նեապոլ) եւ Պիրենեյան (Վելես-Մալագա) թերակղզիների հնագիտական համալիրներից /Porada E. 1948, էջ 178-198; Kenna V. 1971, նկ. 107, 112; Schaeffer C. 1983, էջ 164; Amiet P. 1973, նկ. 442; Walters H. 1926, նկ. 132, 133, 142, 144, 150; Porada E. 1981, նկ. 23; Sakellarakis J. 1982, նկ. 54; Buchanan B. 1966, նկ. 906; Frankfort H. 1939, էջ 300-304, նկ. 105-107; Collon D. 1987, էջ 136, նկ. 573; Pecorella P. 1966, էջ 16, 18, նկ. 10; Mazzoni S. 1972, նկ. 12; Mazzoni S. 1988, էջ 171-182, աղ. 33-35/: Կնիքների վրա եւ պահպանված դաջվածքներում գերիշխում են պապիրոսի շամբուտներում թեւավոր գիշատիչներ որսացող մարդկանց, հետապնդման, եղջերվի գլխով մարդակերպ արարածների, մարտականքով ընթացող հերոսի, ծիսական ամուսնության, երկվորյակների պաշտամունքի հետ կապված արարողության եւ այլ տեսարաններ: Ինչ վերաբերում է Զին Արեւելքից բերված կնիքներին, ապա նրանցում հիմնականը դարձյալ միտամնիական եւ կասսիտական օրինակներն են: Վերջիններիս վրա կրկին գերիշխում են կենաց ծառի առջեւ զոհաբերություն կատարող քրների, մեջք-մեջքի տված այծերի կամ վագող պարույրների պատկերները: Այս ժամանակաշրջանի Միջերկրականի ավազանի կնիքները պատրաստված են կվարցից, հեմատիտից, օձաքարից, երկնաքարից, հասպիսից, արագոնիտից, սարդիոնից, լեռնային բյուրեղից, քլորիտից, կավից եւ երբեմն ծածկված կապտա-կանաչավուն ջնարակով: Ուշագրավ է, որ միտամնիական եւ կասսիտական օրինակները հիմնականում լազուրիտից են եւ ոսկե գլխադիրներ են կրում կնիքի վերին ու ստորին եզրերում:

Մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբում գլանաձեւ կնիքների տեղական օրինակները խիստ հազվադեպ են դառնում, միայն երբեմն սկսում են հանդիպել նորաստորական (բացառված չէ նաեւ վանտոսայան) կնքագործությանը բնորոշ ոչ մեծ թվով օրինակներ: Դրանք հայտաբերվել են Էգեյան աշխարհի (Սամոս) եւ Ալբանիյան թերակղզու (Էտրուսկյան դամբարաններ) մ.թ.ա. 8-6-րդ դարերով թվագրվող հուշարձաններից: Զատկապես ուշագրավ են Էտրուսկյան դամբարաններից հայտնաբերված կավե երկու կարասների վրա գլանաձեւ դրոշմիչով արված դաջվածքները, որոնցից առաջինը՝ նստած

աստծու կամ թագավորի առջեւ կատարվող արարողության, իսկ երկրորդը իրար հաջորդաբար հետապնդող եղջերվի, առյուծի, թեւավոր հերոսի եւ սֆինքսի (շեղու) պատկերներ է կրում: Սամոսից հայտնաբերված օրինակը պատրաստված է կապույտ քաղքեղոնիտից:

Ավելի ուշ տեսարանային հորինվածքներով գլանաձեւ կնիքներ Միջերկրականի ավազանում վկայված չեն:

Այս տարբերակին վերաբերող գլանաձեւ կնիքները խիստ հազվադեպ հանդիպում են նաեւ Արաբական թերակղզում եւ Պարսից ծոցի կղզիներում: Դրանք հիմնականում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերով թվագրվող հուշարձաններից են (ավելի վաղ հայտի չեն): Առավել հաճախ հանդիպում են Ֆայյակա կղզու հնագիտական համալիրներից /Collon D. 1987, նկ. 255, 258, 604; Бибди Дж. 1984, էջ 349; Potts D. 1981, էջ 29-52/: Միտաննիական կնքագործությանը պատկանող այս նմուշները պատրաստված են կվարցից եւ օճառաքարից: Կնիքների վրա կենաց ծառի առջեւ զոհաբերություն կատարող քրմերի, այծերի ու վագող պարույրների պատկերներ կան: Մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի հնագիտական համալիրներում գլանաձեւ կնիքներ այստեղ այլեւս չեն հանդիպում:

Քննարկվող տարբերակին վերաբերող գլանաձեւ կնիքների հետաքրքիր օրինակներ հանդիպում են նաեւ Ինդոսի հովտում (աղ. 38, նկ. 13, 14), որը Դին Արեւելքի մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսի սեպագիր տեքստերում հիշատակվում էր «Մելուխիա երկիր» անվամբ եւ առետրական սերտ կապերի մեջ էր հարավմիջագետքյան կենտրոնների հետ: Ըստ ամենայնի, այս կապերի ազդեցության շնորհիվ էլ Ինդոսի հովտում հայտնվում են գլանաձեւ կնիքների առաջին օրինակները, որոնք մինչ այդ անծանոթ էին այս տարածաշրջանում: Սակայն Միջագետքից փոխառնված գլանաձեւ կնիքների պատրաստման գործն այստեղ արժանի ընդունելություն չգտավ եւ լայն տարածում չստացավ: Մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի սկզբին վերաբերող օրինակներ հայտաբերվել են Կալիբանգանի, Սոհենջո Դարոյի, Դարապպայի եւ Չանհու Դարոյի պեղումներից /Frankfort H. 1939, էջ 304-307, նկ. 108; Thapar B. 1975, էջ 28, նկ. 4; Brentjes B. 1983, էջ 96-98; Mackay E. 1938, էջ 344-345, աղ. 89, նկ. 376, աղ. 96, նկ. 488; Marshall J. 1931; Porada E. 1971, էջ 331-337; Lamberg-Karlovsky C. 1985, էջ 63; Lamberg-Karlovsky C. 1972, էջ 222-229; Buchanan B. 1981, էջ 382-383; Collon D. 1987, էջ 142-144, նկ. 605-607/: Ինդոսի հովտում արտադրված գլանաձեւ կնիքների ոչ մեծաթիվ խումբ հայտնաբերվել է նաեւ հարավմիջագետքյան քաղաքներում (Թել Սուլեյմե, Թել Ասմար, Ուր) եւ Իրանական սարահարթում (Շնշ) /Al-Gailani Werr L. 1983, էջ 49, նկ. 7; Frankfort H. 1955, նկ. 642; Legrain L. 1951, նկ. 632; Collon D. 1987, նկ. 608-613/: Այս տարածաշրջանի կնիքները պատրաստված են օճառաքարից, կրաքարից, էմստատիտից, գիպսից, խեցուց, կավից, իսկ որոշ օրինակներ պատված են ջնարակով: Կնիքների վրա ինքնատիպ տեսարաններ են Ինդոսի հովտին բնորոշ կենդանիների (ռնգեղջյուր, փիղ, կոկորդիլոս), հետապնդման, մենամարտի եւ կենաց ծառի պատկերներով: Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսին եւ

ավելի ուշ, գլանաձեւ կնիքներ Ինդոսի հովտում կարծես թե այլեւս չեն հանդիպում:

Քննարկվող տարբերակին վերաբերող գլանաձեւ կնիքներ հայտի են մտնում Հայկական լեռնաշխարհում եւ նրան հարակից տարածքներում (Մինգեչաուր): Չեռքի տակ առկա հնագիտական նյութը հնարավորություն է տալիս արձանագրել, որ տեսարանային հորինվածքներով գլանաձեւ կնիքները լայն տարածում չեն ունեցել Հայկական լեռնաշխարհում, ընդհանրապես բացակայում են Վաղ եւ Միջին Բրոնզի շրջափուլերի հուշարձաններում, իսկ առաջին օրինակները հայտնվում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերից եւ վկայված են Լճաշենի (դամբարան 97) (աղ. 41, նկ. 6), Արթիկի (դամբարան 53, 422) (աղ. 41, նկ. 8,9), Շամիրամի (դամբարանաբլուր 5) (աղ. 41, նկ. 2), Հրազդանի (պատահական՝ ներկայումս պահվում է Սեւանի ազգային պարկում) (աղ. 41, նկ. 3), Քարաշամբի (դամբարան 11) (աղ. 41, նկ. 10), Սեծամորի (դամբարանաբլուր 4) (աղ. 41, նկ. 4), Առաջածորի (դամբարանաբլուր 2) (աղ. 41, նկ. 7), Շահթախտիի (աղ. 41, նկ. 1), Չախիլիի (աղ. 41, նկ. 5) եւ Մինգեչաուրի (աղ. 41, նկ. 11, 12) հնագիտական հուշարձաններից /Пiotровский Б. 1963, էջ 11; Мнацаканян А. 1965; Хачатрян Т. 1975, էջ 157-158; Хачатрян Т. 1979, էջ 133, 296; Арешян Г. 1983, էջ 425-426; Арешян Г., Оганесян В., Мурадян Ф., Аветисян П., Петросян Л. 1990, էջ 53-74, աղ. 11, նկ. 2, նկ. 8; Пiotровский Б. 1949, էջ 68, 88; Кушнарева К. 1954, էջ 136, 141-142, նկ. 8; Джафаров Г. 1984, էջ 35-36, աղ. 3-րդ, նկ. 2; Ghirshman R. 1938-39, էջ 75, 81, աղ. 3-րդ; Бабаев И. 1964, էջ 78; Карахмедова А. 1990, նկ. 40, 41; Оганесян В. 1990, էջ 15; ОАК 1896, էջ 17; Khanzadian E. 1995, աղ. 16, նկ. 1/: Կնիքների վրա կենաց ծառի առջև երկրպագող քրմերի, մեջք մեջքի տված այծերի, թռչունների, թելավոր ձիու, մարդկանց երթի, վագող բազմազալար պարույրների, գիշատիչների մենամարտի, հետապնդման, որսի, ծիսակատարության տեսարաններ են: Այս ամենը լավ հայտնի է հյուսիսսիրիական եւ հատկապես միտաննիական կնքագործության բազմաթիվ նմուշներից եւ հստակ տեղավորվում է մ.թ.ա. 15-14-րդ դարերի ժամանակագրական սահմաններում: Թեեւ ժամանակին փորձեր են արվել /Բ. Պիոտրովսկի, Կ.Քուշնարեւա, Գ. Ջաֆարով եւ այլք/ քննարկվող կնիքների մի մասը կապել Իրանական սարահարթի կամ Ասորեստանի կնքագործական կենտրոնների հետ եւ, այդ ենթադրությունը հիմնավորելու նպատակով, արհեստականորեն ուշացնել պատահաբար հայտնաբերված կնիքների թվագրումը (մ.թ.ա. 9-7-րդ դարեր), մեզ համար միանշանակ է, որ նրանց ճշող մեծամասնությունը միտաննիական արտադրության կամ վերջիններիս ազդեցության արդյունք են: Ըստ որում անմիջական զուգահեռները մատնանշում են հատկապես Նուզիի (Յորդան թեփե), Ալալախի (Թել Աշանա) եւ թերեւս նաեւ Ուզարիթի (Ոսս Շամրա) արտադրական կենտրոնները: Դա առավել եւս աչքի է ընկնում Արթիկի, Հրազդանի, Շամիրամի, Շահթախտիի եւ Մինգեչաուրի դամբարանային համալիրներից հայտնաբերված կնիքների տեսարանային արտատպութ-

յունները Նուզիի, Կիրկուկի, Բեթ-Շանի, Թել Աբու Չավամի, Գեզերի, Թել Մու-համեդ Արաբի, Կամիդ-էլ-Լոզի, Թել-էդ-Ղուվեյրի (Լաքիշ), Ալալախի եւ Ուզա-րիթի հնավայրերից հայտնի կնիքների դաշվածքներին համադրելիս (ադ. 34-ադ. 35): Նույնական կամ նման են երկու տարածաշրջաններում հայտ-նաբերված կնիքների ինչպես հորինվածքային առանձնահատկություններն ու սյուժեները, այնպես էլ չափերը, նյութը եւ անգամ կրելաձեւը: Նկատի ունենալով Հայկական լեռնաշխարհի եւ Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհի համար միջանկյալ տարածք հանդիսացող Չաթալ-հույուկի եւ Կորու-չութփեի հնագիտական համալիրներում նման արտատպություն ունեցող կնիքների առկայությունը, կարելի է ենթադրել, որ քննարկվող գլանաձեւ կնիքները թերեւս Հայկական լեռնաշխարհ են ներթափանցել Հյուսիսային Սիրիա-Աղձնիք-Արարատյան դաշտ հիմնական (եւ ոչ միայն կնիքներով մատնանշվող) ճանապարհով, որն այստեղից արդեն ճյուղավորվել է դեպի Արագածոտն, Շիրակ, Գուգարք, Սեւանի ավազան եւ Արցախ, իսկ այ-նուհետեւ դեպի Մինգեչաուր եւ նույնիսկ Հյուսիսային Կովկաս (Օսեթիա):

Հայկական լեռնաշխարհի միտաննիական «ձեռագիր» ունեցող գլա-նաձեւ կնիքների մեջ հատկապես ուշագրավ է Լճաշենի թիվ 97 դամբարա-նից պեղված օրինակը (ադ. 41, նկ. 6): Այն հայտնաբերվել է հնագիտական անխաթար համալրում եւ, այդ առումով առավել մեծ հնարավորություններ է ընձեռում պատմա-մշակութային եւ էթնո-սոցիալական հավանական վերա-կազմավորությունների իրականացման համար: Լավ մաղված կավից պատ-րաստված եւ դեղնա-դարչնավուն ջնարակով պատված այս կնիքի վրա փո-րագրված տեսարանը՝ սյուժեի խրթինությամբ, կերպարների բազմազանու-թյամբ եւ պատկերի հորիզոնական՝ երկլուկուս (վերին-ստորին), ինչպես նաեւ ուղղահայաց՝ երկմաս (ձախ-աջ) կառուցվածքով, հյուսիսսիրիական կամ վաղ միտաննիական օրինակներն է հիշեցնում եւ հորինվածքի առումով մոտ զուգահեռներ ունի Նուզիի, Կիրկուկի, Չաթալ-հույուկի, Թեփե Սիալկի, իսկ սյուժետային ծանրաբեռնվածությամբ՝ թերեւս՝ Չաթալ-հույուկի, Աշշուրի, Նուզիի, Հասան-Ջամիհիի եւ Աղա-էվլարի միտաննիական կնիքներում: Ուս-տի բերված տվյալները թույլ են տալիս Լճաշենի թիվ 97 դամբարանից հայտնաբերված այս արտեֆակտին վաղմիտաննիական ծագում վերագրել եւ թվագրել մ.թ.ա. 15-րդ դարի 1-ին կեսով: Այս եզրահանգումը կարելի է նաեւ սայլերով, մարտակառքերով, «եռագույն» խեցեղենով, անագե, ոսկե եւ արծաթե պերճանքի առարկաներով, ցանցկեն դաստակ ունեցող կարճ սրերով լճաշենյան հարուստ դամբարանների ստորին ժամանակագրական սահմանը պարզելու հարցում: Քննարկված օրինակներից առանձնանում է միայն Քարաշամբի կնիքը, որը կատարման տեխնիկայով հիշեցնում է Լու-րիստանի եւ Կասսիտական Բաբելոնի որոշ նմուշները, հանդերձանքի պատկերման մանրամասներով կապվում միջինբրոնզեդարյան Քարաշամբի ու Թռեղքի արծաթե գավաթների դրվագումներից հայտնի գայլապոչ մարդ-կանց հետ, իսկ պատկերված զույգակազմով նույնանում Լճաշենի, Լոռի բերդի, Մեծամորի եւ հենց Քարաշամբի բրոնզեդարյան դամբարաններում ֆիքսված պատվանդանների հետ: Բերված զուգահեռները թույլ են տալիս

այն թվագրել մ.թ.ա. 14-13-րդ դարերով եւ թերեւս ենթադրում նրա տեղում պատրաստված լինելը: Հայկական լեռնաշխարհից հայտնաբերված գլանաձեւ կնիքների համար հունք են ծառայել կրաքարը, գետտիտը, ոսկին, կավը:

Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջին քառորդից քննարկված կնիքները մի որոշ ժամանակահատված կարծես թե դադարում են կիրառվել Հայկական լեռնաշխարհում (պատճառը հավանաբար պատմական թատերաբեմից Միտաննի պետության հեռանալն է): Գլանաձեւ կնիքների այս տարբերակը Հայկական լեռնաշխարհում կրկին երեւան է գալիս արդեն Վանտոսպի թագավորության ժամանակաշրջանում (աղ. 42): Նման օրինակներ հայտնաբերվել են Վանի (Թոփրակ կալէ), Էրեբունիի (Արին-բերդ), Կարմիր Բլուրի (Թեյշեբահնի), Արմավիրի (Արգիշթիխնիլի), Արտաշատի պեղումներից /Lehmann-Haupt C. 1910, էջ 9, նկ. 3, էջ 18, նկ. 54; Пиотровский Б. 1970, էջ 94, 144, նկ. 59; Ходжаев С., Трыханова Н., Оганесян К. 1979, էջ 138, նկ. 121, 122; Piotrovsky B. 1970, լուսանկար 39, 40, 44/: Նրանց ինքնատիպ դաջվածքների մի մասը կարծես թե շարունակում է կրկնել երբեմնի միտաննիական կնքագործության արձագանքները: Դրա լավագույն վկայությունն Արգիշթիխնիլիից հայտնաբերված կարասի իրանին գլանաձեւ կնիքով արված դրոշմագարդն է, ուր դարձյալ կենաց ծառի երկու կողմերում կանգնած այծեր եւ նրանց վրա հարձակվող առյուծ է պատկերված: Մի այլ խումբ մոտենում է նորաստրական կնքագործության օրինակներին եւ պատկերում օձի կամ վիշապի դեմ պայքարող մետաձգի, սիմուրգատիպ արարածների եւ մարտակառքով արվող որսորդություն: Գլանաձեւ կնիքների եւ կնքադրոշմների այս տարբերակի երրորդ խումբն, ըստ ամենայնի, բուն վանտոսպյան կնքագործությանը բնորոշ օրինակներն են՝ տաճարի առջեւ կանգնած դիցերի, սայլի վրա ամրացված կենաց ծառի, կոթող-pulusi-ների դեմ կատարվող արարողության, առյուծի ու հերոսի մենամարտի եւ այլ տեսարաններով (աղ. 42, նկ. 11, 12): Կնիքները պատրաստված են գետաքարից, գազատից (գիշեր), քաղքեղոնիտից: Գլանաձեւ կնիքների այս տեսակը երբեք գերիշխող չեղավ վանտոսպյան կնքագործության մեջ, իսկ նրա անկումից հետո ընդհանրապես դադարեց օգտագործվել Հայկական լեռնաշխարհում:

ՉՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԲԵՐԱԿ (աղ. 43-50):

Այս տարբերակը կազմում են արձանագիր (սեպագիր, հիերոգլիֆ) տեքստերով օժտված գլանաձեւ կնիքները: Նրանք մեծավ մասամբ ուղեկցվում են երկրաչափական, բուսական, կենդանակերպ, աբստրակտ եւ տեսարանային հորինվածքներով: Հնագիտական նյութի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս պնդել, որ այս կնիքները սկսում են գործածության մեջ մտնել մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի 1-ին կեսից: Ամենավաղ օրինակները հանդիպում են Հարավային Միջագետքում եւ կապված են միջագետքյան քաղաք-պետությունների կազմավորման գործընթացի հետ: Նրանք հայտ-

նաբերվել են Ուրի, Թելլոյի (Գիրսու), Լագաշի (Ալ-Յիբա) եւ Թել-Ֆարայի մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի կեսերով թվագրվող հնագիտական համալիրներից: Նույն ժամանակաշրջանին վերաբերող հարավմիջագետքյան արձանագիր գլանաձեւ կնիքների (կոնկրետ տեղադրություն չունեցող) մի-քանի տասնյակ պատահական օրինակներ համալրել են Մերձավոր Արեւելքի, Եվրոպայի եւ Յուսիսային Ամերիկայի պետական ու մասնավոր բազմաթիվ հավաքածուները /Frankfort H. 1939, էջ 53, նկ. 20, 21, էջ 88, նկ. 29, էջ 99, նկ. 31, էջ 116, նկ. 32, էջ 143, նկ. 37, 38, էջ 144, նկ. 39; Buchanan B. 1981, նկ. 303, 398, 417, 419, 423, 430, 457, 466, 491, 512, 524, 580, 603, 612, 626, 640, 660, 675, 779, 1093, 1283; Brentjes B. 1983, էջ 83, 87-90, 94; Collon D. 1987, նկ. 81, 83-85, 95, 100, 101, 107, 110, 114, 116-122, 515, 516, 520, 525-533, 540, 637, 638, 672, 759, 761 եւ այլն/: Տեքստերի վերծանությունից միանգամայն պարզ է, որ քննարկվող կնիքներն իրավա-քաղաքական որոշակի ձեւավորում ստացած ինստիտուտի՝ պետական կազմավորման, արդյունք են եւ հարավմիջագետքյան հին հասարակության բազմաստիճան սոցիալական սանդղակի վերին եւ միջին շերտերը կազմող անձանց ինքնությունն ու իրավունքը հաստատող արտեֆակտներ են հանդիսացել (աղ. 43):

Մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսով ու հատկապես ակկադական եւ Ուրի 3-րդ հարստության ժամանակաշրջաններով թվագրվող օրինակները կրում են Քիշի թագավոր Մեշ-Անե-Փադայի եւ նրա կնոջ՝ Բարնամթարայի, Ակկադի տիրակալներ Սարգոն Ակկադացու եւ նրա դուստր Ադդայի, Նարամ-Սինի եւ նրա զավակներ Ուկին-Ուլմաշի (որդին) ու Թութանափշումի (դուստրը), Շալկարիշարիի, Ուրի 3-րդ հարստության թագավորներ Ուր-Նամուի, Շուլգիի, Շու-Սինի եւ Իբբի-Սինի, Կիսիկի առաջնորդ Իշմա-Իլումի, Իշկուն-Սինի տիրակալ Չաշ-Չամերի եւ այլոց անունները: Սոցիալական սանդղակի վերին աստիճանին կանգնած այս մարդկանցից զատ, կնիքների վրա արձանագրված են նաեւ նրանցից ցած գտնվող (բայց հասարակության մեջ որոշակի դիրք ունեցող) այլ անձանց անուններն ու պաշտոնները: Դրանց թվում են գրագիր /DUB.SAR/ Ուրանին, վաճառական /DAM.GAR/ Աբու-Թաբը՝ Լու Ինաննայի որդին, թաղիքագործ /GEŠTÚ.KAR.RÁ/ Իլի-Իլլաթը, քրմապետ /LÚ.DINGIR.RA/ Լու-Դինգիրան, տաճարի կառավարիչ /ŠABRA.É/ Իդին-Աբունը, համհարզ /EN.KAS₄/ Դուդուն, մունետիկ /NIMGIR/ Իշար-Բելին, մետաղագործների ավագ /UGULA TIBIRA/ Ուրգուն, պարարտ /մատաղացու/ ոչխարների հովիվ /SIPA. UDU. NIGA/ Ախունման՝ Դինգիր - Ամուի որդին, այգեգործ /NU.GIŠ. GIRI₁₁/ Ուր-Աշարը՝ Լուգալ-Իթիդայի որդին, մատռվակ /SILA.ŠU.DU₈/ Ադդան՝ Լուգալ-Էրիդունի որդին, ավագ գարեջրագործ /LÚ.BAPPIR.MAH/ Լուգալ-փայեն, թիկնագորային /UR₅ ŠA₆ GA/ Ուր-Կաթարը՝ Լուգալ-Ուշագայի որդին, մատաղացու ցուլերի տավարած /NU.BĀNDA/ Ուր-Շնագան, կաշեգործ /AŠGAB/ Ուր-Նամունդան՝ Լուշամուի որդին, վարպետ-շինարար /ŠITIM GAL/ Ուրգան, երգիչ-երաժշտ /NAR/ Ուր-Մեշը՝ Նագայի որդին, դիվանապահ /ŠAGÀ.DUB.BA.KA/ Ուր-Մունգալը՝ Ուր-Շարայի որդին, հոգաբարձու /ŠA.TAM/ Ուտու-Գիրգալը, արքունական հողաչափ

/LUGAL.KA/ Ծնարականը Ինիմ-Ծնարայի որդին, թագուհու սպասուհի /GEMÉ.NIN/ Ծնվին-նիաշը եւ այլոք: Արծաճագիր տեքստերի տեղադրությունը զուրկ է կանոնիկությունից: Նրանք կարող են զբաղեցնել տեսարանի ողջ աջ կամ ձախ հատվածը, զետեղված լինել վերին աջ կամ վերին ձախ, ստորին աջ կամ ստորին ձախ անկյուններում, կենտրոնում: Նկատվող օրինաչափությունն այն է, որ արծաճագրությունները պարտադիր առանձնացված են փորագիր տեսարաններից, վերցված են սահմանազատիչ ուղղանկյուն շրջանակի մեջ եւ զետեղված են ուղղահայաց դիրքով /Buchanan B. 1981; Collon D. 1987; Brentjes B. 1983/: Կնիքները պատրաստված են օճառաքարից, օճաքարից, լեռնային բյուրեղից, կրաքարից, հասպիսից, հեմատիտից, դիորիտից, մեֆրիտից, լազուրիտից, խեցուց:

Արծաճագիր գլանաձեւ կնիքների կիրառությունը Միջագետքում շարունակվեց նաեւ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում: Ուշագրավ է, որ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին կեսին, դատելով պահպանված օրինակներից, տիրակալների, նրանց զարմիկների, ինչպես նաեւ բարձրաստիճան աշխարհիկ անձանց ու գործարարների անունները կրող գլանաձեւ կնիքները քանակապես ինչ-որ չափով նվազեցին: Մեզ են հասել Լարսայի թագավոր Ռիմ-Սի-նի, Բաբելոնի 1-ին հարստության տիրակալ Յամուրաբիի, Աշշուրի տիրակալ Ծամշի-Ադադ 1-ինի, Էշնուննայի տիրակալ Ուրնինգիզգիդայի եւ նրա որդի Իրրաբանիի ու նրանց սպասավորների անունները կրող օրինակներ: Դրա փոխարեն անհամեմատ ավելացան միջագետքյան աստվածների (Ծամաշ, Ներգալ, Իշտար, Էնլիլ, Ադադ, Ամուրրու, Ինանա, Ծալա, Էա եւ այլն) նվիրաբերված, ինչպես նաեւ նրանց սպասավորներին (քրմեր, քրմուհիներ) պատկանող արծաճագիր գլանաձեւ կնիքները: Դրանց վրա պահպանվել են Էնլիլ եւ Ինանա աստվածների տաճարի գերագույն քուրմ Լուգալ-Էնգարդուի, Դեր քաղաքում գտնվող Ինանա աստվածուհու տաճարի մաքրագործող-քուրմ Իլուն-Մութաբբիլի, Ներգալ աստծո քրմեր Իլշու-Իբ-նիշուի, Դաննիի եւ Բելանունի, Ամուրրու աստծո քրմեր Լիթեր-Փիշուի ու Սին-Էրիբանի, Մունավիր բնակավայրի Ներգալ եւ Մամմիտուն աստվածությունների քուրմ Էա-Իբիշայի եւ այլոց անունները: Այս ամենը վկայում է քրմական դասի դերի եւ իշխանության մեծացման մասին: Իզուր չէ, որ նկատի ունենալով այդ համագամանքն, արդեն մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջից միջագետքյան տիրակալներն իրենց ուստերից եւ դուստրերից ոմանց նվիրաբերում էին տաճարներին՝ դարձնելով գերագույն քուրմ կամ քրմուհի, ապահովելու համար իրենց գերիշխանությունն այդ բնագավառում: Տեքստերի տեղադրությունը հիմնականում պահպանում է մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջերից բնորոշ առանձնահատկությունները, այն տարբերությամբ միայն, որ սկսվում են գերիշխել տեսարանից աջ կամ ձախ զետեղված եւ ուղղանկյուն շրջանակի մեջ առնված օրինակները: Կնիքները պատրաստված են հիմնականում հասպիսից, հեմատիտից, զոետիտից, ազաթից, ամագոնիտից, մագնետիտից:

Մեպագիր տեքստերով միջագետքյան կնիքների մի նոր եւ փայլուն ժամանակաշրջան սկսվեց մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերից, երբ Միջագետք

Գերթափանցած կասսիտները ստեղծեցին Բաբելոնի կասսիտական հզոր պետությունը: Այս հարստության տիրակալների (Կարաինդաշ, Բուրնաբուրիաշ, Կուրիգալզու), նրանց մերձավորների (Կարաինդաշի որդի Իշկուր-Մարդուկ, Բուրնաբուրիաշի հպատակներ Կիդին-Մարդուկ, Շա-Իլիմմա-Դամբա, Ադադ-Ուշաբշի, Կուրիգալզուի ծառա Դուրի-Ուլմաշ՝ Բել-ՇուՆուկի որդի, Կուրիգալզուի ոսկերիչ Ուբալիսսու-Մարդուկ՝ Վարադ-Էայի որդի եւ այլոք), բարձրաստիճան պաշտոնյաների (Դիմկիրա-Բանդա, Լուգալ-Մամսի, Միլի-Շիպակ) եւ քրմության Գերկայացուցիչների (Թաշմեթուն աստվածուհու սպասավոր Նաբիուն, Նաննա աստվածուհու քրմուհի Զակիրուն, Ի-Նաննա աստվածուհու Գերքինի Թերիմաննի՝ Իշկուր-Շիդադի որդի եւ այլն) անունները կրող արձանագիր գլանաձեւ կնիքների բազմաթիվ օրինակներ հայտնաբերվել են ինչպես Միջագետքի, այնպես էլ նրա սահմաններից շատ հեռու ընկած տարածաշրջանների համաժամանակյա հնագիտական համալիրներում (աղ. 44): Ի տարբերություն Հարավային Միջագետքի նախորդ ժամանակաշրջանների արձանագիր տեքստերով գլանաձեւ կնիքների, կասսիտական օրինակների մոտ նկատվում է տեքստի եւ տեսարանի համադրման նոր եղանակ: Պահպանելով տեսարանի աջ ու ձախ կողմում ուղղանկյուն շրջանակի մեջ ուղղահայաց գետեղված տեքստի հնից եկող սկզբունքը, կասսիտները տեսարանի վերելում եւ նրան զուգահեռ, ավելացրին սեպագիր տող (աղ. 44, նկ. 7): Կավի կամ համանման այլ նյութի վրա նման կնիքով արվող մեկ ամբողջական գալարադրոշմը ստացվում էր կնիքն իր առանցքի շուրջը 1,3 անգամ պտտելիս, որի հետեւանքով կնիքի վրա փորագրված տեսարանի աջ եւ ձախ կողմերում վերարտադրվում էր ուղղանկյուն շրջանակի մեջ առնված եւ ուղղահայաց ընթերցվող միեւնույն տեքստը եւ նրանք իրար միացնող վերի հորիզոնական սեպագիր տողը: Ստացվում էր «կամարաձեւ» դասավորված եւ կրկնվող բովանդակությամբ արձանագրություն, որի կենտրոնում փորագիր տեսարանն էր: Ըստ որում ինքը՝ տեսարանը, մեծավ մասամբ կենտրոնական առանցքի (կենաց ծառ, լեռ, դից, արքա) նկատմամբ աջ եւ ձախ կողմերում՝ դեմ դիմաց սիմետրիկ դասավորված պատկերներ (օձեր, ցուլեր, թեւավոր ձիեր, անգղառյուծներ, վարդակներ եւ այլն) էր պարունակում, դրանով իսկ հորինվածքային առումով կարծես թե պարտադիր դարձնելով դաշվածքի մի կողմում արված ուղղահայաց արձանագրության հակառակ կողմում վերարտադրելը: Կնիքները պատրաստված էին ագաթից, քաղքեղոնիտից, հասպիսից: Հատկապես շատ են լազուրիտից արված օրինակները: Նրանցից մի-քանիսը ոսկե գլխադիրներ ունեն, իսկ մեկը պատված է ջնարակով:

Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջին քառորդին, Բաբելոնի կասսիտական պետության թուլացմանը զուգընթաց հզորացող Ասորեստանն աստիճանաբար Միջագետքն, ապա նաեւ ողջ Հին Արեւելքը ողողեց սեպագիր տեքստեր պարունակող գլանաձեւ կնիքների իր արտադրանքով: Պրանք հատկապես լայն տարածում ստացան մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի 1-ին կեսին, Նոր Ասորական թագավորության ժամանակաշրջանում: Նիմրուքից, Շերիֆ Խանից, Անալից հայտնաբերված, ինչպես նաեւ պատահաբար գտնված բազմա-

թիվ արձանագիր գլանաձեւ կնիքները կրում են իրենց տերերի՝ Միջին Աստուրական թագավորության պաշտոնյաներ Ծնւմ-Էթիր-Աշշուրի որդի՝ Աշշուր-Ռիմանիի, Աշշուր-Կիմուայի, Իլի-Շիմանիի, Կուրբանիի որդի՝ Ադդու-Ափլա-Ուսուրի, նոր Աստուրական թագավորության տիրակալներ Ադադ-Նիրարի 3-րդի եւ նրա գորավար («turtanu») Ներգալայայի, Սարգոն 2-րդի, Սինահերիբի որդի Ասսարհադոնի, Կալխուի կառավարիչ Բել-Թարշի-Իլունայի պաշտոնյա Ռիմինի-Իլիի, Ծաղղիկանիի կառավարիչ Ծամանուհա-Շար-Իլանիի որդի Նինուրտա-Էրեշի եւ վերջինիս որդի՝ քրմապետ Մուշեգիբ-Նինուրտայի, Բիթ-Յակինի տիրակալ Մարդուկ-Ձաքիր-Շիւմիի, թունիքցի Վարադ-Ադադի եւ այլոց անունները (ադ. 45): Աստուրացի կնքագործներն արձանագրությունը տեղադրեցին տեսարանի ամենատարբեր հատվածներում: Այն կարող էր կարդացվել ուղղահայաց դիրքով եւ զետեղված լինել տեսարանից աջ կամ ձախ, կարող էր միախառնված լինել տեսարանի պատկերներին եւ մեկնաբանելով յուրաքանչյուր կերպարի էությունը, ընթերցվել ինչպես վերից վար կամ վարից վեր, այնպես էլ ձախից աջ: Հետեւելով կասսիտական կնքագործության սկզբունքներին, տեքստը երբեմն տեղադրվում էր նաեւ տեսարանի վերելում՝ հորիզոնական դիրքով, սակայն այդ դեպքում ոչ միշտ է, որ պահպանվում էին փորագիր տեսարանից աջ ու ձախ, ուղղանկյուն շրջանակի մեջ զետեղված եւ ուղղահայաց ընթերցվող նույնիմաստ սեպագիր արձանագրությունները: Կնիքները պատրաստված էին ագաթից, քաղբեղոնիտից, դիորիտից, գիշերից (գագատ): Մ.թ.ա. 7-րդ դարի վերջում, Աստուրական թագավորության անկումից հետո, այս կնիքները դադարեցին օգտագործվել Միջագետքում: Նրանց տեղը զբաղեցրին աքեմենյան արտադրության օրինակները:

Արձանագրված տեքստերով գլանաձեւ կնիքները հանդիպում են նաեւ Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում: Նման կնիքների վաղագույն օրինակներն այստեղ վերաբերում են մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակների սահմանագծին եւ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին քառորդին, իսկ քանակապես ավելանում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերին: Հայտնաբերվել են Մարիի, Ալալախի (Թել-Աչանա), Թել Լեյլանի, Թել-Ռիմահի, Մինեթ-Էլ-Բեյդայի, Թել-Բեյթ-Մերսիմի եւ բազմաթիվ այլ հնավայրերի հնագիտական համալիրներից (ադ. 43, նկ. 3, 7): Սրանց վրա արձանագրված են Մարիի տիրակալ Ջիմրի-Լիմի պաշտոնյաներ Անա-Սին-Թակլակուի, Կաբի-Ադդուի, Իլու-Կանունի, Յասին-Սունուի, փոխարքաներ Իդդին-Էլի եւ Իսի-Ղազանի, Ջիմրի-Լիմի կողմից Հալեպ ուղարկված դեսպան Նուր-Սինի, Ջիմրի-Լիմի հպատակ Կարանայի տիրակալ Քարրադունի՝ Իդդին-Ղերիտունի որդու, Մարիի եւ Սինալիթների տիրակալ Յահդուն-Լիմի դստեր (անունը չի պահպանվել), Բուզուրանիի տիրակալ Յուշ-Ադդուի, Ափում երկրի թագավոր Յակուն-Աշարի՝ Ղարի-Էփուհի որդու, Մարիի մի այլ տիրակալ Լազիդ-Լիմի սպասավոր Քիշթիի որդի՝ գրագիր Իշմե-Իլունի, մարիցի գործարար Մուկանիշունի, Թուբայի թագավոր Յարիմ-Լիմի եւ վերջինիս որդի ու փոխանորդ Սունիրափայի, Յամհադի (Հալեպ) թագավոր Համնուրաբիի եւ նրա որդի Աբբանի, էբլայի թագավոր Ինգիլիմզուրի որդու (անունը չի պահպանվել), Կարքեմիշի թա-

գավոր Ափլահանդայի, վերջինիս դուստր Մաթրունայի՝ Կուբաբա աստվածուհու գերագույն քրմուհու, Ներգալ աստծո սպասավոր-քուրմ Իշլու-Իբնի-շուի՝ Աթանահ-Իլուի որդու, Նանայա աստվածուհու քրմուհի Շանանայայի՝ Ջարիքունի դստեր եւ այլոց անունները /Parrot A. 1956, նկ. 372; Amiet P. 1960, նկ. 2, 12; Wooley C. 1955, նկ. 12, 64; Nougayrol J., Amiet P. 1962, նկ. 1; Parrot A. 1959, էջ 146-147; Collon D. 1987, էջ 35-39, նկ. 119-120; Frankfort H. 1939, էջ 252-258; Brendjes B. 1983, էջ 103, 104, 108-115, 139/(աղ. 46): Իրենց հորինվածքային առանձնահատկություններով եւ սեպագիր տեքստերի տեղադրմամբ (տեսարանի աջ կամ ձախ կողմում ուղղահայաց դիրքով), նրանք (հատկապես վաղ օրինակները) հիմնականում կրկնում են միջագետքյան կնքագործության մոտիվները եւ հավանաբար հենց վերջինիս արտադրության արդյունք են հանդիսանում: Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհից հայտաբերված արձանագիր տեքստերով գլանաձեւ կնիքները քանակական առումով անհամեմատ զիջում են Միջագետքի համաժամանակյա օրինակներին: Նկատվում է, որ այստեղ նրանք հիմնականում իշխող վերնախավի եւ քրմության մեծաշնորհն են հանդիսացել: Ինչ վերաբերում է միջին խավերին (առեւտրականներ, զործարար մարդիկ, արհեստավորներ), որոնց ներկայացուցիչները Միջագետքում նույնպես արձանագիր տեքստերով սեփական գլանաձեւ կնիքներ կրելու իրավունք ունեին, ապա այստեղ վերջիններս (մի-քանի անհատներից բացի, որոնց հավանաբար թագավորն ինքն անձամբ թույլատրում էր դրանք կիրառել) հիմնականում զրկված էին այդ իրավունքից: Կնիքները պատրաստված են կրաքարից, օձաքարից, հեմատիտից, հասպիսից, օճառաքարից, ագաթից, օբսիդիանից, ամազոնիտից:

Սիրիա-Պաղեստինյան արձանագիր տեքստերով կնիքների արտադրության համար մի ուշագրավ ժամանակաշրջան սկսվեց մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերից, երբ պատմական թատերադեմ իջավ Միտաննի (Խանիզալ-բադ) պետությունը: Մեզ են հասել այս պետության տիրակալների մի մասի եւ նրանց վասալների արձանագիր գլանաձեւ կնիքները կամ դրանց դաշվածքները (աղ. 44, նկ. 1-6): Նրանց վրա հանդիպում են Միտաննիի հզոր թագավորներ Ծուտարնայի՝ Կիրտայի որդու եւ Սաուսդատարի՝ Պարսադատարի որդու, Սիդոնի թագավոր Աննիսիի՝ Ադունուի որդու, Ալալախի թագավոր Իդրիմիի եւ նրա որդի ու փոխանորդ Նիքմեայի, Ռիմու-Իլանիի վասալ կառավարիչ Հադադ-Իդրիի որդի Ափիլ-Ադդուի, Արրապխայի թագավոր Իթի-Թեշուբի՝ Կիսի-Թեշուբի որդու, Համբան քաղաքի տիկնոջ (տիրուհու)՝ արքայադուստր Շանանիի եւ այլոց անունները /Collon D. 1975, նկ. 189; Collon D. 1987, էջ 64, նկ. 269, էջ 127, 128, նկ. 542, 543, 546, 548, 549, 552; Porada E. 1979, նկ. 2; Schaeffer C. 1956, նկ. 30-31; Frankfort H. 1939, էջ 273-283, աղ. 42-րդ, 43-րդ; Brentjes B. 1983, էջ 110-112, 126-131; Buchanan B. 1981, էջ 438-439, նկ. 1283, էջ 462/: Ուշագրավ է, որ այս ժամանակաշրջանում Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում սեպագիր արձանագրություններ կրող գլանաձեւ կնիքների կողքին հայտնվում են նաեւ հիերոգլիֆ խեթերեն կամ եգիպտերեն, ինպես նաեւ երկլեզու (սեպագիր լուվիերեն եւ հիերոգլիֆ

խեթերեն) տեքստեր պարունակող օրինակներ: Դրանց թվում են Կարքենիշի թագավոր Ինի-Թեշուբի (սեպագիր լուվիերեն եւ հիերոգլիֆ խեթերեն) եւ բախտագուշակ Կաբի-Դագանի (հիերոգլիֆ խեթերեն) կնիքները, ինպես նաեւ Ալալախից հայտնաբերված (Վիենայի թանգարանում պահվող) եւ կեղծ եգիպտական հիերոգլիֆներ պարունակող երկու նմուշները: Ըստ ամենայնի սրանց առկայությունը պայմանավորված էր Մերձավոր Արեւելքում տիրող քաղաքական իրավիճակով՝ Նոր խեթական եւ Նոր Եգիպտական թագավորությունների հզորացմամբ եւ ազդեցության ոլորտների ընդլայնմամբ: Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսի Սիրիա-Պաղեստինյան քննարկվող կնիքների մոտ եւս շարունակվում է ուղղահայաց արձանագրված տեքստի՝ տեսարանից աջ կամ ձախ տեղադրումը: Ինչ վերաբերում է տեքստը տեսարանի վերելում հորիզոնական դիրքով տեղադրելուն, ապա ըստ հրապարակի վրա առկա նյութերի, հորինվածքային ձեւավորման այդ եղանակը չօգտագործվեց միտամնիական կնքագործության մեջ: Այս շրջանի կնիքները պատրաստված են քաղքեղոնիտից, կվարցից, հեմատիտից, ագաթից, կապույտ ապակուց, ջնարակված լազուրիտից: Մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի 1-ին կեսից Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում տարածում ստացան Նոր Ասսուրական թագավորության տիրակալների եւ նրանց մերձավորների արձանագիր կնիքները: Պահպանվել ու մեզ է հասել դրանցից մեկի՝ Ադադ-Նիրարի 3-րդի պաշտոնյա Նաբու-Շար-Ուսուրի ագաթե կնիքը, որ հայտնաբերվել է Սուլեյմանիեի պեղումներից: Մ.թ.ա. 6-րդ դարի վերջերից Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհն ընկավ Աքեմենյան Իրանի գերիշխանության տակ եւ այստեղ տարածում ստացան քեմենյան կնքագործության օրինակները:

Արձանագիր տեքստերով գլանաձեւ կնիքների ոչ մեծ խումբ հայտնի է նաեւ Աֆրիկայի հյուսիս-արեւելյան հատվածից՝ մասնավորապես Եգիպտոսից: Հիմնականում զարգանալով միջագետքյան կնքագործության ազդեցության տակ եւ ընդհանուր առմամբ բնորոշ չլինելով եգիպտական կնքագործական ավանդույթներին, գլանաձեւ կնիքները եւ մասնավորապես արձանագիր տեքստերով օրինակներն այստեղ լայն տարածում չստացան եւ հայտնի են ոչ մեծ քանակով: Դրանց հիմնական մասը Եգիպտոսում կատարված պատահական գնումների արդյունք են եւ միայն հատ ու կենտ օրինակներ կամ դրանց դաջվածքները սերում են Էլ-Քաբի, Նագա-Էդ-Դերի, Թեբեի եւ Թել-Ամարնայի հնագիտական համալիրներից /Frankfort H. 1939, էջ 297, նկ. 99, 101, աղ. 46-րդ; Brebtjes B. 1983, էջ 99; Collon D. 1987, նկ. 583-586; Porada E. 1974, էջ 132-142; Кинк X. 1976, էջ 52-54; Флиттнер H. 1924, էջ 245; Scharff A. 1926, էջ 58; Brunton G. 1937, էջ 97-98/: Նրանցում հիշատակվում են 4-րդ հարստության փարավոններ Դեդեֆրեի (Ջեդեֆռա) եւ Մենկաուրայի (Մինկերին), 6-րդ հարստության փարավոն Պեպի 1-ինի (Մերիբե), 12-րդ հարստության փարավոններ Ամենմիտ 3-րդի (աղ. 48, նկ. 3) եւ Սեբեկմեֆերուի (աղ. 48, նկ. 7), 25-րդ հարստության փարավոն Շաբակայի (Նեֆերկարե), մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսի պաշտոններ Հեսի եւ Ուոյավաունենի, գրագիրներ Նեֆեր-իթ-Նեբեխի, Նեֆեր-

զեղ-Մաաթի եւ այլոց անունները: Տեղի կնքագործության ավանդույթներին համապատասխան, այս կնիքների վրա տիրոջ անունը փորագրվում էր ձվածիր շրջանակի մեջ եւ տեղադրվում տեսարանի կենտրոնում (աղ. 49, նկ. 1, 3, 4): Կնիքները պատրաստվում էին փայտից, կավից, փղոսկրից, հասպիսից, ոսկուց եւ երբեմն ծածկվում կապույտ ջնարակով: Մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակից մինչեւ մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի 1-ին քառորդը, ոչ մեծաքանակ այս կնիքները հիմնականում պահպանելով արձանագիր գլանաձեւ կնիքի տեղի ավանդույթներին հարմարեցված կանոնիկ ձեւը, մ.թ.ա. 7-րդ դարի վերջերից փաստորեն դուրս եկան կիրառությունից, տեղը զիջելով հատուկեմտ աքեմենյան օրինակներին:

Արձանագիր տեքստերով գլանաձեւ կնիքների արտատպություններ կան նաեւ Փոքր Ասիայում: Դրանք հիմնականում վերաբերվում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին քառորդին եւ հայտնաբերվել են Փոքր Ասիայի առետրական երկու խոշոր կենտրոնների՝ Քյուլ-թեփե-Կանիշի եւ Ալեմհույուկի պեղումներից: Հիմնականում առետրա-տնտեսական բնույթի պայմանագրերը վավերացնող այդ կնիքների դաջվածքները պահպանվել են կավե սեպագիր սալիկների վրա եւ կրում են Իկունումի որդի Ան-Լուգալի, Իւա-Կաբկաբուի որդի Շամշի-Ադադի, Փուլսունա-Ադադի ծառա Դադի-Էբալի, Կարքեմիշի կառավարիչ Ափլահանդայի եւ Մարիի տիրակալ Յահդուն-Լիմի անունները: Մի-քանի դաջվածքներում էլ միայն սեպագիր (գաղափարագիր) դիցանուններ են արձանագրված՝ Նինսիաննա, Կաբթա, Երկնքի (Ան աստծո) բարի հրեշտակ Նին-Շուբուր, Երկնքի (Ան աստծո) որդի Իշկուր (Ադդու, Ադադ) /Balkan K. 1955, նկ. 1-5; Charpin D. 1984, էջ 51; Collon D. 1987, նկ. 136, 173, 186, 188, 539; Brentjes B. 1983, էջ 106-108; Buchanan B. 1981, նկ. 1136, 1139, 1141, 1143, էջ 462; Porada E. 1980, աղ. 3-րդ, նկ. 1, 11, 17; Özgüç N. 1966, էջ 167-178/: Այս օրինակներում եւ՝ սեպագրի լեզուն (ակկադերեն), եւ՝ նրանցում հիշատակվող անձնանունները, դիցանուններն ու տիտղոսները վկայում են, որ ինչպես սալիկներն, այնպես էլ նրանց վրա արված արձանագրություններն ու դաջվածքները Հյուսիսային Սիրիայի եւ Միջագետքի առետրականներին եւ գործարարներին պատկանող վավերագրեր են, որ Փոքր Ասիա են բերվել առետրական որոշակի գործարքների իրականացման նպատակով: Ինչ վերաբերում է բուն Փոքր Ասիայում հայտնաբերված արձանագիր տեքստերով գլանաձեւ կնիքներին (ոչ դաջվածքներին), ապա նման օրինակներ մեզ առայժմ հայտի չեն: Ոշագրավ է, որ առետրական «կարում» Կանիշի եւ Ալեմհույուկի կործանումից հետո, արձանագիր տեքստերով դաջվածքներն ընդհանրապես դադարում են երեւալ Փոքր Ասիայի մ.թ.ա. 2-1-ին հազարամյակների հնագիտական հուշարձաններում:

Արձանագիր տեքստերով գլանաձեւ կնիքներ հայտնի են նաեւ Իրանական սարահարթում՝ հատկապես նրա արեւմտյան շրջաններում: Վաղագույն օրինակները վերաբերում են մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակների սահմանագծին (աղ. 46, նկ.1), Միջագետքի նորշումերական կնքագործության (Ուրի 3-րդ հարստություն) ընդգծված ազդեցությունն են կրում, հիմնականում պա-

տահական գտածոներ են եւ պահվում են Յեյլի ու Բրիտանական թանգարաններում /De Clercq L., Menant J. 1888, նկ. 121; Collon D. 1986, նկ. 472; Collon D. 1987, նկ. 122, 540; Buchanan B. 1981, էջ 384-387, նկ. 1092-1093, 1095-1097/: Տեքստերը տեղավորված են տեսարանի աջ կամ ձախ կողմում, ուղղանկյուն շրջանակի մեջ, ուղղահայաց դիրքով եւ հիշատակում են Յարհար երկրի (գտնվել է Ջագրոսի լեռներում) առաջնորդներ Ջարդամուի եւ Թիշաթալի, վերջինիս հպատակ Մասիամ-Էշթարի, Ներգալ աստծո քուրմ Յաբլուի՝ Ավիլի որդու, Շու-Իլիի որդի Շու-Իլաբրատի, Ուրաշ քրմուհու սպասուհի Շաթ-Ամուրուի եւ սպա Շելիբիի սափրիչ Ադափաշուբի անունները: Այս ժամանակաշրջանի կնիքները պատրաստված են հասպիսից, լազուրիտից, հեմատիտից, օձաքարից, կրաքարից, թերթաքարից, ծովախեցուց:

Մ.թ.ա.2-րդ հազարամյակում եւս արձանագիր տեքստերով գլանաձեւ կնիքները լայն տարածում չստացան Իրանական սարահարթում: Շոշի, Չոդա-Ջանբիլի (Ղուր-Ունթաշ), Սուրխ-Ղումի, Յաֆթ թեփեի, Յամադանի եւ Մարիլի թեփեի հնագիտական համալիրներից հայտնաբերված այդ կնիքների քանակը չի անցնում երկու տասնյակից: Նրանցում եւս արձանագիր տեքստերն ուղղահայաց դիրք ունեն, առանձնացված են ուղղանկյուն շրջանակով եւ տեղավորված տեսարանի աջ կամ ձախ հատվածներում: Պահպանվել են Իշմե-Կարաթ-Իլուի, Ներգալ աստծո սպասավոր Կուկ-Սինի՝ Ապիկուի որդու, Ասորեստանի Շամշի-Ադադ թագավորի եղբայր Ամինունի սպասավոր Մուքադիմունի, ոմն Էբարատի, Կիրվաշիր եւ Ինշուշինակ աստվածների քուրմ՝ Շոշի եւ Անշանի տիրակալ Թեփթի Ահարի, Ութաուլուի ծառա Էլմեշունի՝ Էնգուրի որդու, Էա (Էնկի) աստծո քուրմ Էա-Իքիշայի՝ Շունուն-Էլի որդու եւ Էլամի թագավոր Շուտրուկ Նախունտե 2-րդի որդի Յուփան-Կիթինի անունները /Amiet P. 1973, էջ 37, նկ. 48; Amiet P. 1972, նկ. 1769; Lambert W. 1979, նկ. 42; Collon D. 1986, նկ. 38; Dyson R., Harris M. 1986, թիվ 129, 130, 220; Porada E. 1970, նկ. 24, 54, 55; Collon D. 1987, նկ. 172, 289-291, 294, 536, 547, 557, 763, 795; Brentjes B. 1983, էջ 123-126; Buchanan B. 1981, էջ 386, 387, նկ. 1098, 1099/: Քննարկված նյութը ցույց է տալիս, որ Իրանական սարահարթն արձանագիր տեքստերով գլանաձեւ կնիքների արտադրության առումով ավելի էր կապված Միջագետքին (հատկապես մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում), քան Փոքր Ասիան: Դա տարածքային, քաղաքական եւ տնտեսական բնույթի ընդհանուր շահերից զատ, ըստ ամենայնի, պայմանավորված էր նաեւ Բաբելոնի Կասսիտական հարստության էթնիկ պատկանելությամբ: Նրանց զագրոսյան ծագումն էր վերագրվում: Այս ժամանակաշրջանի Իրանական կնիքները պատրաստված են հեմատիտից, լազուրիտից, կվարցից, կրաքարից, դիորիտից: Այս տարբերակին պատկանող գլանաձեւ կնիքները, մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջում եւ հատկապես 1-ին հազարամյակի 1-ին կեսին Իրանական սարահարթում խիստ նվազեցին: Դա, ըստ երեւույթին, ինչ-որ չափով կապված էր Յին Արեւելքում այս ժամանակաշրջանում կատարվող էթնիկական տեղաշարժերի եւ վարչա-քաղաքական նոր կազմավորումների հանդես գալու հետ: Արձանագիր տեքստերով գլանաձեւ կնիքները Իրանական սարահար-

թում կրկին հայտնվեցին արդեն մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի 2-րդ կեսին, հզոր Աքեմենյան կայսրության օրոք:

Արձանագիր տեքստերով չորս գլանաձև կնիքներ կան նաև Միջերկրականի ավազանում: Դրանք հայտնաբերվել են Բալկանյան թերակղզու կենտրոնում գտնվող հին հունական թերե պաշտամունքային կենտրոնի պեղումների ժամանակ, պատրաստված են լազուրիտից եւ վերաբերում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերին /Porada E. 1981, նկ. 20, 26, 31, 32; Collon D. 1987, նկ. 240, 242, 243, 874; Андреев Ю. 1986, էջ 61; Горан В. 1990, էջ 55/: Արձանագրությունները փորագրված են տեսարանի ինչպես վերին, այնպես էլ կողային հատվածներում (կամարաձև) եւ հիշատակում են Բաբելոնի կասսիտական հարստության տիրակալ Բուրնաբուրիաշի պաշտոնյաներ Ըն-Իլումա-Ղամբային եւ նրա որդի Կիդին Մարդուկին, Նիննահի սպասավոր Միլի-Շիպակին եւ կասսիտական հարստության վասալ, Յարագատտուն երկրի կառավարիչ, Ղարաբ աստծու գերագույն քուրմ՝ Յաննի-Ղարաբին: Չորրորդ կնիքի տեքստը նվիրատվական ուղերձ է, ուղղված Մարդուկ աստծուն: Չորս կնիքներն էլ կասսիտական կնքագործությանը բնորոշ արտադրանք են, արված են մեծ վարպետությամբ եւ վկայում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերին Կասսիտական Բաբելոնի եւ Միջերկրականի ավազանի (մասնավորապես Բալկանյան թերակղզու) միջեւ գոյություն ունեցած քաղաքական եւ մշակութային կապերի մասին: Ուշագրավ է, որ կասսիտական կնիքներից զատ (ոչ նրանցից առաջ եւ ոչ էլ հետո) Միջերկրականի ավազանի հնագիտական հուշարձաններում այլևս երբեք չեն հանդիպում արձանագիր տեքստով գլանաձև կնիքներ:

Այս տարբերակին պատկանող գլանաձև կնիքների եզակի օրինակներ, ըստ ամենայնի, օգտագործվել են նաև Արաքսական թերակղզում եւ Պարսից ծոցի կղզիների շրջանում: Այդ են վկայում պատահաբար հայտնաբերված ու ներկայումս Լուվրում ու Բրիտանական թանգարանում պահվող երեք գլանաձև կնիքները, որոնց վրա արձանագրված տեքստերն առնչվում են քննարկվող տարածաշրջանի հետ: Դրանցից երկուսը, որ կատարման տեխնիկայով եւ ձևավորմամբ շատ մնան են իրար, հիշատակում են Կասսիտական Բաբելոնի տիրակալ Կուրիգալզուի պաշտոնյա Ուբալիշու-Մարդուկին՝ Վարադ-Էայի որդուն: Նրա հետ միասին, տեքստերից մեկում խոսք է գնում Դիլնունի (Բահրեյն ու Ֆայլակա կղզիներ) փոխարքայի (անունը չի ընթերցվում)՝ Կուրիգալզուի հպատակի մասին: Երկու կնիքներն էլ կասսիտական կնքագործության արդյունք են, վերաբերում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերին եւ պատրաստված են ագաթից ու քաղքեղոնիտից /Reade J. 1986, էջ 332; Collon D. 1987, էջ 58-59, նկ. 237, 929; Limet H. 1971, աղ. 6, նկ. 10/: Երրորդ կնիքն, ըստ Բրիտանական թանգարանում պահվող փաստաթղթի, գտնվել է Յարավային Միջագետքի Անա բնակավայրում եւ շատ ուշագրավ, ու խիստ հազվադեպ հանդիպող, հարավարաքական (Արաքսական թերակղզու հարավում օգտագործվող) սեպագիր տեքստ է կրում, որում հիշատակվում է ոմն Դուր-Աղա՝ Նաբու-Կիրիբդիի որդին: Այն նորաստրական կամ նորբաբելոնյան կնքագործության սկզբունքներով՝ ագաթից պատ-

րաստված նմուշ է, եւ վերաբերում է մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի 2-րդ քառորդին /Rawlinson H. 1865, էջ 234, աղ. 6-րդ; Collon D. 1987, էջ 82, նկ. 379/:

Արծանագիր տեքստով գլանաձեւ այլ կնիքներ այս տարաշրջանում առայժմ հայտնի չեն:

Նույն տարբերակին վերաբերող մեկ կնիք էլ առնչվում է Ինդոսի հովտի հետ: Այն եւս պատահական գտածո է եւ պահվում է Լուվրում (Լ. Դե Քլերկի հավաքածու): Կանաչ քարից պատրաստված այս օրինակը կատարման տեխնիկայով, պատկերագրությամբ եւ տեքստի տեղադրման եղանակով կրկնում է ակկադական կնքագործության (մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի 3-րդ քառորդ) առանձնահատկությունները եւ միջագետքյան արտադրության արդյունք է /De Clercq L., Menant J. 1888, նկ. 83; Collon D. 1987, էջ 147, նկ. 637/: Կնիքի վրա փորագրված տեքստը հայտնում է Մելուխսա երկրի (Ինդոսի հովտ) թարգմանիչ Շու-Իլիշուի անունը: Բացառիկ նշանակություն ունեցող այս կնիքը հնարավորություն է տալիս ենթադրել Հարավային Միջագետքի եւ Ինդոսի հովտի միջեւ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջում գոյություն ունեցած որոշակի առնչությունների մասին: Արծանագիր տեքստերով գլանաձեւ այլ կնիքներ այս տարածքից առայժմ հայտնի չեն:

Արծանագիր տեքստերով գլանաձեւ կնիքներ հանդիպում են նաեւ Հայկական լեռնաշխարհում: Դրանցից վաղագույնը պատահաբար հայտնաբերվել է Նախիջևանի տարածքում Արաքս գետից ոչ հեռու (աղ. 50, նկ. 1): Դատելով Ա. Եսսենի մոտ պահպանված արտատպությունից, այն վերաբերում է Համնուրաբիի դարաշրջանին (Բաբելոնի 1-ին հարստություն) եւ պետք է որ թվագրվի մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին քառորդով /Ханзадян Э., Пиотровский Б. 1984, էջ 64-65, նկ. 5/: Նմանատիպ տեսարաններով ու տեքստերով գլանաձեւ կնիքներ հայտնի են Միջագետքի (Լարսա, Թել-Թայա, Թել Ումախ) եւ Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհի (Մարի, Թել-Լեյլան, Տերքա, Թել-Աչանա-Ալալախ) համաժամանակյա հուշարձաններից, ինչպես նաեւ Վինայի, Յեյլի եւ Բրիտանական թանգարանների հավաքածուներից /Collon D. 1986, նկ. 163, 343, 345; Bleibtreu E. 1981, նկ. 65; Reade J. 1973, էջ 173-175, աղ. 72-րդ, նկ. e, d; Beyer D. 1984, էջ 255-256; Buchanan B. 1981, նկ. 834, 837, 838, 840, 848, 849, 855, 858, 899, 941, 943-947/: Նախիջևանյան օրինակի վրա եւս արծանագրությունն ընթերցվում է վերից վար, առնված է ուղղանկյուն սահմանագծի մեջ եւ տեղադրված տեսարանից աջ: Արտատպության որակը եւ ակկադերեն սեպանշանների վատ պահպանվածությունը թույլ չեն տալիս վերծանել տեքստը: Պարզորոշ ընթերցվում է միայն «DINGIR» «աստված» գաղափարագիրը, որն էլ թույլ է տալիս ենթադրել, որ տվյալ դեպքում, հավանաբար, գործ ունենք բաբելոնյան աստվածներից մեկին (Շամաշ, Էա, Իշտար, Մարդուկ եւ այլն) ուղղված մվիրատվական ուղերձ-մաղթանքի հետ: Այդ հանգամանքն է մատնանշում նաեւ կնիքի պահպանված մասի վրա փորագրված մատաղացու այծիկով քրմի պատկերը:

Արծանագիր տեքստով հաջորդ գլանաձեւ կնիքը հայտնաբերվել է Մեծամորի թիվ 11 դամբարանից /Ханзадян Э., Пиотровский Б. 1984, էջ 59-65,

Գկ. 1/: Նրա վրա փորագրված հիմեգիպտական հիերոգլիֆ տեքստը հիշատակում է «Մեծ Սանգար երկրի կառավարիչ Կուրիգալզուին» (աղ. 50, Գկ. 2): Ոչ մի կասկած, որ մեր առջեւ Բաբելոնի կասսիտական հարստության հզոր տիրակալներից մեկի՝ Կուրիգալզու 1-ինի (մրա օրոք էր, որ Եգիպտոսի փառավորները երբեմն Բաբելոնը կոչում էին նաեւ Սանգար) անունը կրող կմիք է: Առաջին հայացքից իսկ կմիքի ձեւավորման մեջ նկատվում են մի քանի, ըստ որում իրարից տարբեր, կնքագործական կենտրոններին բնորոշ մանրամասներ: Նախ ուշադրություն է գրավում արձանագրության անսովոր ձեւը: Ի տարբերություն եգիպտական կնքագործության օրենքների, տեքստի անձնանունը ոչ թե վերցված է շրջանակի մեջ եւ զետեղված տեսարանի կենտրոնում, այլ միջագետքյան եւ հյուսիսսիրիական կնքագործությանը համապատասխան՝ տեղավորված է տեսարանից ձախ, առնված է ուղղանկյուն սահմանագծի մեջ եւ ընթերցվում է վերից վար: Նման կմիք կարող էր պատրաստել եգիպտական հիերոգլիֆներն իմացող, բայց ոչ եգիպտացի (թերեւս խուրիի) վարպետը, որը հիերոգլիֆ տեքստով զլանածեւ կմիք պատրաստելու պատվեր ստանալով, այն ձեւավորել էր իր միջավայրին բնորոշ հորինվածքային նորմերին համապատասխան: Այդ է պատճառը, հավանաբար, որ կմիքին փորագրված տեսարանում ի մի են հավաքված եգիպտական կահույքագործությանը բնորոշ գահավորակն ու էգեյա-ուգարիթյան երկկանթ սափորները, ուգարիթյան հագուստով ու կասսիտ մեծատոհմիկին բնորոշ կեցվածքով անձնավորությունն ու պաղեստինյան տարածաշրջանին բնորոշ դարսավոր հանդերձով կինը (քրմուհին): Կնքագործական տարբեր դպրոցներին բնորոշ առանձնահատկությունների նման համակցությունը հնարավոր էր հատկապես մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերին, երբ Հին Արեւելքում իրենց գերիշխանությունը հաստատած նորեգիպտական, նորխեթական, կասսիտական եւ միտաննիական թագավորությունների հարեւանությամբ կամ ենթակայության տակ գոյատևող մյուս քաղաքական ու էթնիկական կազմավորումներն աշխատում էին հասարակական կյանքի, կենցաղի, հավատալիքների ընդօրինակման ճանապարհով սիրաշահել իրենց քաղաքական բոլոր հզոր հակառակորդներին: Արդյունքում տարբեր վարչա-քաղաքական եւ էթնո-մշակութային միջավայրերից վերցված սոցիալական, տնտեսական եւ մշակութային բնույթի առանձին երեւույթներ (այդ թվում նաեւ տարբեր կնքագործական դպրոցներին բնորոշ հորինվածքային առանձնահատկություններ) հայտնվում էին մեկ համակցության մեջ: Դրա արդյունքն է նաեւ Մեծամորի ագաթե զլանածեւ կմիքը: Ինչ վերաբերում է մրա պատրաստման կոնկրետ վայրին, ապա, ամենայն հավանականությամբ, դա Ուգարիթն է՝ Հին Արեւելքի եւ Միջերկրական ավազանի առեւտրա-մշակութային եւ սոցիալ-տնտեսական փոխառնչությունների խոշորագույն կենտրոնը: Մեծամորյան օրինակի սկզբունքով պատրաստված արձանագիր զլանածեւ կմիքներն այստեղ հաճախակի երեւույթ են: Հայաստանյան կմիքին առավել մոտ է ներկայումս Փարիզի ազգային գրադարանում պահվող հասպիսե օրինակը (աղ. 48, Գկ. 10), որի հիերոգլիֆ տեքստն ու տեսարանը ընդհանուր առմամբ արված են մեծամորյանի հորինվածքային սկզբունքով

/Collon D. 1986, էջ 57-70, նկ. 13/: Տեսարանի հորինվածքային կառուցվածքով եւ չափերով մեծամորյան կնիքին կարելի է համադրել նաեւ նախորդ տարբերակին պատկանող Պերատիի (Հունաստան) թիվ 142 դամբարանից հայտնաբերված երկնաքարե գլանաձեւ կնիքը, որ թվագրվում է մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերով /Sakellarakis J. 1982, նկ. 57; Collon D. 1987, էջ 72-73, նկ. 319/: Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի առաջին հայտնի մյուս հուշարձաններում արձանագիր տեքստերով գլանաձեւ կնիքներ այլեւս չեն հանդիպում: Դրանք այստեղ կրկին երեւան են գալիս (խիստ սահմանափակ քանակությամբ) արդեն մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի 1-ին կեսին եւ կապված են Վանտոսայի թագավորության (Ուրարտու) հետ: Նման կնիքի արտատպություն պահպանվել է Կարմիր-բլուրից հայտաբերված կավե սալիկներից մեկի վրա (աղ. 50, նկ. 4) եւ վերարտադրում է «Ռուսա Սարգուրի/ի/ որդի» արձանագրությունը /Հարությունյան Ն. 1958, էջ 201; Пиотровский Б. 1959, աղ. 23-րդ, նկ. 2; Дьяконов И. 1963, էջ 32, 121, 135/: Վերջինս զետեղված է տեսարանի վերելում, փաստորեն կրկնում է կասսիտական ժամանակաշրջանից հայտնի տեսարանի վերելում հորիզոնական դիրքով արվող արձանագրության սկզբունքը եւ, որն ամենաուշագրավն է, ի տարբերություն կասսիտական կնքագործության, հորիզոնական դիրքով արված այլ արձանագրության մնացորդներ է կրում նաեւ տեսարանի ստորին հատվածում: Հորինվածքի այս ձեւն օտար է այլ տարաշրջանների, այդ թվում նաեւ նորաստուրական կնքագործության համար (որն այդ ժամանակաշրջանում լայն տարածում ուներ Մերձավոր Արեւելքում) եւ վանտոսայան նորանուծություն է Հին Արեւելքի կնքագործության մեջ: Արձանագիր տեքստերով գլանաձեւ կնիքների դաջվածքների մնացորդներ հայտնաբերվել են նաեւ Վան-Տուշպայի պեղումների ժամանակ /Lehmann-Haupt C. 1898, նկ. 80; Lehmann-Haupt C. 1910, էջ 9, նկ. 3; Пиотровский Б. 1944, էջ 278-281, նկ. 90, էջ 318-319, նկ. 103; Пиотровский Б. 1959, էջ 228-229, նկ. 74, 75; Bientjes B. 1983, էջ 154/ (աղ. 50, նկ. 3): Վանտոսայի թագավորությանը վերաբերող, վարդագույն քաղքեղոնիտից պատրաստված մի ուշագրավ արձանագիր գլանաձեւ կնիք էլ ներկայումս պահվում է Հաագայում (աղ. 50, նկ. 5): Նորաստուրական կնքագործության սկզբունքներով արված այս օրինակի վրա բառացի կարդացվում է ե/Սա/ կնիքն է Ուրարտական քաղաք Մուսասիրի թագավոր Ուրգանայի, որը վիշապ օձի նման, թշնամական լեռներում ճանապարհ բացեցե /Zadoks-Jpsephus Jitta A. 1952, նկ. 148; Collon D. 1987, էջ 86-87, նկ. 405/: Վանտոսայի թագավորության կնքագործությանը հատկապես պատկերագրության առումով (ծիռ դիրքը, հեծյալի կեցվածքն ու հանդերձանքը, սաղավարտը, առյուծի որսը) մոտ է նաեւ Բրիտանական թանգարանում պահվող, քաղքեղոնիտից պատրաստված կնիքներից մեկը (Բ.Թ. 89009), որը հիշատակում է «Փիրատիշի որդի Այանակայի» անունը /Wiseman D. 1959, աղ. 107; Collon D. 1987, էջ 88-89, նկ. 412/: Բացառված չէ, որ վերջինս Վանտոսայի թագավորությանը ենթակա երկիրներից մեկի առաջնորդն է հանդիսացել: Սեպանշանով արված գաղափարագիր հանդիպում է նաեւ Կարմիր-բլուրից հայտնաբերված մի գլա-

նաձեւ կնիքի վրա /Пиотровский Б. 1970, նկ. 107/: Վանտոսպի թագավորության անկումից հետո արձանագիր տեքստերով գլանաձեւ կնիքներ դադարեցին օգտագործվել Հայկական լեռնաշխարհում:

Իսի բերելով գնալաձեւ կնիքներին վերաբերող շարադրանքը, կարելի է արձանագրել, որ վերջիններս, թեւէ քանակապես ամենամերկայացուցչականն են, այսուհանդերձ տարբերակի մակարդակում ներկայացված են հորինվածքային առանձնահատկությունների 4 տարբերակներից 3-ով միայն (բացակայում է երկրորդ՝ պատկերային տարբերակը): Նրանց տարածման աշխարհագրությունն ընդգրկում է Եգիպտոսը, Միջերկրականի ավազանը, մասամբ Փոքր Ասիան, Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհը, Հայկական լեռնաշխարհը, Միջագետքն, Իրանական սարահարթը, Միջին Ասիան եւ Ինդոսի հովիտը (աղ. 51): Գլանաձեւ կնիքների եւ՝ առաջին (երկրաչափական), եւ՝ երրորդ (տեսարանային) տարբերակներն, ըստ էության, հանդես են գալիս Միջագետքի, Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհի եւ Իրանական սարահարթի մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակի կեսերի հնագիտական համալիրներում միաժամանակ եւ, եթե մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբներից երկրաչափական տարբերակը դադարում է կիրառվելուց, ապա տեսարանայինը՝ շարունակում է իր գոյությունը մինչեւ մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի կեսերը: Նույն տարբերակների կնիքները մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակների սահմանագծից հանդես են գալիս եւ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում տարածվում Փոքր Ասիայի, Էգեյան աշխարհի, Ինդոսի հովտի եւ Հայկական լեռնաշխարհի հնագիտական հուշարձաններում: Ինչ վերաբերում է գլանաձեւ կնիքների չորրորդ՝ արձանագիր տեքստերով տարբերակին, ապա վերջիններս հայտնվում են մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի 2-րդ քառորդից: Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերից Նոր Խեթական թագավորության, Կասսիտական Բաբելոնի, Միտաննիի եւ Եգիպտոսի Նոր թագավորության կազմավորման հետ արձանագիր տեքստերով գլանաձեւ կնիքների ինքնատիպ օրինակները տարածում են ստանում ողջ Մերձավոր Արեւելքում: Իրենց ամենաուշ կիրառությունն այս կնիքները գտան Իրանի Աքեմենյան կայսրության ժամանակներում: Վերջինիս անկումից հետո քննարկվող տարբերակի գլանաձեւ կնիքների կիրառությունը Հին Արեւելքում, ըստ էության, դադարեց:

Այս ենթախումբը կազմում են այն կնիքները, որոնք համատեղում են բննարկված առաջին եւ երկրորդ ենթախմբերի կիրառման եղանակները եւ օգտագործվել են ինչպես իրանի փորագրությունները գլորման միջոցով արտատպելու, այնպես էլ հիմքին արված հորինվածքը մեկ սեղմումով դրոշմելու համար: Պահպանված հնագիտական նյութերը (հատկապես Ուրից եւ Կարմիր-բլուրից հայտնաբերված օրինակները) վկայում են, որ նման կնիքներով հաստատված գրագրություններն ու գործարքներն իրավական ուժ ունեին միայն այն դեպքում, երբ վավերագրի վրա անպայման միասին (հաճախ նաեւ կից կամ իրար վրա) առկա էին նույն կնիքի եւ գլորման, եւ դրոշմման եղանակով արված արտատպությունները /Collon D. 1987, էջ 115-116, նկ. 495; Дьяконов И. 1963, էջ 136-140/:

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱՎ (աղ. 52-53):

Այս տարբերակը կազմում են այն կոնաձեւ կնիքները, որոնց իրանն ու հիմքը զարդարված են երկրաչափական բնույթի հորինվածքներով: Նման երեք պատահաբար հայտնաբերված կնիքներ ներկայումս պահվում են Յեյլի, Նիսի եւ Մարկոպոլիի հավաքածուներում /Buchanan B. 1981, նկ. 225, 226; Teissier B. 1984, նկ. 313; Collon D. 1987, էջ 111, նկ. 488/ (աղ. 52, նկ. 1-3): Նախշաձեւերի ու հորինվածքի նմանությունը հուշում են մեկ ընդհանուր տարածաշրջանին նրանց պատկանելը (թեւեւ դժվար է որոշել կոնկրետ որին): Ուսումնասիրողները (Բ. Բյուքանան, Բ. Տիսսյե, Դ. Կոլոն) ենթադրում են, որ նրանք կարող են վերաբերել ջեմդեթնասրյան ժամանակաշրջանին եւ թվագրվել մ.թ.ա. 4-3-րդ հազարամյակների սահմանագծով: Պատրաստված են օձաքարից ու կրաքարից: Չորրորդ կնիքը հայտնաբերվել է Միջերկրականի ավազանի Ամորգոս կղզուց (Կիկլադյան արշեպիլագ) (աղ. 52, նկ. 4) եւ ըստ ուղեկցող հնագիտական նյութերի թվագրվում է մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի կեսերով /Frankfort H. 1939, էջ 301, աղ 46-րդ, նկ V; Buchanan B. 1966, նկ. 741; Collon D. 1987, նկ. 588/:

Այս տարբերակում մենք նպատակահարմար գտանք ընդգրկել նաեւ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային ծայրամասից՝ Թռեղքից (դամբարանաբլուրներ թիվ 6 եւ 16) եւ Կախեթիայից (Սաղուգայի հովիտ՝ դամբարանաբլուր թիվ 2) հայտնաբերված, թռեղք-վանածորյան մշակույթին պատկանող եւ մ.թ.ա. 21-19-րդ դարերով թվագրվող առարկաները, որոնք, առանց որեւէ լուրջ հիմնավորման, պեղող հնագետների եւ նրանց հետեւողների կողմից որակվել են որպես գինանշանի «թմբկաձեւ» հարմարանքներ եւ հենց այդ անվան տակ էլ մտցվել գիտական շրջանառության մեջ /Куфтин Б. 1941, էջ 433, աղ. 99-րդ; Жоржикашвили Л., Гогодзе Э. 1974, էջ 75-76, աղ. 62-րդ, նկ. 542, էջ 90, աղ. 108, նկ. 682; Дедабришвили Ш., Русшвили Р. 1984, էջ 59, 62, աղ. 31-րդ, նկ. 1-3/: Վերջիններս ունեն հատած կոնի տեսք, պատրաստված են ոսկու նրբաթիթեղի երեք ինքնուրույն կտորներից (մեկը՝

հատած կոնի ձեւ ունեցող սնամեջ իրանը ստանալու , իսկ մյուս երկուսը՝ ծալվող վերջույթներով, շրջանաձեւ, մեծ ու փոքր գլխադիրներն, իրանի վերին ու ստորին բաց եզրերին հագցնելու համար), զարդարված են դրվագման եղանակով արված երկրաչափական բնույթի (շրջանակներ, զիգագներ, կետեր, շեղանկյուններ, հորիզոնական եւ ուղղահայաց գծեր, ցանցանախշ եռանկյունիներ եւ այլն) ցցուն մախշերով եւ, ամենայն հավանականությամբ, երեսպատել են փայտից, ոսկորից ու թերեւս հանքախեցից (բիտում) պատրաստված, հատած կոնի ձեւ ունեցող միջուկը: Յուրաքանչյուրն, իրանի ողջ երկարությամբ եւ գլխադիրների կենտրոնով անցնող, ուղղահայաց, միջանցիկ անցք ունի կախվելու համար: Այս եզակի առարկաների բարձրությունները տատանվում են 5,5-10 սմ-ի, իսկ վերին ու ստորին հարթությունների տրամագծերը՝ 3,0-8,2 սմ-ի սահմաններում: Չի բացառվում, որ Փոքր Ասիայի հարավ-արեւելյան հատվածի, հյուսիսային Սիրիայի եւ հարավային Միջագետքի (հատկապես շումերական) երկրաչափական հորինվածքներով կոնաձեւ վաղ կնիքներն հիշեցնող այս առարկաները, թռեղք-վանաձորյան մշակույթի կրողների կողմից եւս ընկալվել են որպես իշխանության ինքնատիպ խորհրդանշաններ՝ կնիքներ եւ կիրառվել՝ կավից կամ համանման այլ նյութերից պատրաստված տարբեր իրերի վրա անհրաժեշտ դաջվածքներ առաջացնելու համար: Առավել եւս, որ նման հորինվածքով դրոշմագարդ խեցեղենի բեկորներ հայտնաբերվել են Ձուրտաքեթիի համաժամանակյա թիվ 3 դամբարանաբլրում (Джапаридзе О. 1969, էջ 35, աղ. 13-րդ, լուսանկար 2, էջ 258): Փաստ, որ ավելի հավանական է դարձնում մեր ենթադրությունը:

Նույն տարբերակին պատկանող այլ օրինակներ Հին Արեւելքում մյուս շրջաններում առայժմ հայտնի չեն:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԲԵՐԱԿ:

Մեր ուսումնասիրության սկզբնամասում առաջադրված դասակարգման համաձայն, այս տարբերակը կարող են կազմել պատկերային հորինվածքներով կոնաձեւ կնիքները: Այսինքն անհրաժեշտ է, որ նրանց իրանի եւ հիմքի դաջող մակերեսներին փորագրված լինեն որեւէ էակի (մարդ, անասուն, զիշատիչ, թռչուն, սողուն, առասպելական արարած, միջատ եւ այլն), բուսի (ծառ, ճյուղ, ծաղիկ եւ այլն), կառույցի (տուն, տաճար, ամրոց, պալատ եւ այլն) կամ առարկայի միայն մեկ պատկեր, առանց ուղեկցող որեւէ մանրամասների (երկրաչափական, կենդանական, բուսական, առարկայական, տեսարանային, տեքստային): Տեսականորեն նման կոնաձեւ կնիքների գոյությունը չի բացառվում: Սակայն Հին Արեւելքի հնագիտական համալիրներից հայտնաբերված նյութերի հրապարակումներում վերջիններիս բացակայությունն առայժմ անհնարին է դարձնում ենթադրվող տարբերակի բննարկումը:

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԲԵՐԱԿ (աղ. 54-57):

Այս տարբերակում միավորված են տեսարանային հորինվածքներով կոնաձևե կնիքները: Նրանց առավել վաղ օրինակները հայտնաբերվել են հարավային Միջագետքում եւ վերաբերում են մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի 1-ին կեսին (աղ. 54, նկ. 1): Դաջվածքներում գերիշխում են որսի, առօրյա կյանքի, ծիսական ամուսնության եւ տարբեր արարողությունների հետ առնչվող թեմաները (Legrain L. 1936, նկ. 368: Amiet P. 1961, աղ. 51, նկ. 706, 712, աղ. 52, նկ. 714, 716, աղ. 56, նկ. 770, աղ. 61, նկ. 825, աղ. 63, նկ. 850: Collon D. 1987, էջ 147, նկ. 635):

Եգիպտոսում մույն տարբերակին պատկանող կնիքներից հայտնի է միայն մեկ օրինակ (աղ. 54, նկ. 2): Այն պատահական գտածո է եւ ըստ մասնագետների վերաբերում է մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի կեսերին: Իրանին կենդանիների պատկերներ եւ ծիսական տեսարան ունեցող այս կնիքը հիմքին եւ գազաթին վարդակաձեւ նախշեր է կրում (Frankfort H. 1939, էջ 298-299, աղ. 46, նկ. I,m,n.):

Փոքր Ասիայում այս տարբերակին պատկանող կնիքները հայտնվում են մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակների սահմանագծից: Առավել ուշագրավ օրինակը հայտնաբերվել է Կանիշի (Քյուլ թեփե) պեղման ժամանակ, պատրաստված է ոսկորից եւ վերաբերում է մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբներին (աղ. 55, նկ. 3): Իրանին փորագրված է վազող կենդանիների շարք, իսկ հիմքին՝ երկու կիսամարդ-կիսագիշատիչ արարածների հետ մարտնչող հերոս (Özgüç N. 1968, աղ. 31, նկ. N: Collon D. 1987, էջ 111, նկ. 489): Մեկ այլ օրինակ հայտնաբերվել է Այդինից: Փոքրասիական ծագում ունեցող մյուս կնիքները պատահական գտածոներ են եւ պահվում են Լուվրի, Յեյլի, Մյունխենի եւ Աշմոլյան թանգարաններում (Frankfort H. 1939, էջ 285-286, աղ. 43, նկ. n,o: Moortgat-Correns U. 1955, նկ. 26: Alexander R. 1973, էջ 141-215: Buchanan B. 1981, նկ. 1153 a-d: Collon D. 1987, նկ. 147, 243, 835, 841): Կնիքների իրաններին, երկու պարուրաշար գոտիների միջնամասում փորագրված են վազող կենդանիների խումբ, բազմած աստծո առջեւ ծառս եղած զույգ ձիեր, իսկ հիմքերին՝ վարդակ կամ զույգ կորագծերից կազմված հյուսածո զարդանախշ (աղ. 54, նկ. 3): Պատրաստված են հեմատիտից եւ վերաբերում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի առաջին կեսին: Հատկապես ուշագրավ է աշմոլյան օրինակը: Այն մասնագիտական գրականության մեջ «Տիշկեւիշի կնիք» մականունն է ստացել (աղ. 54, նկ. 4): Իրանին, զույգ պարույրներով կազմված գոտիների միջնամասում, զույգ աստվածությունների (մեկը բազմել է գահին, իսկ մյուսը կանգնած է նրա հանդեպ եւ երկդեմ է) առջեւ կատարվող զոհաբերման արարողություն է փորագրված, իսկ հիմքին՝ զույգ պարույրների զարդագոտով սահմանափակված, մարդկանց խումբ: Պատրաստված է հեմատիտից: Փոքր Ասիայում այս տարբերակին պատկանող այլ օրինակներ հայտնի չեն:

Նույն տարբերակին վերաբերող կոնաձևե կնիքներ հայտնաբերվել են նաեւ Միջին Ասիայում: Դրանք հիմնականում Բակտրիայի եւ Մարգիանայի

տարածքում ավիրված դամբարաններից ի հայտ եկած պատահական գտածոներ են (աղ. 55, նկ. 1,2): Անձնագրի եւ ուղեկցող կոնկրետ հնագիտական նյութի բացակայությունը դժվարեցնում են նրանց թվագրումը: Մասնագետները (Պ.Ամյե, Վ.Սարխանիդի, Ն.Մասիմով, Ե.Անտոնովա) հակված են վերոհիշյալ կմիքները մեկ վերագրել մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակին, մեկ թվագրել 2-րդ հազարամյակով, երբեմն էլ ձեռնպահ մնալ կոնկրետ ժամանակագրական սահմաններ նշելուց /Amiet P. 1977, էջ 158-160; Сарканиди В. 1986, էջ 36-45, աղ 7, նկ. 1, 4, 5, աղ 8, նկ. 3, 8, 7, 9, 10; Масимов Н. 1981, էջ 141-149; Антонова Е. 1984, էջ 26-34; Collon D. 1987, էջ 142-143, նկ. 596, 597, 601/: Այդ կմիքների հրատարակված գծանկարները թույլ են տալիս ենթադրել, որ վերջիններս սերում են տարբեր համալիրներից եւ համաժամանակյա չեն: Ամեն դեպքում նրանցից եւ ոչ մեկում, մեր կարծիքով, հնարավոր չէ նկատել մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակին բնորոշ կմիքների հորինվածքային մանրամասներ: Առավել եւս, որ կոնաձեւ կմիքներն այդ ժամանակաշրջանում խիստ հազվադեպ են եւ հիմնականում երկրաչափական բնույթի նախշազարդեր են կրում: Խնդրո առարկա կոնաձեւ կմիքների իրաններին փորագրված տեսարանները (սուրացող կենդանիների շարք, կնդակավորների եւ օձերի հակադրություն, ուղտերին եւ զեբուներին հետեւող հովիվ, թռչունների որս, հետիոտն ու հեծյալ մարդկանց խումբ եւ այլն), ինչպես նաեւ նրանց հինքերին արված սողունների, կենդանիների եւ թռչունների փորագիր պատկերները վկայում են, որ, ըստ ամենայնի, մենք գործ ունենք մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջին քառորդին, իսկ որոշ դեպքերում նաեւ մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի 1-ին կեսին բնորոշ (հատկապես նկատի ունենալով հետիոտն ու հեծյալ մարդկանց պատկերներով օրինակները) կոնաձեւ կմիքների միջինասիական ինքնատիպ դրսեւորումների հետ: Պատրաստված են քլորիտից:

Այս տարբերակին պատկանող մեկ կմիք էլ հայտնաբերվել է Ինդոսի հովիտի Ակրա հնավայրի տարածքում (Պակիստան), պատրաստված է կաոլի-նային կավից եւ վերաբերում է մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին քառորդին /Amiet P. 1980, նկ. 423; Collon D. 1987, էջ 142-143, նկ. 601/: Իրանին դեմ հանդիման կանգնած կենդանիներ են եւ որսի տեսարան, հիմքին՝ կենդանու պատկեր:

Տեսարանային հորինվածքներ ունեցող կոնաձեւ կմիքներ հայտնի են նաեւ Հայկական լեռնաշխարհից: Առավել վաղ հանդիսացող նման մի կմիք պեղվել է Թեղդի թիվ 15 դամբարանաբլրում (աղ. 54, նկ. 15), պատրաստված է ոսկե երեք առանձին թիթեղներից (որոնք երեսապատել են օրգանական նյութից արված միջուկը) եւ վերաբերում են մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակների սահմանագծին (Куфтин Б. 1941, էջ 435, աղ. 100: Жоржикашвили Л., Горадзе Э. 1974, էջ 89, աղ. 79, նկ. 675): Կմիքի իրանին երկու հորիզոնական գոտիներում (ռեզիստրներ) դրվագված են դեմ հանդիման կանգնած երկու զույգ առյուծներ (վերին գոտի) եւ միանդրներ (ստորին գոտի), իսկ հիմքին՝ վարդակ կամ կեռխաչ զարդանախշ: Այս տարբերակին պատկանող կմիքները Հայկական լեռնաշխարհում հատկապես լայն տարա-

ծում են ստանում մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին կեսին: Վերաբերում են բացառապես Վանտոսպի (Ուրարտու) թագավորության ժամանակաշրջանին եւ հայտնաբերվել են Տուշպա-Վանի, Էրեբունի-Արինբերդի, Թեյշեբաինի-Կարմիր բլուրի, Արգիշթիխինի-Արմավիրի, Արտաշատի, Նորատուսի, Բաստամի, Մծբին-Գամիշլիի եւ այլ հնավայրերի հնագիտական համալիրներից /Calmeyer P. 1991, էջ 317; Isik C. 1986, էջ 2-22; Пиотровский Б. 1970, նկ. 102; Piotrovsky B. 1970, նկ. 40; Մարտիրոսյան Յ., Թորոսյան Ռ. 1986, էջ 224-225, աղ. 2, նկ. 8; Ենգիբարյան Ն. 1991, էջ 66; Մանուկյան Յ. 1981, էջ 23-25; Siedl U. 1979, էջ 146, նկ. B2, աղ. 38, նկ. 1-3; Ishida K. 1983, էջ 283, նկ. 1/: Մի խումբ պատահաբար հայտնաբերված օրինակներ էլ պահվում են Լոնդոնի, Լուվրի եւ Մյունխենի թանգարաններում /Vanden Berghe L., Meyer L. 1983, էջ 236-237, նկ. 229-231; Collon D. 1987, էջ 87, նկ. 399; Moorey P., Gurney O. 1978, նկ. 67/: Կնիքների իրաններին փորագրված են աստղի եւ կենաց ծառի երկու կողմերում կանգնած թռչնիքան կանանց (սիւնուրգ), անգղառյուծների կամ ծիսական արարողություն կատարող քրմերի, արեւի թեւավոր սկավառակի, ֆալլատիպ պատվանդանի, զոհասեղանի եւ արձանագիր կոթողների մոտ երկրպագող մարդկանց, զահին բազմած թագավորի առջեւ կատարվող նվիրատվության, վագող կենդանիների ու թռչունների շարքերի, որսի, իսկ հիմքերին՝ կենդանիների, թռչունների, երկկենցաղների, առասպելական արարածների, աստղի, կիսալուսնի, ծառի ճյուղի, արեւի սկավառակի եւ այլ պատկերներ ու տեսարաններ (աղ. 55, նկ. 4 - 8, աղ. 56, նկ. 1 - 6, աղ. 57, նկ. 1-5): Կնիքները պատրասված են օճառաքարից, քաղկեդոնիտից, օնիքսից եւ հատկապես գագատից (գիշեր): Մ.թ.ա. 6-րդ դարի սկզբներին, Վանտոսպի թագավորության անկման հետ միասին, դադարեց նաեւ այս կնիքների կիրառությունը:

ՉՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԲԵՐԱԿ (աղ. 58-59):

Այս տարբերակը կազմում են արձանագիր տեքստերով կոնաձեւ կնիքները: Առ այսօր հայտնի են միայն կավե սեպագիր սալիկների վրա արված նրանց արտատպությունները: Սրանք եւս Հայկական լեռնաշխարհից եւ հարակից շրջաններից են, դարձյալ բացառապես վերաբերում են Վանտոսպի թագավորության ժամանակաշրջանին եւ հայտնաբերվել են Կարմիր բլուրի (Թեյշեբաինի) եւ Բաստամի պեղումների ժամանակ /Пиотровский Б. 1950, աղ. 11; Пиотровский Б. 1952, էջ 75; Пиотровский Б. 1959, աղ. 32; նկ. 1; Меликишвили Г. 1960, տեքստ 333, լրացուցիչ տեքստ 63, 72-75; Дьяконов И. 1949, էջ 86-87; Дьяконов И. 1963, էջ 32-37, ներդիր 5-րդ, նկ. 1-7; Seild U. 1979, նկ. A1, A2, B1; Vanden Berghe L., Meyer L. 1983, էջ 35; Collon D. 1987, էջ 86-87, նկ. 401, 402; Calmeyer P. 1991, էջ 317, նկ. 6/: Վանտոսպի թագավորության արձանագիր գլանաձեւ կնիքների նման, սրանց տեքստերը եւս հորիզոնական դիրքով վերից ու վարից երիզում են փորագիր տեսարանը: Նրանցում հիշատակվում են Արգիշթիի որդի Ռուսան, Սարդուրի որդի արքայազն Ռուսան, թագուհու որդի Ռուսան՝ Ռուսայի որ-

դին, Երիմեճան, Սարդուրիի որդի Սարդուրին եւ այլոք (ադ. 58, նկ. 1-7, ադ. 59, նկ. 1-7): Հետաքրքիր է, որ այս դաջվածքներուն գերազանցապես հիշատակվում են մ.թ.ա. 7-րդ դարուն Վանտոսայի թագավորությունում իշխած տիրակալներ, ենթադրել տալով, որ արձանագիր տեքստերով կոնաձել կնիքները հատկապես լայն կիրառություն են ստացել Վանտոսայի թագավորության գոյության երկրորդ փուլում: Նրա անկումից հետո դադարեց նաեւ այս կնիքների արտադրությունը:

Հին Արեւելքի մյուս տարածաշրջաններում առ այսօր այս տարբերակին բնորոշ կնիքները կամ նրանց արտատպությունները հայտնի չեն:

Իմի բերելով կոնաձել կնիքների վերաբերյալ շարադրանքը, կարելի է արձանագրել, որ վերջիններս քանակական առումով մեծաթիվ չեն եւ ենթախմբի մակարդակում որպես ինքնուրույն ստորաբաժանում կնքագիտության մեջ առանձնացվում են առաջին անգամ: Նրանց տարածման աշխարհագրությունն առայժմ առանձին կղզյակների ձեւով ընդգրկում է Էգեյան աշխարհը, Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհը, Հայկական լեռնաշխարհը, Միջագետքը, Միջին Ասիան եւ Ինդոսի հովիտը (ադ. 60): Տարբերակի մակարդակում ենթախումբը ներկայացված է հինարեւելյան կնիքների 4 տարբերակներից 3-ով (առայժմ բացակայում է 2-րդ տարբերակը):

ՊՐԻՉՄԱՅԱՁԵՎ ԿՆԻՔՆԵՐ (աղ. 61-66)

Սրանք բազմանիստ պրիզմայի տեսքով կնիքներ են, որոնց միստերին (երբեմն նաեւ հիմքին) արված փորագրություններն օգտագործվել են հաջորդական սեղմումներով առանձին դաջվածքների շարք ստանալու համար: Բացառված չէ, որ այս կնիքների միստերից յուրաքանչյուրին զետեղված փորագրությունների տարբեր հերթականությամբ օգտագործված արտատպություններն, ինչպես նաեւ նրանց համադրությունը՝ որոշակի իմաստ ու նպատակ են հետապնդել:

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿ (աղ. 61-62):

Այս տարբերակին բնորոշ են միստերին միայն երկրաչափական հորինվածքներ ունեցող կնիքները: Նման բազմանիստ կնիքների վաղագույն եւ եզակի օրինակը պատահական գտածո է Միջագետքից եւ ըստ մասնագետների, նախշի հորինվածքով ու կատարման եղանակով վերաբերում է Ուրուկի կնքագործական դպրոցին (մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակի վերջին քառորդ): Ներկայումս պահվում է Յեյլի թանգարանում /Buchanan B. 1981, էջ 48, 49, նկ. 143 a, b/: Այս կնիքի եռանիստ ինքնատիպ կառուցվածքն ուշագրավ է նրանով, որ կարծես կողմնակիորեն հուշում է այն հանգամանքը, թե ինչպես կնքագործ վարպետները վաղագույն դրոշմները կատարելագործելու ճանապարհով հանգել են մեկից ավելի դրոշմ-կնիքներից կազմված, որակապես նոր եւ կիրառական ավելի լայն հնարավորություններ ունեցող օրինակի ստեղծման գաղափարին: Կնիքի կողային երեք միստերին, տարբեր համադրությամբ, մեծ ու փոքր շրջանաձեւ փորվածքներ են արված: Այս տարբերակին վերաբերող կնիքներ հայտնի են նաեւ Զայկական լեռնաշխարհից (աղ. 61- աղ. 62): Դրանք հայտնաբերվել են Արքիկի (դամբարաններ 306, 396, 422), Լոռի բերդի (դամբարաններ 7, 21), Շիրակավանի (դամբարան 71, պեղող հնագետ՝ Լ.Ա.Պետրոսյան, նյութը հրատարակված չէ), Մոքքի ձորի (դամբարան 12), Ն.Գետաշենի (դամբարան 21) եւ Նորատուսի (դամբարան 1, խուց 2) հնագիտական համալիրներից եւ թվագրվում են մ.թ.ա. 16-13-րդ դարերով /Хачатрян Т. 1975, էջ 185, նկ. 92; Хачатрян Т. 1979, էջ 243, 283, 296; Деvedжян С. 1981, աղ. 9-րդ, նկ.2/: Ուշագրավ է, որ ինչպես Ն.Գետաշենի, այնպես էլ Նորատուսի դամբարաններից յուրաքանչյուրում հայտնաբերվել է 3-ական կնիք: Ըստ որում դրանք հազցված են եղել ուլունքաշարի կենտրոնում եւ կրվել են պարանոցի կամ կրծքավանդակի շրջանում: Կնիքների կողային միստերին՝ իրար հատվող, խորադիր անկյունագծեր են արված, որոնք վերին ու ստորին հատվածներում սահմանազատված են մեկ կամ երկու հորիզոնական խորադիր եզրագծերով: Ն.Գետաշենի թիվ 21 դամբարանում հայտնաբերված երեք կնիքներից երկուսը պատված են կաթնավուն, իսկ երրորդը (կենտրոնականը)՝ փիրուզագույն ջնարակով (աղ. 61, նկ. 4-6): Պատկերը նույնն է

նաեւ Նորատուսի թիվ 1 դամբարանի թիվ 2 խցում: Այստեղ հայտնաբերված առաջին եւ երրորդ կնիքները պատրաստված են կաթնավուն եւ դեղնադարչնավուն շաղախից (ջնարակածածկ չեն), իսկ երկրորդը (կենտրոնականը) պատված է կանաչ - փիրուզագույն ջնարակով (աղ. 61, նկ. 1-3): Նույն տարբերակին վերաբերող քառակող երկու կնիք հայտնաբերվել է Կարմիր բլուրի (Թեյշեբահինի) միջնաբերդի պեղումներից (ՀԴԴԹ հավաքացու 2784/121, 162): Սրանք Հայկական լեռնաշխարհում, քննարկվող տարբերակի ոչ դամբարանային համալիրում պեղված, առայժմ միակ օրինակներն են եւ թվագրվում են մ.թ.ա. 7-րդ դարով (աղ. 62, նկ. 8,9): Կնիքները վերնամասում շրջանաձեւ անցքավոր հարմարանք ունեն կախելու համար, իսկ իրանի չորս միստերին միանման խորադիր հորիզոնական գծեր են կրում: Նախաձեռնով, որ թույլ է տալիս ենթադրել, թե Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. 16-13-րդ դարերով թվագրվող դամբարանային համալիրներից հայտնաբերված, միստերին միանման խորագիր երկրաչափական նախշեր կրող, վերը նկարագրված պրիզմայաձեւ առարկաներ էլ, ըստ ամենայնի, որպես կնիքներ են ընկալվել եւ իրենց նշանակությունն ու կիրառությունը (թեեւ խիստ հազվադեպ) չկորցրել նաեւ Վանտոսպի թագավորության շրջանում: Ավելի ուշ չեն հանդիպում:

Քննարկվող տարբերակին պատկանող ուրիշ օրինակներ Հին Արեւելքի որեւէ այլ կետից մեզ առայժմ հայտնի չեն:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԲԵՐԱԿ:

Սույն գրքի ներածության մեջ առաջադրված դասակարգման համաձայն, այս տարբերակը կարող են կազմել պատկերային հորինվածքներով պրիզմայաձեւ կնիքները: Դա նշանակում է, որ նրանց իրանի եւ հիմքի դրոշմող նակերեսներին պետք է փորագրված լինեն որեւէ էակի (մարդ, անասուն, գիշատիչ, թռչուն, սողուն, միջատ, առասպելական արարած եւ այլն), բույսի (ծառ, թուփ, ճյուղ, ծաղիկ եւ այլն), կառույցի (տուն, տաճար, ամրոց, պալատ, աշտարակ եւ այլն) կամ առարկայի միայն մեկ պատկեր, առանց երկրաչափական, կենդանական, բուսական, առարկայական, տեքստային որեւէ ուղեկցող մանրամասների: Տեսականորեն այս տարբերակին պատկանող պրիզմայաձեւ կնիքների գոյությունը չի բացառվում: Սակայն Հին Արեւելքի հնագիտական հուշարձաններում վերջիններիս բացակայությունն առայժմ անհնարին է դարձնում ենթադրվող տարբերակի քննարկումը:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԲԵՐԱԿ (աղ. 63-65):

Այս տարբերակում ներառված են միստերին (նաեւ հիմքին) տեսարանային հորինվածքներ ունեցող պրիզմայաձեւ կնիքները: Դրանց ամենավաղ օրինակները հայտնի են Միջագետքից եւ վերաբերում են մ.թ.ա. 4-3-րդ հազարամյակների սահմանագծին եւ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի առաջին կեսին: Եռանիստ եւ քառանիստ այս կնիքների վրա զգացվում է Զենդեթ-

Նասրի կնքագործական դպրոցի հզոր ազդեցությունը: Դա հատկապես դրսևորվում է առօրյա կյանքի դրվագների (հատկապես թել մանող կանանց) եւ ծորակավոր անոթների ամենատարբեր տեղադրությամբ աշխարհիկ եւ ծիսական տեսարանների ներկայացման հանգամանքով (Amiet P. 1961, էջ 256-257, աղ. 20, նկ. 322-325, 327): Կնիքները պատրաստված են օճաքարից եւ օճաքարից:

Նույն տարբերակին պատկանող եւ բավական վաղ թվագրում ունեցող (մ.թ.ա. 4-3-րդ հազարամյակների սահմանագիծ) մի կնիք էլ հայտնաբերվել է Իրանական սարահարթի արեւմուտքում (Ջագրոսի լեռների շրջանում) եւ, ըստ Բ. Բյուքանանի, դարձյալ ջենդեքնասարյան կնքագործական արհեստանոցի ընդգծված ազդեցությունն է կրում (Buchanan B. 1981, էջ 80-81, նկ. 214 a,b): Պատրաստված է դարչնագույն քերթաքարից:

Եգիպտոսում, դատելով պեղված հնագիտական նյութերից, այս տարբերակին պատկանող պրիզմայածեւ կնիքները տարածում են ստանում 13-րդ հարստության (մ.թ.ա. 18-րդ դար) ժամանակներից: Մասնավորապես այդպիսին է եռանիստ իրանով մի կնիք, որը իրանի յուրաքանչյուր կողմին մարդու, գիշատչի, թռչնի եւ միջատի համադրված պատկերներ է կրում (Frankfort H. 1924, նկ. 14: Brentjes B. 1983, էջ 33) (աղ. 65, նկ. 1):

Նույն տարբերակին պատկանող հաջորդ օրինակը Փոքր Ասիայից է: Այն հայտնաբերվել է Կիլիկիայի Տարսուս (Տարսոն) բնակավայրից, վերաբերում է խեթական կնքագործությանը եւ թվագրվում մ.թ.ա. 16-րդ դարով (աղ. 65, նկ. 3): Նրա չորս կողային ուղղանկյուն միստերին եւ նմանատիպ հիմքին պատկերված են խեթական ծիսական արարողակարգին բնորոշ առանձին դրվագներ: Կնիքը պատրաստված է արնաքարից (հեմատիտ) եւ վերնամասում մրճածեւ ելուստ-բռնակ ունի: Ներկայումս պահվում է Աշմոլյան թանգարանում /Collon D. 1990, էջ 48, նկ. 36/: Ընդհանուր գծագրությամբ այն հիշեցնում է նույն ժամանակաշրջանի խեթական կնիք-դրոշմները (մեր դասակարգման 1-ին ենթախմբի 3-րդ տարբերակ) եւ ամենայն հավանականությամբ իր ծագմամբ պարտական է վերջիններիս:

Այս տարբերակին վերաբերող պրիզմայածեւ մեկ կնիք էլ հայտնի է Էգեյան աշխարհից (Կրետե): Հայտնաբերվել է Կնոսոսի պեղումների ժամանակ: Սա եռանիստ իրան ունի, սակայն միստերից միայն երկուսն են կրում փորագիր պատկերներ: Դրանցից մեկը ներկայացնում է բարենադրության, իսկ մյուսը՝ որսի տեսարան: Կնիքը վերաբերում է մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսին /Matz F. 1928, աղ. 12-րդ, նկ.1; Brentjes B. 1983, էջ 43/ :

Նույն տարբերակին վերաբերող, սակայն անհամեմատ ուշ թվագրում ունեցող մեկ կնիք էլ հայտնաբերվել է հյուսիսային Սիրիայի Գամիշլի (Մծբին) քաղաքի մերձակայքից: Այն քառանիստ իրան ունի եւ միստերից մեկի վրա կից շեղագծերի մեջ ներգծած շրջանակներ, իսկ մյուս երեքին՝ կենաց ծառի եւ աղոթող քրմերի փորագիր պատկերներ է կրում (աղ. 63, նկ. 1): Դատելով հորինվածքային առանձնահատկություններից, ըստ ամենայնի, Նոր Աստուրական թագավորության կնքագործական արհեստանոցի արտադրանք է եւ պետք է որ թվագրվի մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի առաջին քա-

նորոգով:

Վերջին տարածաշրջանն ուր հանդիպում են պրիզմայաձև կնիքների այս տարբերակին պատկանող օրինակներ՝ Հայկական լեռնաշխարհն է (աղ. 63, նկ. 2-5, աղ. 64, նկ. 2,3, աղ. 65, նկ. 4,5): Այստեղ դրանք հայտնի են բացառապես Վանտոսպի թագավորության ժամանակաշրջանին վերաբերող հուշարձաններից: Հայտնաբերվել են Կարմիր բլուրի (Թեյշեբահին), Նորատուսի, Նոր Բայազետի (Կանո), Էրեբունիի եւ Արգիշթիսիսկի (Արմավիր) պեղումներից /Пиотровский Б. 1953, էջ 56, նկ. 42; Пиотровский Б. 1970, նկ. 100, 101; Ходжаев С., Труханова Н., Оганесян К. 1979, էջ 106-107, նկ. 119; Ենգիբարյան Ե. 1991, էջ 66: Կարապետյան Ի., Ենգիբարյան Ն. 1996, էջ 35-36/: Հատկապես ուշագրավ է կարմիրբլուրյան օրինակը (աղ. 65, նկ. 4): Նրա չորս կողային միստերից առաջինի վրա պատկերված է աջ ոտքի վրա ծնկած, թեւատարած անձնավորություն (հավանաբար՝ Շիվինի աստվածը), որի գլխավերելուն արելի թեւավոր սկավառակն է: Երկրորդ միստին փորագրված է ձեռքերն առաջ պարզած թռչնաթև քուրմ, երրորդին՝ ցլի վրա կանգնած եւ առաջ պարզած ձեռքերից մեկում եռաժանի բռնած թռչնաթև անձնավորություն (հավանաբար՝ Թեյշեբա աստվածը), իսկ չորրորդ միստին՝ թռչնաթև առյուծ կամ մոուլյգ (փորագրությունը վնասված է), գլխին՝ կիսալուսին կամ եղջյուրներ: Կնիքի հիմքին արելի թեւավոր սկավառակի, հինգ խորադիր կետերի, ձկան եւ խորանարդի ոճավորված պատկերներ են /Пиотровский Б. 1962, էջ 106, նկ. 71/: Նման կնիքները բնորոշ են վանտոսպյան կնքագործության ուշ փուլին (7-6-րդ դարեր), իսկ վերջինիս անկումից հետո ընդհանրապես դադարում են գործածվել Հայկական լեռնաշխարհում:

Հին Արեւելքի մյուս տարածաշրջաններում այս տարբերակին պատկանող պրիզմայաձև կնիքներ առայժմ հայտնի չեն:

ՉՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԲԵՐԱԿ (աղ. 64, նկ. 1, 4):

Այս տարբերակում ներառված են պրիզմայաձև կնիքների այն օրինակները, որոնք միստերին երկրաչափական, պատկերային եւ տեսարանային հորինվածքների հետ միասին կրում են նաեւ արձանագիր տեքստեր: Ըստ որում, արձանագիր տեքստերը կարող են տեղավորված լինել ինչպես տեսարան պարունակող միստերին, այնպես էլ առանձնացվել հատուկ այդ նպատակի համար արված միստի (կամ միստերի) եւ հիմքի վրա: Նման մի օրինակ պատահաբար հայտնաբերվել է Մծբինի (Գամիշլի) տարածքից եւ ներկայումս պահվում է մասնավոր հավաքածուում (աղ. 64, նկ. 1): Զառանցիկ այս կնիքի երկու հանդիպակաց կողային միստերին ծիսական արարողության տեսարաններ են փորագրված (մեկում՝ զույգ թռչնաթև աստվածությունները կամ քրմերն աղոթում են ատրուշանի կամ զոհասեղանի առջև, մյուսում՝ բազմած աստվածությունն օրհնում է մահկանացուին): Հաջորդ երկու կողային միստերին տարբեր բովանդակության ասուրերեն սեպագիր տեքստեր են (վերջիններս առայժմ վերծանված չեն): Ըստ հանդի-

պակաց միստերին արված փորագիր տեսարանների, այս կնիքն ամենայն հավանականությամբ Նոր աստուրական կնքագործությանը վերաբերող մնուշ է եւ պետք է որ թվագրվի մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի 1-ին քառորդով (ավելի ստույգ թերեւս մ.թ.ա. 9-8-րդ դարերով):

Մենք նպատակահարմար գտանք այս տարբերակին վերաբերող կնիքների շարքը դասել նաեւ Հայկական լեռնաշխարհի արեւելյան շրջաններից (Եղեգնաձորի մերձակայքից) պատահաբար հայտնաբերված պրիզմայածէ կնիքը եւս (աղ. 64, նկ. 4): Այն ներկայումս պահվում է Եղեգնաձորի երկրագիտական թանգարանում (ԵԵԹ, Մ.Մ.1322, Գ.Գ.5274): Բանն այն է, որ մուգ կարմիր քարից (գուցե արնաքարից՝ հեմատիտ) պատրաստված այս պրիզմայածէ կնիքն իր կառուցվածքով կրկնում է վանտոսայան կնքագործության որոշ առանձնահատկությունները (քառակող սեղանածէ միստերով իրան, կիսագնդածէ՝ վերնամասում եռագլար անցումով եւ կենտրոնական անցքով գլխիկ) եւ կողային երկու հանդիպակաց նեղ միստերին փորագիր նշաններ ունի, որոնք վանտոսայան սեպագիր են հիշեցնում: Վերջիններիս միջեւ գտնվող կողային համեմատաբար լայն միստի վրա փորագիր գծիկներով ծառ հիշեցնող պատկեր է արված, որն ընդհանուր առմամբ վանտոսայան գոտիների, բարձրաքանդակների, կնիքների եւ դեկորատիվ արվեստի այլ մնուշների վրա պատկերված եռաձյուղ կենաց ծառերի պարզեցված եւ անփույթ արված օրինակի է մնան: Հանդիպակաց չորրորդ միստին՝ ուղղահայաց դեպի վեր բարձրացող, թույլ զիգզագածէ խորադիր գիծ է: Կնիքի նեղ կողային միստերին ուղղահայաց արված փորագրություններից առաջինը կազմված է սեպածէ 6 մասնիկներից եւ ունի

այսպիսի տեսք՝ ◀▼▼◀▼▶ :

Հանդիպակաց նեղ միստին արվածը եւս ուղղահայաց դիրք ունի, կազմված է սեպածէ 5 մասնիկներից եւ ներկայացված է այսպես՝

◀▼▼◀▶ :

Առաջին իսկ հայացքից աչք է զարնում վանտոսայան կնքագործությանը քիչ բնորոշ քարատեսակի (հեմատիտ ?) ընտրությունն, ինչպես նաեւ վանտոսայան կանոնիկ սեպագրից ներկայացված նշանների տարբերվելը: Սա իր հերթին հիմք է տալիս ենթադրելու, որ քննարկվող կնիքն ու նրա վրա փորագրված նշանները թերեւս արվել են մի մարդու կողմից, որը լավ ծանոթ չլինելով վանտոսայան կնքագործության սկզբունքներին եւ, ըստ ամենայնի, չտիրապետելով վանտոսայան սեպագրին, հավանաբար փորձել է վերարտադրել (կամ բացառված չէ նաեւ ինչ-որ նպատակների համար կեղծել) ծեռքի տակ եղած իսկական օրինակը: Հարցին այս տեսանկյունից մոտենալիս, թերեւս իմաստ ունի փորձ անել հնարավորության սահմաններում վերականգնելու նախնական (մայր) օրինակի վրա արված տեքստի ու պատկերների իմաստը: Այս առումով, եթե ընդունենք, որ կենաց ծառի պատկեր ներկայացնող կողային լայն միստը կնիքի դիմային մասն է հանդիսացել, ապա կստացվի, որ նրանից ձախ եւ աջ նեղ կողային միստերին ար-

ված նշանախմբերից մեկն այդ տեքստի սկիզբն է, մյուսն՝ ավարտը, իսկ կենաց ծառի հանդիպակաց լայն միստին արված գիծն՝ արձանագրված տեքստի սկիզբն ու վերջը սահմանազատող բաժանարարը: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Վանտոսպի թագավորության գիրն ընթերցվում էր ձախից աջ, կարելի է ենթադրել, որ քննարկվող կնիքի վրա արված տեքստն էլ նույն ուղղությունն ունի: Ուստի մենք եւս կփորձենք ենթադրվող տեքստը վերընթերցել ձախից աջ հաջորդականությամբ: Չախ կողային նեղ միստին արված սեպախումբը՝ հնարավոր է վերականգնել (վերընթերցել) այսպես

►◄◄▼◄▼ :

Այն համապատասխանում է ուրարտերեն «GÜB» - «ձախ» գաղափարագրին /Меликишвили Г. 1960, էջ 40/: Առաջին հայցքից այս վերականգնությունն առավել հավանական է թվում, որովհետեւ «GÜB» - «ձախ» գաղափարագիրը հիշեցնող սեպախումբն արված է կնիքի հենց ձախ կողային միստին: Չի բացառվում սակայն, որ մայր օրինակի վրա արված փորագրության այս հատվածը երկար օգտագործումից կարող էր մաշվել եւ ընդօրինակողին (որը, մեկ անգամ եւս ուզում ենք ընդգծել, չի տիրապետել սեպագրին) երեւալ ոչ լրիվ: Ուստի հնարավոր է, որ մայր օրինակի վրա արված սեպախումբը նախապես կարող էր նաեւ այս տեսքն ունենալ

◄▼►►▼◄▼ , որը համապատասխանում է վանտոսպյան «ar» վանկին /Меликишвили Г. 1960, էջ 36/: Աջ կողային նեղ միստին արված սեպախումբը՝

◄▼▼◄▼ , ամենից հարմար է ►◄▼►◄ «ti» վանկի վերականգնան համար: Այսպիսով, թերեւս, կարելի է հիմնավորել, որ ենթադրվելիք մայր օրինակն ունեցել է մեկընդմեջ սեպախմբով եւ պատկերներով ծածկված միստեր: Վերջիններս, ըստ ամենայնի, հաջորդական կապի մեջ են եղել միմիանց հետ եւ որոշակի իմաստ արտահայտել: Եթե սեպախմբերի եւ պատկերների վերականգնման մեր փորձը ճշմարտանման է, ապա կստացվի, որ կրկնօրինակողը ձեռքի տակ ունեցել է պրիզմայաձեւ կնիք, որի միստերին արված փորագրությունները ձախից աջ հնարավոր է վերընթերցել այսպես. «GÜB/ar + կենաց ծառ + ti»: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ վանտոսպերենում թեւեւ ոչ հաճախ, բայց երբեմն, այնուամենայնիվ, հանդիպում են պատկերագրի եւ սեպագրի համադրությամբ համառոտագրություններ (սափորների ու կարասների ուսերին, կավե սալիկների վրա), կարելի է ենթադրել, որ ընդօրինակողը եւս բախվել է նման երեւույթի հետ: Ըստ այդմ ուրեմն սխալ չի լինի կնիքի դիմային լայն միստին պատկերված կենաց ծառի փոխարեն կարդալ նրան համարժեք

ուրարտերեն գաղափարագիրը ►▼ «GIŠ» - «ծառ»: Այսպիսով կստացվի, որ մեր առջեւ մի կնիք է, որի երեք միստերին մեկընդմեջ արված պատկերագիրն ու սեպագրերը հնարավոր է իր ժամանակին ընթերցվել են

ա). «GÜB-giš-ti» ձեռով, որը կարծես թե իմաստ չի արտահայտում եւ
բ). «ar-giš-ti» վանկարկմամբ, որը վանտոսալի թագավորության տիրա-
կալներից առնվազն երկուսի անձնանունն է հանդիսացել: Վերջինս հանդի-
պում է ինչպես «'ar-gi-iš-ti», այնպես էլ «'ar-giš-ti» վանկակապակցությամբ:
Ըստ որում առաջին տարբերակը բնորոշ է միայն մ.թ.ա. 8-րդ դարի ար-
քաների (Արգիշթի 1-ին, Սարգուրի 2-րդ) արձանագրություններին: Ինչ
վերաբերում է երկրորդ տարբերակին, ապա այն հանդիպում է ինչպես վերը
նշված արքաների, այնպես էլ մ.թ.ա. 7-րդ դարի նրանց հաջորդների (Արգիշ-
թի 2-րդ, Ռուսա 2-րդ) տեքստերում: Պրիզմայածե այս կնիքի վրա արված
սեպանշանների եւ պատկերների աջից ձախ հաջորդականությամբ «ar-giš-
ti» անձնանվան ընթերցումը, թերեւս, կարող է հիմնավորվել նաեւ Բաստա-
մից հայտնաբերված եւ, ըստ մեր դասակարգման, երրորդ ենթախմբի չոր-
րորդ տարբերակին վերաբերող կոնաձեւ կնիքի արտատպության ուշագրավ
տվյալներով: Վերջինս պատկանում է Արգիշթի 2-րդի որդի Ռուսա 2-րդին եւ
իրանին փորագրված տեսարանից վեր ու վար, զույգ խորադիր հորիզոնա-
կան գծերի մեջ առանձնացված, երկտող տեքստ է պարունակում: Այն Բաս-
տամից հայտնաբերված նույն կնքադրոշմի 13 տարբեր արտատպու-
թյունների համադրման շնորհիվ վերծանվում է հետեւյալ կերպ. «Սա է կնիքը
Ռուսա Արգիշթորդու» /Seidl U. 1979, էջ 146, նկ. 2, աղ. 23, նկ. 1-6, աղ. 24,
նկ. 1-7/: Ըստ որում տեքստի «Սա է կնիքը Ռուսա ...» հատվածը զետեղված
է փորագիր տեսարանից վեր, իսկ «... Արգիշթորդու» մասը՝ վար: Հատկան-
շական է, որ «Արգիշթորդի» բառի՝ «'ar» եւ «giš» սեպանշանների վերելում
փորագիր տեսարանի կենտրոնում, թերեւս ոչ պատահաբար, կենաց ծառ
(կամ գուցե եռաժանի, որը դարձյալ նույն իմաստն ունի) է պատկերված եւ
կարծես թե հուշում է, որ անմիջապես իրեն տակ՝ վարի հորիզոնական
սեպագիր տողի մեջ փորագրված «giš» սեպանշանն այս անձնանվան մեջ
նաեւ «ծառ» գաղափարի իմաստն ունի: Ավելացնենք նաեւ, որ ըստ ուրար-
տագետ Յ.Կարապոյանի բանավոր հաղորդման «Արգիշթի» անձնանունը
«ar + ծառի պատկեր + ti» ձեռով ներկայացված է նաեւ վանտոսայան սեպա-
գիր սալիկներից մեկի վրա: Սրանք դիտարկումներ են, որ թերեւս ավելի հա-
վաստի են դարձնում Եղեգնաձորի պրիզմայածե կնիքի վրա արված
նշանների մեր կողմից առաջադրված վերականգնումն ու վերծանությունը:
Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Եղեգնաձորի տարածքն առավել
կարելորդություն է ձեռք բերել հատկապես Արգիշթի 2-րդի ժամանակներում
(այդ են վկայում նշված տարածաշրջաններում հայտնաբերված սեպագիր
արձանագրությունն ու վանտոսայան մշակույթին վերաբերող նյութական
արժեքները), կարելի է ենթադրել, որ քննարկվող արտեֆակտն էլ թերեւս Ար-
գիշթի 2-րդի գործունեության հետ առնչվող ու նրա անունը կրող պրիզմա-
յածե կնիք-կախիկի, տեղում նույն ժամանակում որոշակի նպատակով ար-
ված, պարզունակ ընդօրինակումն է հանդիսացել:

Այս տարբերակին վերաբերող պրիզմայածե կնիքների ուրիշ օրի-
նակներ, Առաջավոր Արեւելքի այլ տարածաշրջաններից մեզ առայժմ հայտ-
նի չեն:

Այսպիսով, պրիզմայաձեւ կմիքների վերը բերված շարադրանքից կարելի է եզրակացնել, որ վերջիններս եւս քանակական առումով մեծաթիվ չեն եւ ենթախմբի մակարդակում որպէս ինքնուրույն ստորաբաժանում առանձնացվում են առաջին անգամ: Նրանց տարածման աշխարհագրությունն առայժմ առանձին կղզյակների ձեւով ընդգրկում է Եգիպտոսը, Էգեյան աշխարհը, Փոքր Ասիան, Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհը, Հայկական լեռնաշխարհն, Իրանական սարահարթն ու Միջագետքը (աղ. 66): Տարբերակի մակարդակում ենթախումբը ներկայացված է հինարեւելյան կմիքների 4 տարբերակներից 3-ով (առայժմ բացակայում է 2-րդ տարբերակը):

ՀԻՆԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԿՆԻՔՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Իմի բերելով նախորդ գլուխներում արված դիտարկումների արդյունքները, կարելի է արձանագրել, որ այս աշխատանքում առանձնացված ու դաստիարակված կնիքների չորս ենթախմբերի ընդհանուր թվով տասներեք տարբերակներից Միջագետքում հանդիպում են 9-ը (1,1: 1,2: 1,3: 1,4: 2,1: 2,3: 2,4: 3,1: 4,1)* : Դա կազմում է հինարեւելյան կնիքների քննարկված տեսականու 69%-ը: Ըստ որում նշված 9 տարբերակներից 8-ը (1,1: 1,2: 1,3: 2,1: 2,3: 2,4: 3,1: 4,1) նախապես հանդիպում են Միջագետքում, ապա տարածվում Հին Արեւելքի եւ Միջերկրականի ավազանի մյուս տարածաշրջաններում: Այլ խոսքով, քննարկվող տարբերակների 61,5%-ը (13-ից 8-ը) հարավմիջագետքյան ծագում ունեն:

Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում քննարկված 13 տարբերակներից հանդիպում է 8-ը (1,1: 1,2: 1,3: 1,4: 2,1: 2,3: 2,4: 4,4)՝ ողջ տեսականու մոտ 61,5% -ը: Դրանցից 7-ը (1: 1,2: 1,3: 2,1: 2,3: 2,4: 4,4) այսինքն մոտ 54 % - ը, նախապես հանդիպում է այստեղ, ապա տարածում ստանում ուսումնասիրվող մյուս տարածաշրջաններում: Ուշագրավ է, որ միջագետքյան եւ սիրիա-պաղեստինյան ծագում ունեցող տարբերակներից 6-ը (1,1: 1,2: 1,3: 2,1: 2,3: 2,4) ընդհանուր են երկու տարածաշրջանների համար, մույնչափ վաղ դրսեւորում ունեն երկու միջավայրերում էլ եւ միաժամանակ կարող են եւ միջագետքյան, եւ սիրիապաղեստինյան նախաօրինակներ համարվել: Համագամանք, որ թույլ է տալիս ավելի որոշակի առանձնացնել աշխարհագրական այն արեալը (Միջագետք - Սիրիա - Պաղեստինյան տարածաշրջանը), ուր ձեւավորվել եւ առաջին անգամ կիրառության մեջ են դրվել առարկաներ, որ արդյունքում հայտնի են «կնիքներ» անվամբ: Ըստ որում զարգացման որոշակի փուլում նշված աշխարհագրական ընդհանուր տարածքը եւս բաժանվել է ինքնուրույն միավորների՝ Հարավային Միջագետքի եւ Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհի (ներառյալ նաեւ Հյուսիսային Միջագետքը), որոնցից յուրաքանչյուրում զարգացել են իրեն բնորոշ եւ մյուսին անձանոթ կնիքների ինքնատիպ տարբերակներ: Այդպիսիք Միջագետքում 2-ն են (3,1: 4,1), իսկ Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում՝ 1-ը (4,4):

Փոքր Ասիայում քննարկված 13 տարբերակներից հանդիպում է 7-ը (1,1: 1,3: 1,4: 2,3: 2,4: 3,3: 4,3)՝ մոտ 54%: Ըստ որում նշված տարբերակներից միայն 1-ը (3,3-ը) նախապես հանդիպում է այստեղ, ապա տարածում ստանում այլ տարածաշրջաններում: Այն կազմում է քննարկվող տարբերակների մոտ 8%-ը:

* Ստորակետից ծախ դրված թվանշանը ցույց է տալիս ենթախումբը, աջը՝ տարբերակը:

Եզիպտոսում 13 տարբերակներից վկայված է 6-ը (1,3: 1,4: 2,1: 2,3: 2,4: 4,3)՝ մոտ 46%-ը: Տեղում առաջացած նախնական տարբերակները 2-ն են (1,4: 4,3), ինչը կազմում է ամբողջի մոտ 15 %-ը:

Իրանական սարահարթում հանդիպում է ընդամենը 7 տարբերակ (1,1: 1,2: 1,3: 2,1: 2,3: 2,4: 3,4)՝ մոտ 54 %:

Հայկական լեռնաշխարհում վկայված են քննարկվող կնիքների բոլոր 13 տարբերակներն էլ՝ 100%, սակայն տեղական ծագում ունի միայն տարբերակներից 1-ը (3,4-ը), որը կազմում է ողջ տեսականու մոտ 8%-ը:

Մյուս տարածաշրջաններից յուրաքանչյուրում հանդիպող տարբերակների քանակն ու ողջ տեսականու մեջ նրանցից յուրաքանչյուրի տոկոսային ծավալն այսպիսին է. Միջերկրականի ավազան - 6 տարբերակ (1,1: 1,3: 2,3: 2,4: 3,1: 4,3)՝ 46 %, Ինդոսի հովիտ - 4 տարբերակ (1,4: 2,3: 2,4: 3,3)՝ մոտ 30 %, Միջին Ասիա - 4 տարբերակ (1,1: 1,3: 2,1: 3,3)՝ մոտ 30 %, Արաբական թերակղզի - 3 տարբերակ (1,3: 2,3: 2,4)՝ 23 %: Ըստ որում, վերջին տարածաշրջաններում թվարկված տարբերակներից ոչ մեկը տեղական ծագում չունի եւ հետեւաբար, քննարկված ողջ տեսականու մեջ վերջիններիս կողմից ներմուծված տեղական առանձնահատկություններով կնիքների ծավալը հավասար է 0 %-ի:

Արված դիտարկումները հնարավորություն են ընձեռում նաեւ, դասակարգման այս եղանակով առաջին անգամ ներկայացվող հինարեւելյան կնիքների համար կազմելու պարբերացման ու ժամանակագրության նոր սանդղակ (տես աղ. 68-ը):

Հենվելով վերոհիշյալ սանդղակի տեղեկատվական հիմքի վրա եւ իմի բերելով հինարեւելյան կնիքների 4 ենթախմբերի ներկայացված տարբերակներին վերաբերող ողջ շարադրանքը, կարելի է արձանագրել, որ մ.թ.ա. 7-6-րդ հազարամյակների սահմանագծում Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհի (հատկապես Ամուկի հովտի) եւ Միջագետքի էնեոլիթյան վաղերկրագործական բնակատեղիներում տարածում են ստացել օրգանական նյութից (փայտ, ոսկոր, խեցի), ապա նաեւ քարի տարբեր տեսակներից պատրաստված եւ հիմնականում պարզ երկրաչափական խորադիր գծանախշումներ ունեցող, հարթ կամ քիչ ուռուցիկ մակերեսով կոճականման առարկաներ, որոնք հասարակական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց աստիճանաբար վերածվել են հասարակության սոցիալական բարձր շերտերը ներկայացնող մարդկանց անձը, սեփականությունն ու իրավունքը հաստատող խորհրդանիշների՝ կնիքների: Ծնւրջ երկուհազարամյա (մ.թ.ա. 6-4-հազարամյակներ) կիրառության ընթացքում այս կնիքների մակերեսներին արված փորագրությունները պարզ երկրաչափական նախշերից վերածվել են բարդ տեսարանների: Իրենք կնիքներն օգտագործվել են մեկ սեղմումով մեկ ամբողջական դաջվածք ստանալու համար եւ մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակից լայն տարածում գտել Հին Արեւելքի վաղերկրագործական բնա-

կատեղիներում:

Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների հետագա զարգացումը, արտահանվող եւ ներմուծվող ապրանքների տեսականու ընդլայնումը, առևտրա-փոխանակային բազմաբնույթ կապերի խորացումը, տարանցիկ առևտրական կենտրոնների հիմնումն ինքնաբերաբար առաջ էին քաշում վերոհիշյալ գործարքների ձեւակերպման ու վավերացման ավելի կատարյալ ձեւերի ու միջոցների մշակում եւ կիրառում: Այդ առումով դրոշմ-կնիքներն իրենց փոքր չափերով ու սահմանափակ հնարավորություններով (դրոշմման փոքր մակերես, սյուժետային բովանդակությամբ որոշակի բարդ տեսարանների փորագրման անհնարինություն, կիրառման ոչ մեծ ինտենսիվություն, հեշտ կեղծման հավանականություն եւ այլն) ի վիճակի չէին ապահովելու վերը նշված գործընթացներից բխող բոլոր պահանջները: Այդ իսկ պատճառով առևտրա-փոխանակային եւ իրավա-քաղաքական առավել ինտենսիվ գործառնություններ իրականացնող տարածաշրջաններում (Միջագետք, «Արգավանդ կիսալուսնու» շրջան) մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակի կեսերից սկսեցին գործածվել գլանաձեւ կառուցվածք ունեցող կնիքներ, որոնք ավելի համապատասխան էին նոր հարաբերությունների առաջադրած պահանջներին, քիչ էին ենթակա կեղծման եւ հնարավորություն էին ընձեռում գլորման եղանակով կրկնվող տեսարանների (դաշվածքների) անսահմանափակ շարք ստանալու, դրանով իսկ արագացնելով, դյուրացնելով եւ ավելի ապահով ու արդյունավետ դարձնելով կատարվող գործառնությունները: Այս շրջանում հատկապես ուշագրավ էին միջագետքյան Ուրուկ եւ Ջենդեթ-Նասր բնակավայրերում պատրաստված կնիքները, որոնց բազմաթիվ նմուշներն ու ընդօրինակումները լայն տարածում ստացան Միջագետքի, Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհի եւ հարավ-արեւմտյան Իրանի (Էլամ) վաղբրոնզեդարյան հուշարձաններում: Այսուհանդերձ պատմական մի որոշ ժամանակահատված (մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակի 2-րդ կես - մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի սկիզբ) դրոշմ-կնիքներն ու գլանաձեւ կնիքները Հին Արեւելքի զարգացած քաղաքակրթություններում կիրառվեցին կողք-կողքի: Մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի սկզբներից արձանագիր տեքստերի, բարդ սյուժեների, բազմագոտի (ռեգիստրներով) տեսարանների, ինչպես նաեւ դրանց երեքի համատեղ օգտագործումը կնքագործության մեջ, առավել եւս ընդգծեց գլանաձեւ կնիքների առավելությունը դրոշմ-կնիքների նկատմամբ՝ գիր ու գրականությունից օգտվող եւ առևտրա-փոխանակային բուռն գործառնությունների մեջ ներգրավված տարածաշրջաններից (Միջագետք, Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհ, մասամբ նաեւ Էլամ) դուրս մղելով դրոշմ-կնիքների կիրառությունը:

Մինչդեռ նշված ժամանակահատվածում դեռեւս իրենց գիրը չունեցող եւ անմիջականորեն առևտրա-փոխանակային բանուկ ճանապարհների մոտ չգտնվող Հին Արեւելքի եւ Միջերկրականի ավազանի մյուս տարածաշր-

ջաններում (եզեյան աշխարհ, Փոքր Ասիա, Հայկական Լեռնաշխարհ, Արաբական թերակղզի, Միջին Ասիա, Ինդոսի հովիտ) գլանաձեւ կնիքների մուտքը չկարողացավ շրջանառությունից լիովին դուրս մղել դրոշմ-կնիքների կիրառությունը: Վերջիններս, թեեւ սահմանափակ քանակությամբ, շարունակեցին օգտագործվել այստեղ նաեւ մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակների ընթացքում: Հենց նման համատեղ կիրառությունն, ըստ մեզ, արդյունքում հանգեցրեց կնիքների նոր տեսակի՝ կոնաձեւ կնիքների առաջացմանը մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակների սահմանագծում եւ նրանց հետագա աստիճանական տարածմանը Հին Արեւելքի բավական սահմանափակ հատվածում (Եգիպտոս, Փոքր Ասիա, Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհ, Հայկական Լեռնաշխարհ, Միջին Ասիա)՝ մ.թ.ա. 2-1-ին հազարամյակներում: Հին Արեւելքի եւ Միջերկրականի ավազանի միակ տարածաշրջանը, որտեղ հնագույն ժամանակներից առկա հիերոգլիֆ գրի պայմաններում, գլանաձեւ կնիքները ոչ միայն չկարողացան կիրառությունից դուրս մղել դրոշմ-կնիքներն, այլեւ վերջիններիս համեմատությամբ այդպես էլ լայն տարածում չստացան՝ Աֆրիկայի հյուսիս-արեւելյան ծայրամասն է, Եգիպտոսը: Այստեղ մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակից տարածված ինքնատիպ դրոշմ-կնիքները՝ կոյաբզեզները, մինչեւ մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակը ներառյալ մնացին Եգիպտոսում արտադրվող կնիքների գերիշխող տեսակը:

Հին Արեւելքում մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակից ձեւավորված առաջին պետական կազմավորումների, ապա եւ պետությունների առկայության պայմաններում, կնիքները ոչ միայն դարձան ամենալայն իրավունքներով օժտված որոշակի անձանց (թագավոր, թագուհի, թագաժառանգ, քրմապետ) եւ սոցիալական սանդղակի վերին աստիճաններին կանգնած խավերի (ռազմական ավազանի, քրմություն, վաճառականական դաս, արհեստավորներ) մենաշնորհը, այլեւ աստիճանաբար վերածվեցին յուրաքանչյուր քաղաքական կազմավորման անկախությունը, հզորությունը, գերիշխանությունը, հեղինակությունը, ինքնատիպությունն ու հարստությունը հաստատող արտահայտամիջոցների: Այդ է պատճառը, որ պատմական թատերաբեմում մ.թ.ա. 3-1-ին հազարամյակներում իրար հաջորդող հզոր պետություններից յուրաքանչյուրը (Եգիպտոսի Միջին եւ Նոր թագավորություններ, Նոր Խեթական թագավորություն, Կասսիտական Բաբելոն, Միտաննի, Միջին եւ Նոր Ասսուրական թագավորություններ, Վանտոսպի թագավորություն, Աքեմենյան Իրան) ժամանակ առ ժամանակ հաստատում էր, իսկ ենթակա տարածաշրջաններում նաեւ պարտադրում, կնիքների ձեւի, չափի, նյութի, պատկերագրման ու վերջինիս սյուժետային ծանրաբեռնվածության ընտրության իր կողմից թելադրվող տարբերակները:

Մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի շումերա-ակկադական եւ Ուրի 3-րդ հարստության կնքագործության մեջ այդ ինքնատիպությունն արտահայտվում էր կնիքների մակերեսներին արված տեսարաններում մարդկանց դեմքերը դի-

մացից՝ անշարժ, իսկ մարմինները դեմքի համեմատ որոշ անկյան տակ թեքված դիրքով, շարժման մեջ պատկերելիս: Փորագրություններում գերիշխում էին միջագետքյան էպոսից, առասպելներից ու ավանդույթներից վերցված տարբեր դրվագները, առօրյա կյանքի ու կենցաղի տեսարանները, որոնք երբեմն աջ կամ ձախ կողմից երիզվում էին ուղղահայաց ընթերցվող սեպագիր տեքստերով: Կնիքները հիմնականում գլանաձև էին, պատրաստված կրաքարից, օճառքարից եւ օճաքարից:

Մ.թ.ա. 3-1-ին հազարամյակների եգիպտական կնիքագործության համար, ի տարբերություն Զին Արեւելքի մյուս երկրների, բնորոշ էր կոյաբզեզ-կնիքների օգտագործումը: Ինքնատիպ ձեւից ու կառուցվածքից զատ նրանց յուրահատուկ էր մի հնարանը եւս: Դա ձվածիր շրջանակով սահմանազատված արձանագիր (հիերոգլիֆ) տեքստի տեղադրումն էր կոյաբզեզի հարթ մակերեսին փորագրված տեսարանի կենտրոնում: Այստեղ կնիքների պատրաստման համար օգտագործվում էին փղոսկրը, կվարցը, օճառքարը, օճաքարը, կրաքարը, հասպիսը, որոնք հաճախ ծածկվում էին դեղին, կանաչ եւ փիրուզագույն ջնարակով:

Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի Նոր խեթական թագավորության տիրակալները, միջագետքյան գլանաձև կնիքների եւ եգիպտական կոյաբզեզների ձեւերը չկրկնելու նպատակով, նախընտրեցին առավելապես հեմատիտից եւ գեոտիտից պատրաստված, շրջանաձև հարթ մակերեսով, կշռաքարաձև իրանով եւ երբեմն նաեւ մրճաձև բռնակով դրոշմ-կնիքների կիրառումը: Սրանց վրա, ի տարբերություն եգիպտական կոյաբզեզների, արձանագրությունը տեղադրվում էր ոչ թե տեսարանի կենտրոնում, այլ երկու կամ երեք սեպագիր բուլղրաշրջան գոտիներով օղակում էր այն:

Մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանում (մ.թ.ա. 16-րդ դար) պատմական թատերաբեմ իջավ Կասսիտական Բաբելոնը ավանդաբար շարունակելով Զարավալին Միջագետքում մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի Ծիւնների, Ակկադի, Ուրի 3-րդ հարստության, ինչպես նաեւ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին կեսի «Համուրաբիի դարաշրջանի» գլանաձև կնիքների արտադրության հորինվածքային առանձնահատկությունները, այն համալրեց նոր հնարանքով: Պահպանելով տեսարանի աջ կամ ձախ կողմում ուղղանկյուն շրջանակի մեջ ուղղահայաց զետեղված տեքստի սկզբունքը, կասսիտները տեսարանի վերելում (նրան զուգահեռ) ավելացրին սեպագիր հորիզոնական տող: Ստացվեց «կամարաձև» դասավորված եւ կրկնվող բովանդակությամբ արձանագրություն, որի կենտրոնում տեսարանն էր: Այստեղ կնիքների արտադրության համար օգտագործվում էր լազուրիտը, քաղքեդոնիտը, հասպիսը, ագաթը:

Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ քառորդին կազմավորված Խուրրի-Միտաննի պետությունը եւս իր նորամուծությունները ներդրեց հինարեւելյան կնքագործության մեջ: Դրանցից առաջինը գլանաձև կնիքների վրա փո-

րագրված տեսարաններում ընդգծված համաչափության հաստատումն էր, որն արտահայտվում էր կենաց ծառի շուրջ հավասար հեռավորության վրա նույն քանակով (հաճախ նաեւ նույն դիրքով) մարդկանց, կենդանիների եւ այլ պատկերների տեղադրմամբ: Երկրորդ նորանուծությունը ողջ տեսարանն աջ եւ ձախ հավասար մասերի բաժանելն էր, որոնցից մեկը հիմնականում պատկերում էր դեմ հանդիման կանգնած մարդկանց եւ, ըստ ամենայնի խորհրդանշում մարդկանց աշխարհը (քառսը), իսկ երկրորդը՝ հաճախ հորիզոնական գծով կամ պատկերանախշով բաժանվում էր երկու հավասար կեսերի, եւ վերին ու ստորին կեսերում դարձյալ պահպանելով համաչափության սկզբունքը, ըստ ամենայնի, ներկայացնում կանոնակարգված խտոնիկ աշխարհն ու կոսմոսը: Կնիքների արտադրության համար օգտագործվում էին հեմատիտը, հասպիսը, լեռնային բյուրեղը, օճառաքարը, օճաքարը եւ կրաքարը:

Մ.թ.ա. 13-րդ դարից կազմավորված Միջին Ասսուրական, իսկ մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբներից Նոր Ասսուրական թագավորությունները նույնպես իրենց «ուղղումները» մտցրին հինարեւելյան կնքագործության մեջ: Գլանաձեւ կնիքների վրա փորագրված տեսարաններում գերիշխողը դարձնելով դիցաբանական սյուժեն եւ խախտելով սեպագրի տեղադրման կանոնիկ սկզբունքը, ասսուրացի կնքագործներն այն զետեղեցին տեսարանի ամենատարբեր հատվածներում: Տեքստը կարող էր կարդացվել ուղղահայաց եւ զետեղված լինել տեսարանից աջ կամ ձախ, կարող էր միախառնվել տեսարանի պատկերներին եւ մեկնաբանելով յուրաքանչյուր կերպարը, ընթերցվել ինչպես վերից վար կամ վարից վեր, այնպես էլ ձախից աջ: Կնիքները պատրաստվում էին ագաթից, քաղքեղոնիտից, դիորիտից, գազատից:

Կազմավորվելով մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջին քառորդում եւ որպես ինքնուրույն պետական միավոր հանդես գալով մ.թ.ա. 9-րդ դարում, քննարկված պետական կազմավորություններից անհամեմատ ուշ, Վանտուսպի թագավորության տիրակալները մեծ ընտրություն ունեին սեփական կնքագործության զարգացման համար: Օգտվելով հինարեւելյան կնքագործության բազմադարյան ավանդույթներից, եւ միեւնույն ժամանակ փորձելով դրսևորել սեփական ինքնատիպությունը, նրանք հմտորեն օգտագործեցին մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակների սահմանագծից Միջագետքում, Հայկական լեռնաշխարհում եւ Փոքր Ասիայում հայտնի ու (խիստ սահմանափակ տարածում ունեցող) կոնաձեւ կնիքների ձեւը, միտանդիական օրինակների՝ տեսարանի կառուցման համաչափության սկզբունքը եւ կասսիտներից ասսուրացիներին անցած՝ տեսարանի վերելում հորիզոնական դիրքով տեղադրված արձանագիր տեքստի հնարանքը եւ ստեղծեցին սեփական կնիքները, որոնք ի տարբերություն վերը նկարագրված նախատիպների, արձանագիր հորիզոնական տեքստ պարու-

նակում էին նաեւ տեսարանի ստորին մասում: Երեւոյթ, որ Վանտոսպի թագավորության նորանուծությունն էր հինարեւելյան կնքագործության մեջ: Կնիքները հիմնականում պատրաստվում էին գագատից, հազվադեպ՝ քաղքեղոնիտից եւ օճառաքարից:

Մյուս տարածաշրջաններում (Բալկանյան թերակղզի, Էգեյան աշխարհ, Արաբական թերակղզի, Միջին Ասիա) կնքագործությունը հիմնականում զարգանում էր հինարեւելյան այս զարգացած քաղաքակրթությունների եւ հատկապէս Միջագետքի ու Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհի անմիջական ազդեցության տակ, հանգամանք, որ մեկ անգամ եւս մատնանշում է վերջիններիս առանձնակի դերը կնիքների եւ ընդհանրապէս կնքագործության զարգացման գործում:

ԿՆԻՔՆԵՐԸ, ՈՐՊԵՍ ԱՌՕՐՅԱ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ, ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԻ ԽՈՐՅՐԴԱՆՇԱՆՆԵՐ

ԿՆՔԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՄԱՍՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հինարեւելյան հուշարձաններում պահպանված գրավոր սկզբնաղբյուրներն ու պեղված հնագիտական նյութերը հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում կնիքների պատրաստման ու փորագրման, ինչպես նաև դրանք իրականացնող վարպետներին ներկայացվող պահանջների մասին: Գրավոր սկզբնաղբյուրներում կնիքները հիշատակվում են «kunoiqu» (շումերերեն), «qanaq» (ակկադերեն), «kunoski» (ասսուրերեն), «hlm» (եգիպտերեն), «SID» (խուրրիերեն, միտաննիերեն), «KISIB» (ակկադերեն, ուրարտերեն) եւ այլ անվանումներով ու գաղափարագրերով (Աճառյան Հ. 1973, էջ 608; Дьяконов И. 1963, էջ 33, 34, 36): Սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններում նշանակալի դեր ստանձնած այս առարկաների պատրաստման հնարքների կատարելագործումն ու արտադրական եղանակների մշակումը, զբաղմունքի այս տեսակն աստիճանաբար վերածեցին որոշակի գիտելիքներ եւ հմտություն պահանջող, համբավաբեր ու շահեկան մասնագիտության: Հանգամանք, որ իր հերթին պայմանավորեց այս արտադրանքի ուղղում բարձր արհեստավարժության հասած որոշ անձանց ընդգծված դերը տվյալ հասարակության մեջ: Ընունեական տեքստերը նրանց անվանում էին «burgul», իսկ ակկադականները՝ «purkullu» /Collon D. 1987, էջ 102-103/: Ուշագրավ է, որ մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակների կնիքների վրա նույնիսկ պահպանվել են ժամանակի հայտնի կնքագործների անունները: Պրանց թվում են մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջի միջագետքցի վարպետներ Ուր-Ամանան՝ Ուր-Գիզիի որդին եւ Կիլուլան՝ Ուր-Բազարայի որդին, մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ քառորդին խուրրիական աշխարհում մեծ համբավ վայելող ալալախցի կնքագործ Էիլուվան, մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերին Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում հայտնի Ռիմոթ-Իլանին՝ Աղադ-Իդրիի որդին եւ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջի լարսացի վարպետ Պուզուր-Նինկարակը՝ Կա-Նաթիի որդին /Collon D. 1982a, նկ. 121; Collon D. 1987, էջ 103, 134, նկ. 564, 566, 567, 794; Beck P., Rainey A. 1973; Parrot A. 1954, նկ. 260/: Այս առումով առավել արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում Աքեմենյան Իրանի տիրակալ Կյուրոսի ժամանակներին (մ.թ.ա. 6-րդ դար) վերագրվող սեպագիր տեքստերից մեկը, որում արձանագրված են

որակյալ կնքագործին ներկայացվող պահանջները: Ըստ այդ տեքստի սկսնական առնվազն չորս տարի պարտավոր էր աշակերտել փորձված կնքագործի մոտ, լավ ծանոթանալ տարբեր քարատեսակների առանձնահատկություններին եւ յուրացնել կնքագործության բոլոր նրբությունները: Դրանից հետո միայն նա կարող էր սեփական արհեստանոց բացել եւ օգնական ունենալ: Նման վարպետներից առավել հաճախ աքեմենյան տեքստերում հիշատակվում են ոմն Բեզալելն ու նրա օգնական Աիոլիաբը, որոնք վարպետացած էին դրոշմ-կնիքների արտադրության գործում:

Աշխատանքի ընթացքում կնքագործ վարպետին երբեմն համագործակցում էր նաեւ գրագիրը: Դրա անհրաժեշտությունն առաջանում էր հիմնականում արձանագիր տեքստերով կնիքների պատրաստման ժամանակ: Կնքագործական արհեստանոցների, նրանցում օգտագործվող աշխատանքային գործիքների եւ կնիքների պատրաստման եղանակների մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում նաեւ հնագիտական հուշարձանները: Դրա լավագույն վկայությունը Միջագետքի եւ Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհի Թել-Ասմար, Լարսա եւ Ուզարիթ բնակավայրերում պեղումների ժամանակ բացված, եւ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին կեսին վերաբերող, ակնագործների շրջիկ արհեստանոցների մնացորդների եւ նրանցում օգտագործված տարբեր չափի շաղափների, նեղ սայրով հատիչի, դուրի, փոքր քարե զնդանի, սրաքարերի, ինչպես նաեւ փոքր սափորի մեջ ամփոփված անավարտ կնիքների, ուլունքների եւ արծաթե ժապավենաձեւ կիսապատրաստուկների հայտնաբերումն է /Frankfort H. 1939, էջ 5; Arnaud D., Calvet Y., Huot J. 1979, էջ 1-64; Schaeffer C. 1983, էջ 165; Collon D. 1987, էջ 100-104/: Այս առումով շատ ուշագրավ են նաեւ ակնագործական արհեստանոցներ ներկայացնող մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի եգիպտական բարձրաքանդակներն ու փորագրությունները /Wilkinson A. 1971, էջ 2; Brentjes B. 1983, էջ 11; МОНТЭ П. 1989, էջ 148/: Նշված բոլոր տվյալների համադրումը թույլ է տալիս պնդել, որ կնիքների պատրաստման համար հիմարեւելյան վարպետներն օգտագործել են կարծր քարից կամ մետաղից պատրաստված դուրատիպ գործիքներ, դանակներ, հատիչներ, ասեղներ, բիզեր, իսկ անցքերը բացվել են աղեղնաձեւ սարքերի վրա ամրացված շաղափների միջոցով՝ միակողմանի կամ երկկողմանի գայլիկոնման եղանակով (աղ. 67): Վերջին տվյալը հաստատում են ինչպես կնիքների գայլիկոնված անցքերի դիտարկումներն, այնպես էլ Աֆղանստանի Մունդիգակ բնակավայրից հայտնաբերված եւ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի կեսերով թվագրված լազուրիտե անավարտ գլանաձեւ կնիքը, որի մասամբ բացված կենտրոնական անցքի մեջ պահպանվել է պարուրաձեւ ատամներով պղնձե կոտրված շաղափի մնացորդը /Jarrige J. 1985, էջ 281-291; Collon D. 1987, էջ 103-104/:

Ինչ վերաբերում է կնիքների մակերեսներին փորագրված պատկերներին ու տեսարաններին, ապա ձեռքի տակ առկա նյութը թույլ է տալիս ասել, որ

վերջիններս հիմնականում կատարվել են խորադիր գծանկարման, կետադրվագման ու փորագրման եղանակներով: Ըստ որում, Միջագետքի (Ուր, Դիքդիքքե) հնավայրերից հայտնաբերված եւ ներկայումս Լոնդոնի (BM 122942-122943, BM 1933. 10-13, 235), Բեռլինի (VA 15710), Բաղդադի (IM 1419) եւ Ֆիլադելֆիայի (CBS 31-43-7, CBS 31-43-178, CBS 32-40-316) թանգարաններում պահվող քարե փորագրագարդ սալիկների մնացորդները վկայում են, որ հին կնքագործները նախապես նման սալիկների վրա փորագրել են առաջարկվող տեսարանը, ապա՝ սյուժեն եւ նրանում ներառված կերպարների քանակն ու դիրքը համաձայնեցրել պատվիրատուի հետ, ճշտել պատրաստվելիք կնիքի քարատեսակի, չափերի, կրելանդանակի հետ առնչվող բոլոր հարցերն, ապա մոր միայն ձեռնամուխ եղել բուն օրինակի ստեղծմանը:

Մասնագետների կարծիքով /Մ.Էբերտ, Ս.Փշեուրսկի, Բ.Գոֆֆ, Բ.Բրենտյե/ մ.թ.ա. 7-6-րդ հազարամյակներից հանդես եկած այս առարկաները, սկզբնական շրջանում, նույնատիպ նյութից (փայտ, ոսկոր, խեցի, կավ, քար) պատրաստված թռչնածեւ, կենդանակերպ եւ երկրաչափական բնութի կախիկների նման համարվել են հնայիւներ, ապա, ըստ ամենայնի, օգտագործվել որպէս գործվածքեղենը դաջելու եւ մարդու մարմինը վիտելու հարմարանքներ, իսկ այնուհետեւ՝ վերածվել համայնքին, տոհմին եւ նույնիսկ առանձին ընտանիքին պատկանող առարկաներն ու ունեցվածքը դրոշմանշանով մյուսներից զատելու միջոցի /Ebert M. 1928, էջ 161; Przeworski S. 1938, էջ 227-228; Mecquenem R. 1938, էջ 144-145; Goff B. 1956, էջ 23-38; Goff B. 1963, էջ 195-210; Budge E. 1968; Виноградов В. 1963, էջ 212-215; Խանգադյան Է., Սկրտչյան Կ., Պարսամյան Է. 1973, էջ 133-134; Брентъес Б. 1976, էջ 97-98; Антонова Е. 1984, էջ 26/: Հասարակական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց, աստիճանաբար ավելի եւս հաստատվելով որպէս անձ, սեփականություն, իշխանություն ու իրավունք խորհրդանշող առարկաներ, կնիքների որոշ տեսակներ, այնուամենայնիվ, գոյության ողջ ընթացքում չկորցրին տնտեսության մի շարք բնագավառներում ունեցած իրենց դերը: Դրանցից մեկը խեցեգործությունն էր, որի մեջ կնիքների առանձին օրինակներ օգտագործվում էին որպէս խեցանոթների իրանները դաջազարդելու հարմարանքներ: Նման անոթների բազմաթիվ նմուշներ հայտնաբերվել են մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի Միջագետքի (Ուրուկ), Բալկանյան թերակղզու (Լերնա, Ջիգուրիես, Թորդոս), մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին կեսի Հայկական լեռնաշխարհի (Լճաշեն, Սեւան, Ն.Գետաշեն, Ծակքար, Ուզերլիկ-թեփե, Ապարան, Վերին Նավեր, Մեծամոր եւ այլն), Միջին Ասիայի (Տաիպ դեպե, Մուրգաբ), մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 3-րդ քառորդի Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհի (Թել Մուհամեդ Արաբ, Թել Մոզան), ինչպէս նաեւ մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի 1-ին կեսի Ապենինյան թերակղզու (Էտրուսկյան դամբարաններ) հնագիտական համալիրներում /Boehmer R. 1985, էջ 104-105; Wiencke M. 1970, էջ 103-105, նկ. 201-203; Мартиросян А. 1964, էջ 57-58, նկ. 21, 22; Մանուկյան Հ. 1981, էջ 24-25; Кушнарева К. 1985, էջ 89-104, նկ. 1, 3, 5, 6; Масимов И. 1981, էջ 145-147, նկ. 10-12; Collon D. 1988, էջ 68-71, աղ. 7, նկ. 4, 7; Buccellati G., Kelly-Buccellati M. 1988, աղ. 16, նկ. 28; Walters H. 1912, էջ 243, 245; Piotrovsky B. 1970, նկ. 66; Мартиросян А. 1974, էջ 94, նկ. 59; Schaeffer C. 1962, էջ 296, նկ. 235/:

Մյուս բնագավառներն, ուր (թեւեւ հազվադեպ) օգտագործվում էին կնիքները՝ ակնագործությունն ու հենց կնքագործությունն էր: Պահպանված նյութերը վկայում են, որ քարից պատրաստված գլանածեւ կնիքները կիրառվել են կավե ուլունքահատիկները նախշելու եւ կավից կամ մածուկից պատրաստված գլանածեւ կնիքների մակերեսները պատկերագրելու համար: Վերջիններս այդ նպատակի համար օգտագործված գլանածեւ

կնիքների ոչ թե պարզ կրկնությունը կամ պատճենն էին (ինչպես թվում է առաջին հայացքից), այլ նրանց հակադարձ պատկերները կրող օրինակներ: Դա լավ նկատվում էր երկու կնիքներով թաց կավի վրա զուգահեռաբար արված դաջվածքներն ուսումնասիրելիս: Միեւնույն տեսարանը մի դեպքում ստացվում էր աջից ձախ, իսկ մյուսում՝ ձախից աջ: Կար տարբերակող մի մանրամաս եւս: Մայր օրինակի (քարե կնիքի) վրա արված տեսարանի բոլոր խորադիր պատկերները, կավե կնիքի վրա ստացվում էին վերադիր: Նման կնիքներ հայտնաբերվել են Ուրի, Ծոշի եւ Նուգիի պեղումներից: Առաջին երկուսը վերաբերում են մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակին, իսկ Նուգիի օրինակը թվագրվում է մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերով /Amiet P. 1972, նկ. 1022, 1069, 1299; Gibson M., Biggs R. 1977, էջ 10; Collon D. 1987, էջ 115, 119, նկ. 502/: Անհրաժեշտ տվյալների բացակայությունը հնարավորություն չի ընձեռում հավաստի ենթադրություններ անել այս եղանակով պատրաստված կնիքների կիրառման նպատակի վերաբերյալ: Այսուհանդերձ բացառված չէ, որ նրանք պատրաստվել են խոշոր առետրական տների կամ արտադրական կենտրոնների կառավարիչների պատվերով, ձեռնարկություններում աշխատող առետրականներին եւ արհեստավորներին տիրոջ անձնական կնիքի արտատպություններով օժտված էժանագին օրինակներով ապահովելու համար: Դրա նպատակն, ըստ ամենայնի, մի դեպքում վաճառքի հանվող սեփական տեսականու պիտակավորումն էր նրանց հետ անմիջականորեն կապված պատասխանատուների կողմից, մյուս դեպքում, հավանաբար, սեփական կնիքի կեղծման հնարավորության բացառումը: Հնարավոր է, որ գլանաձեւ կնիքների նման պատճեններ արվում էին նաեւ հիմարեւելյան տիրակալների արքունի պալատականների համար: Վերջիններս տվյալ հասարակության վերնախավի ներկայացուցիչները լինելով անշուշտ իրավունք ունեին սեփական կնիք ունենալ եւ այն կիրառել անձնական նպատակներով, սակայն պետական գործառնությունների ժամանակ, ըստ ամենայնի, պարտավոր էին օգտվել միայն մայր կնիքից արտատպված կավե օրինակներից: Այս ենթադրությունը մասամբ կարելի է հիմնավորել Լուվրում պահվող գլանաձեւ կնիքի մի արտատպությամբ, որի վրա կարդացվում է «... Թուբայի տիրակալ Սումիրափայի՝ Յարիմ-Լիմի որդու, Իշտար աստվածուհու սիրելիի, կնիքաց կնիքը» /Nougayrol J., Amiet P. 1962, էջ 169-174; Collon D. 1987, էջ 127-128, նկ. 543/:

Կնիքների օգտագործման մի հետաքրքիր բնագավառի մասին էլ նշում է Դ.Կոլոնը: Ըստ նրա, ուղղանկյուն, ոչ մեծ կավե տախտակների վրա գլանաձեւ կնիքներով արված դաջվածքները, հավանաբար, ժամանակին ծառայել են որպես անձը հաստատող վկայական կամ «այցետոմս»: Հի բացառվում, որ այդպիսի մի «այցետոմս» է իրենից ներկայացնում նաեւ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում՝ Զուրտաքեթիի թիվ 3 դամբարանաբլրում, հայտնաբերված կավե ուղղանկյուն դաջագարդ տախտակը /Джапаридзе О. 1969, էջ 35, 258, աղ. 13-րդ, լուսանկար 2/:

Հիմարեւելյան կնիքների կիրառության բազմաբնույթ եղանակները բնականաբար, պայմանավորում էր նաեւ նրանց կրելաձեւի հետ կապված նորմերի մշակումը: Այս առումով հիմարեւելյան մի շարք որմնանկարներ ու բարձրաքանդակներ ներկայացնում են կնիքները կրելու տարբեր եղանակներ՝ պարանոցին, գլխի վրա, կրծքին, գոտու վրա, ձեռքին: Այս տվյալները լավ հաստատվում են նաեւ հնագիտական գտածոներով: Իրանական սարահարթի Թեփե Գիյան, Շոշ եւ Թեփե Հիսսար հնավայրերի մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակով թվագրվող դամբարաններում կնիքներն ուլունքահատիկների ու փոքրիկ արձանիկների հետ միասին բացվել են կմախքի պարանոցի հատվածում /Przevorski S. 1938, էջ 227-228; Warren M. 1938, էջ 153-154; Schmidt E. 1937, էջ 54/: Ըստ որում, յուրաքանչյուր հանգուցյալի մոտ սովորաբար պեղվել է մեկ, եզակի դեպքերում՝ երկու, երեք, հինգ, ինը, իսկ մի դամբարանում (Թեփե Հիսսար 2-րդ) նույնիսկ 13 կնիք: Նույն երեւույթը նկատվում է նաեւ Եգիպտոսի Հին եւ Միջին թագավորությունների ժամանակաշրջաններին վերաբերող թաղումներում, այն տարբերությամբ, որ նրանցից մեկում՝ հանգուցյալին պատկանող չորս կնիքներն ամրացվել են ձեռքին /Brunton G. 1937, էջ 97-98; Scharff A. 1926, էջ 58; Кнхк X. 1976, էջ 53-54/:

Կրծքին կամ պարանոցին կրվող մեկ եւ ավելի կնիքների սովորույթը նկատվում է նաեւ Միջին Ասիայի (Ալթին դեպե, Սալալիտեպե) մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակների թաղումներում /Аскаров А. 1977, էջ 42, 139-140; Массон В. 1981, էջ 42, 52, 54; Антонова Е. 1984, էջ 32/: Նույնն է պատկերը նաեւ Միջագետքում (Խաֆաջե, Ուր, Ուրուկ, Ջենդեթ-Նասր): Տեղի դամբարաններում in situ բացված կնիքները թույլ են տալիս պնդել, որ պարանոցին կրվողները՝ վերը թվարկված օրինակների մեծ, ուլունքահատիկների հետ միասին շարվել են նույն ուղորաքուղի վրա: Համանման երեւույթ նկատվում է նաեւ Հայկական լեռնաշխարհում: Ներքին Գետաշենի թիվ 21 (ստորին թաղում) եւ Նորատուսի թիվ 1 (2-րդ խուց) դամբարանների պեղումները վկայում են, որ նրանցից յուրաքանչյուրում, հանգուցյալի վզին, ուլունքաշարի կենտրոնում հազգված է եղել 3-ական կնիք: Ըստ որում նկատվում է մի ուշագրավ օրինաչափություն՝ երկու դեպքում էլ երեք կնիքներից կենտրոնականը ծածկված է փիրուզագույն կամ կանաչավուն ջնարակով: Երեք ջնարակածածկ կնիքներով, ուլունքաշար վզնոցների ամենավաղ օրինակը Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի է Օզնիի (Թռեղք) կուր-արաքսյան թիվ 1 դամբարանից: Թերեւս այստեղ արժե կրկին ընդգծել նաեւ Սաղուզայի թռեղք-վանածորյան թիվ 2, արդեն քննարկված, դամբարանից հայտնաբերված ոսկե կոնաձեւ երեք կնիքների փաստը: Այս երեւույթը Հայկական լեռնաշխարհում շարունակում է նաեւ Ուշ Բրոնզե շրջափուլում (Լոռի բերդ՝ դամբարան 7, Արթիկ՝ դամբարան 274): Ըստ որում երբեմն նկատվում է դամբարանում բացված կնիք-ուլունքների քանակի փոփոխություն: Այսպես. Արթիկի թիվ 99, 227, 306, 396 դամբարաններում, ուլունքաշարերի մեջ հանդիպում են մեկական, թիվ 514 դամբարանում՝ երկու, իսկ թիվ 422 դամբարանում՝ 10 ջնարակածածկ կնիքներ: Հատկանշական է, որ վերջին դամբարանում, մի քանի տասնյակ հա-

տիկներից կազմված վզնոցի շարի մեջ, վերը նշված 10 կմիքների հետ հայտնաբերվել է նաեւ միտանմիական գլանաձեւ պատկերազարդ կմիք:

Ինչ վերաբերում է հիմնարկելու դամբարաններում կմախքի կրծքի շրջանում հայտնաբերված օրինակներին, ապա նրանց մի մասը դարձյալ կրվել է վերը նկարագրված եղանակով, իսկ մյուսներն ամրացվել են օղակաձեւ գլխիկով եւ ոլորուն հիմքով բրոնզե ձողի վրա եւ կախվել շարից առանձին, կրծքի վրա: Երբեմն բրոնզե ձողին փոխարինել է խեցուց, ոսկորից, քարից կամ այլ նյութից պատրաստված օղակավոր հարմարանքը, որը հանքածյութի (բիտում) օգնությամբ ամրացվել է գլանաձեւ կմիքի վերնամասում /Frankfort H. 1955, նկ. 32, 33; Boehmer R. 1985, էջ 139; Buchanan B. 1966, նկ. 14; Collon D. 1987, նկ. 476, 482, 483, 486/: Միջագետքում կմիքները կրելու մի հետաքրքիր եղանակի մասին էլ ենթադրել է տալիս Թել Ամարից (Էշնուննա) հայտնաբերված եւ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի 1-ին կեսով թվագրվող օրինակը: Այս գլանաձեւ կմիքը հագցված է բրոնզե շքասեղի վրա: Քանի որ վերջիններս հիմնականում օգտագործվել են հագուստի կամ թիկնոցի եզրերը միացնելու եւ սանրվածքը զարդարելու համար, ապա տեղին է ենթադրել, որ Թել Ամարի կմիքով շքասեղը եւս կրվել է հագուստի վրա կամ վարսերի մեջ /Frankfort H. 1939, աղ. 2, նկ. I; Frankfort H. 1955, աղ. 2; Collon D. 1987, էջ 108-109, նկ. 474/: Ուշագրավ է, որ Յայկական լեռնաշխարհի Քարաշամբ բնակավայրի ուշբրոնզեդարյան դամբարանադաշտի թիվ 107 դամբարանի գետտիտե կմիքը եւս հայտնաբերվել է քանդակազարդ շքասեղի հետ միասին:

Կմիքների կրման մի ինքնատիպ եղանակ էլ ներկայացնում է Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհի Մարի բնակատեղիի մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի շերտից հայտնաբերված խեցե ներդիրը: Ըստ նրա վրա արված փորագրության, գլանաձեւ կմիքներ կրել են նաեւ զոտուց իջնող ոլորաքուղի վրա /Parrot A. 1962, աղ. 12-րդ, նկ. 3; Collon D. 1987, էջ 108-109, նկ. 473/: Նույն կրելաձեւը փաստված է նաեւ միջինասիական դամբարանային համալիրներում /Антонова Е. 1984, էջ 32/:

Հին Արեւելքում եւ Միջերկրականի ավազանում կմիքների կրման մեզ հայտնի վերջին եղանակը՝ մատների վրա կրելն է: Այդ նպատակի համար ազնիվ մետաղներից պատրաստված մատանիների վրա գլանաձեւ կմիքներն ամրացվել են այնպես, որ օգտագործման ժամանակ վերջիններս կարողանան պտտվել իրենց առանցքի շուրջը: Նման կմիքներ հայտնաբերվել են Բիբլոսի եւ Կարթագենի պեղումներից, կատարման հորինվածքային առանձնահատկություններով առավել մոտ են խուրի-միտանմիական կնքագործությանը եւ վերաբերում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին կեսին /Chéhab M. 1937, էջ 11, 303; Amiet P. 1955, նկ. 1; Collon D. 1986, էջ 68, նկ. 18; Collon D. 1987, նկ. 200, 576/: Կմիքների կրման այս եղանակը մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերին առավել տարածված էր Բալկանյան թերակղզում (Միքենե), այն տարբերությամբ միայն, որ այստեղ մատանիներին ազուցվում էին ոչ թե գլանաձեւ, այլ դրոշմ-կմիքներ: Գործնականում սրանք ավելի հարմար էին կիրառության համար, քանի որ թույլ էին տալիս օգտվել կմիքից առանց մատանին մատից հանելու: Կնքամատանիների այս ձեւն առավել տարածում ստացավ անտիկ դարաշրջանում:

Կնիքներին վերագրվել են նաեւ գերբնական հատկություններ: Սրանց սաղմերն, ըստ ամենայնի, ձեւավորվել են դեռեւս մարդկության զարգացման ամենավաղ փուլում, երբ կնիքների նախնական օրինակներն ուլունքների ու զանազան կախիկների նման առավելապես դեկորատիվ-էսթետիկական նշանակություն ունեին եւ երբեմն միայն հմայիլների դեր էին կատարում: Ամրապնդվելով տնտեսության տարբեր բնագավառներում, կնիքները ոչ միայն չկորցրին իրենց վերագրվող գերբնական հատկությունները, այլ ընդհակառակը, ներգրավեցին ծիսա-պաշտամունքային արարողությունների համակարգը: Այդ են վկայում նյութական մշակույթի մի շարք արտեֆակտներ եւ արձանագիր տեքստեր: Ըստ վերջիններիս, մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի 1-ին կեսին, մարդուն չար լեզուներից ու զրպարտությունից զերծ պահելու նպատակով կավից արհեստական լեզու էին պատրաստում եւ այն դաջում չարխափան հատկություններ ունեցող գլանաձեւ կնիքով: Այնուհետեւ դաջազարդ լեզվակը տեղադրում էին կավե փոքրիկ մակույկի մեջ եւ նետում գետը, հավատալով, որ դրանով վաճում են զրպարտությունը: Իրար հաջորդող կենաց ծառերի ու համակենտրոն շրջանագծերի պատկերներով նման դաջազարդ կավե լեզվակ հայտնաբերվել է Ուրից, ունի 11,5 սմ երկարություն եւ վերաբերում է մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի կեսերին /Legrain L. 1936, նկ. 481; Gurney O. 1960, էջ 221-227; Collon D. 1987, էջ 115-119, նկ. 497/: Մեկ այլ կավե լեզվակ վերաբերում է մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսին, հայտնաբերվել է Ալալախից /Collon D. 1975, նկ. 234; Collon D. 1987, էջ 115-116, նկ. 498/:

Գլանաձեւ կնիքների որոշ արձանագիր օրինակներ էլ իրենց տեքստերում հիշատակում էին հինարեւելյան խոշոր աստվածությունների անունները եւ համարվում էին նրանց աստվածային կամքի ու հրամանի հաստատողները: Պահվում էին խոշոր տաճարական համալիրներում եւ օգտագործվում բացառիկ դեպքերում: Նման բացառիկ դեպքերից էին արքայի թագավորությունն ու նրա աստվածային իշխանության հաստատումը, ինչպես նաեւ նոր տարվա հետ կապված ծիսական հանդիսությունները: Այդ նպատակով օգտագործված «աստվածապատկա» կնիքներն ու նրանց դաջվածքները, հանդիպում են Նեմրուքի, Աշշուրի, Նինվեի, Շեյխ Յամադի, Բաբելոնի մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբից մինչեւ մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի 1-ին կեսն ընդգրկող հնագիտական հուշարձաններից եւ, դատելով նրանց վրա պահպանված արձանագրություններից, պատկանել են հինարեւելյան աստվածներ Աշշուրին, Մարդուկին, Ադադին, Ներգալին, Մեալամթա-էային (Լագաշի աստվածություն), Իբա'ունին /Watanabe K. 1985, էջ 387; George A. 1986, էջ 133-146; Brentjes B. 1983, էջ 134; Wiseman D. 1958, էջ 21; Collon D. 1987, էջ 131-134, նկ. 559-564, 566-567/: Միջագետքից հայտնաբերված նման կնիքներից մեկի վրա արձանագրված է «/Սա/ Բախտի /հովանավոր/ աստվածությունների կնիքն է: /Նրանցից/ մեկն Աշշուրն է, աստվածների տիրակալը, մյուսներն Իգիգին ու Անունակին են՝ երկնքի ու

ստորգետնյա աշխարհի եւ մարդկության աստվածները: Այն ամենն, ինչ այս կնիքով կկնքվի, այլեւս անհնար է խախտել: /Իսկ/ նա ով /այնուամենայնիվ երբեւէ/ կհանդգնի զանց առել այդ, ապա Աշշուրը՝ աստվածների տիրակալը եւ Մալխսուն, թող խոցեն նրան ու նրա երեխաներին, իրենց ահագոյն զենքերով...» /Collon D. 1987, էջ 134/: Ի տարբերություն մյուս կնիքների, սրանք անհամեմատ մեծ չափեր ունեն (երկարությունը՝ 5,5-19 սմ, տրամագիծը՝ 2,5-6 սմ), պատրաստվել են քանկաթեք քարերից (հատկապես լազուրիտից) եւ երբեմն նաեւ ամրացվել ոսկե զխաղիւրներով: Նման կնիքներ, ըստ ամենայնի, գոյություն են ունեցել ոչ միայն Միջագետքում: Այդպիսի մի օրինակ (երկարությունը 21,6 սմ, տրամագիծը 1,5 սմ) հայտնաբերվել է Իրանական սարահարթի Շահդադ հնավայրի մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակով թվագրվող դամբարաններից մեկում, պատրաստված է կրաքարից եւ ներկայացնում է բուսականության ու կենդանական աշխարհի հովանավոր աստվածուհիներին /Hakemi A. 1972, նկ. 324; Dyson R., Harris M. 1986, էջ 106/:

Հայկական լեռնաշխարհում նման կնիքների կիրառման փաստ հանդիպում ենք Սարգոն 2-րդի լուվրյան սալիկի արձանագիր տեքստում, ուր հաղորդվում է Վանտոսայի թագավորության կրոնական կենտրոն Մուսասիրի հալդի աստծո տաճարում պահվող ոսկե մատանու մասին, որին ազուցված կնիքով հաստատվում էին Բագբարտու-Բագմաշտու (Առուբանի) աստվածուհու՝ հալդիի կնոջ, որոշումները /Πιστοровский Б. 1944, էջ 274-275/: Թերեւս «աստվածային» զորությամբ օժտված եւ հաղթանակ շնորհող մի այլ կնիքի պատրաստման մասին է հաղորդում նաեւ Վանտոսայի թագավորության տիրակալ Սարգուրի 2-րդը: Նրա տարեգրության, ըստ Գ.Մելիքիշվիլու մ.թ.ա. 744-741 թ.թ. իրադարձությունների նկարագրությանը վերաբերող, մի հատվածը հաղորդում է.

... LÚ	ir - di	a - li	KUR	qul - ha - i
[i] š - ti - ni	ma - nu	za - áš - gu - bi		
[KI] ŠIB	AN.BAR	za - du - bi	DUB - t[e]	
[URU]	il - da - mu - šá	te - ru - bi...		

«... Կուլխա երկրի բոլոր irdi մարդկանց,
որ այնտեղ /դեռ/ մնացել էին, ես սպանեցի: /Այդ առթիվ/
երկաթե կնիք պատրաստեցի: Արձանագրություն
իլդամուշա քաղաքում տեղադրեցի...»

Меликишвили Г. 1960,
էջ 280-282/:

Հինարեւելյան գերագույն աստվածություններին պատկանող ծիսական կնիքներից գատ, ըստ ամենայնի, պահպանական հատկություններ են վերագրվել նաեւ հասարակության տարբեր ներկայացուցիչներին պատկանող անձնական կնիքների մի մասին: Պատահական չէ, որ նրանց վրա արված փորագրությունները ներկայացնում են տարբեր աստվածությունների ու նրանց խորհրդանիշների, կուռքերի եւ ծիսա-պաշտամունքային արարողությունների տեսարաններ, ինչպես նաեւ կրում աղոթքի, օրհնանքի, մաղթանքի ու նվիրատվության տեքստեր: Վերջիններս իրենց բովանդակությամբ բավական լակոնիկ են ու խորհրդանշական: Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին կեսի բաբելոնյան կնիքներից մեկի վրա փորագրված է. «Գթա ինձ էա: Դու ուրախության պահապանն ես ամեն մեկի, ով օրհնում է քեզ» /Buchanan B. 1981, նկ. 819/: Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսի կասսիտական օրհնակի վրա կարդացվում է. «Օ՝ Մարդուկ, վսեմ բարձրյալ, ազնվագարն /տեղ/, ում ձեռքերում են երկնի ու երկրի հզոր ուժերը: Միշտ առաջնորդող եղիր, եւ /ինձ/ քո ծառային, հայացքովդ երջանկացրու» /Limet H. 1971, աղ. 6, նկ. 2; Van Buren E. 1954, աղ. 1, նկ. 4; Collon D. 1987, էջ 106-107, նկ. 462/: Թել Սուբեյդիից հայտնաբերված մեկ այլ կասսիտական կնիքի տեքստն այսպիսին է. «Մարդուկ, երկնքի ու երկրի իմաստուն, կյանքի հովանավոր, /դու/ որ արդարադատությամբ լի արարում ես երկնի ու երկրի լույսը, արա այնպես, որ /ես/՝ քեզ երկրպագողն ու այս կնիքը պատրաստողը, միշտ քաջառողջ լինեմ» /Boehmer R. 1981, նկ. 19/: Կասսիտական երրորդ կնիքը հաղորդում է. «Շուգամունա աստծո հրամանով, այս /կնիքն/ օգտագործողը թող լինի հաստատուն ու կյանքով լի» /Porada E. 1948 b, նկ. 603; Collon D. 1987, էջ 196-197, նկ. 960, 961/: Նույն ժամանակաշրջանի խուրրիական կնիքի տեքստն այսպիսին է. «Ադադ, դու իմ խորհրդատուն ես: Սին, դու հովանավորն ես իմ արքայական իշխանության: /ես/՝ Սունիրափան, Յարիմ-Լիմի որդին, Թուբայի տիրակալը՝ Իշտար աստվածուհու սիրելին եմ» /Nougayrol J., Amiet P. 1962, էջ 169-174; Collon D. 1987, 127-128, նկ. 543/: Իրանական սարահարթից հայտնաբերված կնիքներից մեկի վրա արձանագրված է. «Թեփի-Ահար՝ Շոշի եւ Անշանի թագավոր, Կիրվաշիր եւ Ինշուշինակ աստվածների ծառա: Ամենայն սիրով տուր նրանց իրենց սրտի ուզածը: Երկրպագիր նրանց հավիտյան» /Collon D. 1987, էջ 127-128, նկ. 547/: Մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի 1-ին կեսին ասսուրական կնիքի վրա հանդիպում է մի այլ տեքստ-բանաձեւ. «Նաբու աստծուն, իր տիրոջը, Նաբու-Շարիսի-Իլանին՝ Մարդուկ աստծո գարեջրագործը, իր կյանքի /փրկության/ համար այս կնիքը նվիրաբերեց» /Wiseman D. 1959, աղ. 64/: Օրհնանքի տեքստերից եւ փորագիր ծիսական տեսարաններից գատ, հին մարդկանց պատկերացումներում կնիքներին վերագրվող գերբնական հատկությունների հետ առնչվում էր մի հանգամանք եւս: Դա պերճանքի բազմապիսի առարկաների, արձանիկների, ներդիրների, երեսապատման նաեւ կնիքների պատրաստման համաթի հումք հանդիսացող քարատեսակների ընտրությունն էր: Այն պատահական բնույթ չէր կրում եւ էսթետիկական հատկանիշներից գատ, որոշակի հմայա-պահպանական ծանրաբեռնվածություն

ուներ: Ըստ որում, եթե քարատեսակների մի մեծ խումբ (կրաքար, ավազաքար, գիպս, ալեբաստր, օճառաքար, օձաքար, ագաթ, սարդիոն, քլորիտ, կվարց, կալցիտ, քաղքեղոնիտ, լեռնային բյուրեղ, սարդիոն եւ այլն) բնորոշ էր Հին Արեւելքի գրեթե բոլոր տարածաշրջաններին, ապա թանկարժեք եւ կիսաթանկարժեք քարերի մի որոշակի մաս, համեմատաբար, լոկալ կիրառւելու են: Միջագետքի համար նման առանձնահատուկ քար էր հանդիսանում լազուրիտը (լաջվարդ), Իրանական սարահարթում՝ հեուլանդիտն ու մորդենիտը, Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում եւ Միջերկրական ավազանում՝ թերեւս հասպիսը, Փոքր Ասիայում՝ հեմատիտը (արմաքար), Հայկական լեռնաշխարհում՝ գագատը (գիշեր): Երբեմն հանդիպում են նաեւ կնիքներ, որոնք պատրաստված են այդ նպատակի համար Հին Արեւելքում հազվադէպ կիրառվող քարատեսակներից (արագոնիտ, ամազոնիտ, նեֆրիտ, խրիզոլիտ, երկնաքար, մեղեսիկ, օբսիդիան):

Դեռեւս հնագույն ժամանակներից պահպանված բանավոր գրույցներում, արձանագիր տեքստերում, ինչպես նաեւ հռոմեացի (Կայոս Պլինիոս Սեկունդ, Իսիդոր Սելիլիացի), հույն (Եպիփանես Սալամինցի, Պսելլոս), արաբ (Ալ-Խազինի, Ալ-Կինդի, Թեյֆաշի), հայ (Մխիթար Այրիվանցի, Առաքել Դավրիժեցի), միջինասիացի (Ալ-Բիրունի, Ավիցեննա) պատմիչների եւ ուշ միջնադարի եվրոպացի մտածողների (Ֆիցմայեր, Շիրյոդեր) մոտ պահպանվել են ուշագրավ փաստեր թանկարժեք քարերին վերագրվող գերբնական հատկությունների մասին: Ըստ այդ տեղեկությունների սարդիոնը (աղեղ, սեյլան, պիճատ) կտրում էր ներքին եւ արտաքին արնահոսությունը, եթե այն քարի կամ մետաղի առաջացրած վերքից չէր: Փարատում էր չար մտքերը եւ օգնում հղի կանանց հեշտ ծննդաբերելու: Ագաթը (ակատես, շերո) պահպանում էր բորոտությունից ու քոսից, օձի ու կարիճի խայթոցներից ու թույնից: Մարդուն պերճախոսություն ու իմաստություն էր շնորհում: Հակինթը (յախոնտ, յաղութ, կայծ) բերանը դնելիս կտրում էր ծարավը, վանում էր չարքերից, մարդուն օժտում հաճելի վարվեցողությամբ: Ջնրուխտը կուրացնում էր օձերին ու վիշապներին, վանում կարիճներին ու մորմերին, պաշտպանում ամեն տեսակ թույնից, հնարավորություն ընձեռում կանխատեսելու ապագան: Տոպազը (տպազիոն, կորունդ) եւ նեֆրիտը (յաշմ) վանում էին երիկամային ցավերը: Շափյուղան (սապֆիր) վերացնում էր ավելորդ մսային աճուկները, ամրացնում էր տեսողությունն ու սիրտը, օգնում տենդի ու մելանաղծության ժամանակ: Մեղեսիկը (ամեթիստ, ախլամա) կտրում էր ծարավը, բացում ախորժակը, փարատում ծանր տրամադրությունը, բուժում մեջքի ցավը, պահպանում դեւերից, հնարավորություն տալիս կառավարել քամին ու փոթորիկները: Լեռնային բյուրեղը (կրիստալ) գերծ էր պահում մղձավանջից, բուժում ատամները: Լազուրիտը (լաջվարդ, լապիս-լազուլի) նպաստում էր տեսողությանը, հանում էր մեջքի ցավը, բուժում ճինար (հավանաբար հողացավ) հիվանդությունը: Սերդուլիկը (յամանի) ի գործ էր փված տան կամ պատի տակ ընկած մարդուն ողջ պահել: Օձաքարը (սերպենտին) բուժում էր օձի խայթոցն ու կարմիր քամի (օձի ցավ) հիվանդությունը: Ոսկեքարը (խրիզոլիտ) չեզոքացնում էր ստա-

մոքսի ցավերը: Սաթը (համապար, յանտար) վանում էր գլխացավը, օգնում տեսողությանը: Հեմատիտը (արմաքար, սղուն քար) ամոքում էր ուռուցքները: Գագատը (գիշեր, գիշերաքար, սեպած) հատկություն ուներ փոխելու երեխայի աչքի գույնը (կապույտը դարձնել սև): Վրան նայելիս լավացնում էր տեսողությունը: Հասպիսը (ջասպեր, յասպիս, զապարճատ) ավելացնում էր աչքի լույսը, մարդուն պահպանում կայծակից ու երկրաշարժից: Մ.թ.ա. 6-րդ դարի Բաբելոնի տիրակալ Նաբոնիդի տեքստերից մեկը նշում էր, որ «... թանկարժեք հասպիսից պատրաստված կնիքը՝ արքայական քար է» /Առաքել Դավրիժեցի 1988, էջ 454-471; Патканян К. 1979; Петров В. 1985, էջ 84-109; Брикман У. 1779, էջ 173; Бируни А. 1963, էջ 53, 138; Пыляев М. 1888, էջ 362-365; Кай Плиний Секунд 1819; Collon D. 1986; МНМ 1992, էջ 151-152/:

Բնականաբար թանկարժեք եւ կիսաթանկարժեք քարերին վերագրվող այս հատկությունները նույնությամբ փոխանցվում էին նաեւ նրանցից պատրաստված կնիքներին եւ ամրապնդվում Հին Արեւելքի եւ հատկապես Միջագետքի տարբեր առասպելներից, բանավոր ու գրավոր զրույցներից, ավանդություններից եւ ծիսական արարողություններից վերցված համապատասխան դրվագների փորագրությամբ: Նման հատկություններով օժտված կնիքները, ինչպես ցույց են տալիս Բ.Գոֆֆի ուսումնասիրությունները, նպաստում էին զերծ մնալ չար աչքից եւ ձախորդություններից, սեւ մոգությունից, հիվանդություններ տարածող չարքերից, բուժում հողացավն ու բերանի զարշահողությունը, օգնում կանանց ծննդաբերության ժամանակ /Goff B. 1956, էջ 18/: Վերջին փաստը հաստատում են նաեւ հինարեւելյան արձանագիր երագիսները: Ըստ նրանց, երագում կարմիր քարից կնիք տեսնելը խորհրդանշել էր ուստեր ու դուստրեր ունենալու, իսկ արձանագիր տեքստով՝ որդու ծննդյան եւ հանգստության: Նույն տեքստերի համաձայն երագում կնիքի կորուստը կանխանշում էր երեխայի մահ /Oppenheim A. 1956, էջ 276/:

Կնիքների ծիսական բնույթը ներկայացնող եւս մեկ առանձնահատկություն նկատվում է Հայկական լեռնաշխարհի (Նախիջեւանի Քյուլ-թեփե 1-ին, Դվին, Մեծամոր, Մուխաննաթ-թափա, Սարի-թեփե), Կովկասի (Կատնալիխեւի, Մելի-Գելե, Մելամնի, Գունիբ, Ալխան-կալա) եւ Միջին Ասիայի (Մուրգաբ) հնագիտական համալիրներում: Տեղի մ.թ.ա. 3-1-ին հազարամյակների բնակատեղիների պաշտամունքային համալիրներից պեղված դրոշմ-կնիքները (գլանաձեւ եւ կոնաձեւ օրինակներ չեն հայտնաբերվել), ինչպես ենթադրում են ուսումնասիրողները, առնչվում են ծիսական հացի թխման արարողությունների հետ: Նրանցով դաշվել են թավելիք հացի եւ բլիթների մակերեսները: Այս առումով հատկապես կարեւոր են Մեծամորի եւ Կատնալիխեւի մ.թ.ա. 2-1-ին հազարամյակների սահմանագծով թվագրվող սրբարաններից հայտնաբերված դրոշմ-կնիքները, որոնց հետ միասին նույն տեղում պեղվել են նաեւ նման դաջազարդ հացերի կավե մանրակերտները (կրկնօրինակները) /Хахутайяшвили Д. 1964, էջ 16; Խանգաղյան Է., Սկրտչյան Կ., Պարսամյան Է. 1973, էջ 133-134; Нариманов И. 1973, էջ

124-125; Кушнарева К. 1977, էջ 45, 57-58; Алиев В. 1971, էջ 226; Сар-
ианиди В. 1976; Антонова Е. 1984, էջ 30-31; Котович В. 1965, նկ. 57/;
Ղաջազարդ ծիսական հացեր թխելու սովորությունը Հայկական լեռնաշ-
խարհում, Կովկասում եւ Միջին Ասիայում պահպանվեց քրիստոնեության եւ
մահմեդականության ընդունումից հետո եւս: Ղրա լավագույն վկայությունը
մինչեւ 20-րդ դար հասած տարբեր կրոնական ծեսերի ժամանակ գաթա-
նախշերի, դաջերի եւ դրոշմների զանազան օրինակների օգտագործումն է:
Քրիստոնյաների մոտ այն կիրառվում է Ծննդոց, Նոր տարվա, Ջատկի,
Վերափոխման տոների ու պատարագի, իսկ մահմեդականների մոտ՝ Ու-
րազայի, Ռամադանի (Ռամազան) եւ Ամբար-Օնայի հանդիսությունների ժա-
մանակ /Խանզադյան Է., Սկրտչյան Կ., Պարսամյան Է. 1978, էջ 134, 135; Б-
ардавелидзе В. 1957, աղ. 18-րդ; Андреев М. 1953, էջ 39; Снесарев Г.
1969, էջ 244; ՀՄՀ, հատոր 6, 1976, էջ 648/:

Հնագիտական հուշարձանների պեղումներից ստացված տվյալներն ու հինարեւելյան գրավոր սկզբնաղբյուրների հաղորդումները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ տնտեսության մեջ եւ հասարակական կյանքում բազմաբնույթ կիրառություններ գտած եւ դրանով իսկ իրենց որոշակի դերն ու նշանակությունը ձեռք բերած այն առարկաները, ժամանակի ընթացքում, վերածվել են խորհրդանիշների, որոնցով էնեոլիթյան վաղերկրագործական բնակավայրերում մատնանշվել են դրանք կրողների սեռա-տարիքային առանձնահատկությունները, զբաղմունքն ու համայնքի ներսում ունեցած դիրքի, իսկ Բրոնզի դարաշրջանից սկսած՝ միայն սոցիալական կարգավիճակը (առանց սեռա-տարիքային սահմանափակումների): Այս առումով վաղուց արդեն մասնագետները նկատել են, որ էնեոլիթյան եւ երբեմն նաեւ վաղբրոնզեդարյան (վաղ փուլի) դամբարանային համալիրներում պեղված կնիքների գերակշիռ մասը կանանց թաղումներից են: Այս երեւույթը համեմատաբար լավ փաստագրված է Իրանական սարահարթի եւ Միջին Ասիայի դամբարանադաշտերում: Թեփե Հիսսար 1-ինի կանանց 8 թաղումներում ընդհանուր թվով հայտնաբերվել է 37, իսկ տղամարդկանց 5 (որոնցից մեկը կասկածելի) թաղումներում՝ ընդամենը 6 դրոշմ-կնիք: Այստեղ նկատվում է մի տենդենց եւս: Եթե տղամարդկանց մոտ դրոշմ-կնիքները հիմնականում մեկական են յուրաքանչյուր դամբարանում, ապա կանանց թաղումներում հանդիպում են 1, 2, 3, 5, 9 եւ նույնիսկ 13-ական օրինակներ /Schmidt E. 1937, էջ 69-84/: Նույն երեւույթը նկատվում է նաեւ Թեփե-Հիսսար 2-րդում, ուր տղամարդկանց 5 եւ կանանց 2 թաղումներում ընդհանուր առմամբ հայտնաբերվել են հավասար թվով (6-ական) դրոշմ-կնիքներ: Ինչ վերաբերում է կնիքները կրողների տարիքային ցենզին, ապա այդ տվյալը ցավոք, ժամանակին չի հաստատագրվել: Նման պատկեր է նաեւ Շահրի-Սոխտայի մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի դամբարանադաշտում: Կնիքներ պարունակող 12 դամբարաններից 9-ը պատկանել են կանանց եւ միայն 3-ը՝ տղամարդկանց: Հետաքրքիր է, որ այստեղ բացվել են նաեւ մեկ եւ ավելի կնիքներ պարունակող խմբային թաղումներ /դամբարաններ 132 եւ 311/, ուր կնիքները գտնվել են միայն կանանց կմախքների մոտ: Հանգուցյալների տարիքային ցենզը դարձյալ որոշված չէ /Piperno M. 1979/: Ամեն դեպքում, դատելով ընդհանուր նկարագրությունից, թվում է, որ եւ Թեփե Հիսսարում, եւ Շահրի-Սոխտայում գործ ունենք հասուն տարիքի անհատների հետ, քանի որ այս դամբարանադաշտերի մյուս դամբարաններում հայտնաբերված կմախքների մի մասի համար, առանց նշելու տարիքային սահմանները, օգտագործվում են նաեւ «երիտասարդ» եւ «երեխա» բնութագրումները: Մի դեպքում միայն Շահրի-Սոխտայի դամբարանադաշտում ֆիքսվել է տարիքը: Դա 6-7 տարեկան երեխայի թաղում է, որի մոտ հայտնաբերվել է դրոշմ-կնիք /Антонова Е. 1984, էջ 32/:

Միջին Ասիայի (Ալթինդեպե, Սապալլիտեպե) մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի թաղումներում նույնպես դրոշմ-կնիքների հիմնական մասը հայտնաբերվել է

կանաց թաղումներում: Այստեղ եւս տարիքային բնորոշումները բացակայում են: Միայն Սապալիտեպեի թիվ 113 դամբարանում հայտնաբերված երկու դրոշմ-կնիքները պատկանել են երիտասարդ կնոջ /Масон В. 1981, էջ 42, 52, 54; Аскаров А. 1977, էջ 42, 139-140/:

Ինչ վերաբերում է Հին Արեւելքի մյուս տարածաշրջաններին, ապա էնեոլիթյան-վաղբրոնզեդարյան մեզ հետաքրքրող դամբարանների մարդաբանական նյութի խիստ սահմանափակ ուսումնասիրվածությունը հնարավորություն չի տալիս նույնիսկ խոսել կնիքները կրողների սեռա-տարիքային պատկանելության մասին: Այնուամենայնիվ վաղերկրագործական մի շարք բնակատեղիների (Չաթալ-հույուկ, Թեփե-Գավրա, Թել Բրակ, Նեա-Նիկոմեդիա, Կուկուտենի, Տրիպոլե, Ուսատովո, Վիսվատինցի, Ստարչեւո, Կյորոշ եւ այլն) սրբարաններում կանանց արձանիկների հետ նույնատիպ դրոշմ-կնիքների հայտնաբերումը, թույլ է տալիս այստեղ եւս, նշված ժամանակաշրջանում, հավանական համարել կանանց (եւ հատկապես հասուն տարիքի կանանց) հետ վերջիններիս կապը: Անշուշտ նկարագրված երեւույթն ավելի շատ բնորոշ էր էնեոլիթյան ժամանակաշրջանին, երբ, ըստ Ջ.Մելլարտի, վաղ երկրագործության զարգացմանը զուգընթաց, աստիճանաբար, սկսում է նվազել որսորդության ու տղամարդու, եւ տվյալ հասարակության մեջ ավելի ընդգծվում կնոջ եւ նրա հետ անմիջականորեն կապված առարկաների ու խորհրդանշների դերը: Նման արտեֆակտներից մեկը հենց դրոշմ-կնիքներն էին, որ մինչ այդ անհայտ էին հնագիտական համալիրներում /Mellaart J. 1967, էջ 176/: Հարցին այս տեսանկյունից մոտենալիս, թերեւս իմաստ ունի ենթադրել, որ «կնիք»-ը բառարմատի մակարդակում կարող է առնչվել «մայր» եւ հատկապես «կին» հասկացությունների հետ եւ, հենց վերջինից մյուսավորվելով՝ աստիճանաբար վերածվել յուրօրինակ իմաստային ժանրաբեռնվածություն կրող արտահայտության, ապա՝ ինքնուրույն բառի: Դա կարծես թե առավել նկատելի է հայերենում, ուր «կին /բարբառային/ կնիկ/», «կինք /հետք/» եւ «կնիք» բառերը եւ հնչեւածեւով, եւ արտաբերմամբ գրեթե նույնական են: Ըստ Յ.Աճառյանի «կին»-ը բնիկ հայերեն բառ է եւ ունեցել է երկու համագոր արմատներ՝ «-կին» եւ «կան»-: Ըստ որում «-կին» արմատը ծագում է հնախոսական «g^Wen-» կամ «g^Wēn-» ձեւից, իսկ «կան»-ը՝ «g^Wh-»-ից /Աճառյան Յ. 1973, էջ, 588-590/: Այդ նույնիմաստ երկու արմատներից հայերենի տարբեր բարբառներում ունենք «կին, գին, գեն, ծին, ջան, կանացի, կանանոց, կանանի» («1. կին, 2. ծնունդ, 3. ժառանգականություն» իմաստներով), «կինք» («1. հետք, 2. ուժ, զորություն» իմաստներով), «կնիք, կնուք, կնոք, կնոնք, կնույն, գնյունք, գունունք» («1. տարիքային որոշակի սահմանների հաղթահարման ուղղված ծիսակատարություն, 2. մկրտություն» իմաստներով) եւ հնդեվրոպական մի խումբ լեզուներում հանդիպող՝ «gná» - «աստվածուհի» (սանսկրիտ), «jani» - «կին» (սանսկրիտ), «knik» - «օրիորդ, աղջիկ» (պահլավերեն), «zan» - «կին» (պահլավերեն, պարսկերեն), «žin» - «կին» (քրդերեն), «jinaf» - «կին» (աֆղաներեն), « qēns, qinō», - «կին» (գոթերեն), «cwen, queen» - «կին, թագու-

հի» (անգլերեն), «жена» - «կին» (ռուսերեն) եւ մի խումբ այլ նույնատիպ եւ նույնիմաստ բառեր /Աճառյան Յ. 1978, էջ 564-566, 588-590, 591-592; Гамкрелидзе Т., Иванов В. 1984, էջ 748-749/: Ինչ վերաբերում է «կնիք» բառին, ապա այն բացահայտ ընդհանրություններ ունի ակկադական «qa-na-qu» եւ ասսուրական «ku-nu-uk-ku», «kaniku» բառերի հետ եւ, ըստ էության, սեմական լեզվընտանիքի բառարմատ է համարվում:

Ինչպես ուրեմն բացատրել հնդեվրոպական «g^wen-, g^wēn-, g^wh-» եւ սեմական «qanaqu, kunuku, kaniku» բառարմատների մամուռյան պարագան եւ կոնկրետ մեկ լեզվի (տվյալ դեպքում՝ հայերենի) բառարմատների հիմնաշերտում երկուսի պահպանված լինելու փաստը: Բացառված չէ, որ դեռեւս նոստրատիկ (հնդեվրոպականի եւ սեմականի դեռ բաժանված) նախալեզվում ձեւավորված «կին» արմատը (նկատի ունենալով մարդկային հասարակության միայն իգական կեսի մեծաշնորհը հանդիսացող ծնելու հատկությունը) նախապես ընկալվել որպես «իր մաննին արարող, ստեղծող, վերարտադրող, ծնող» եւ ըստ այդմ էլ, ավելի ուշ (թերեւս էնեոլիթյան - վաղերկրագործական ժամանակաշրջանից) տարածվել նաեւ մամ հատկությունների դրսեւորող եւ դերեւս իրենց ինքնուրույն անվանումը չունեցող նոր առարկաների (դրոշմ-կնիքների) վրա: Այս առումով «կին», «կինք» եւ «կնիք» բառերի նոստրատիկ ծագումը վկայում է մի դիտարկում եւս: Դա, ժամանակի ընթացքում հնդեվրոպական բառ դարձած «կին» բառարմատի խիստ հազվադեպ երեւակումն է (նույն իմաստով) սեմական լեզուներում (ակկադերեն՝ «kinutu» - «հարձ», արամեերեն՝ «knt» - «կին») եւ սեմական «qanaqu, kaniku» բառարմատի պահպանումն է հնդեվրոպականներում (հայերեն՝ «կինք, կնիք, կնունք», ռուսերեն՝ «книга», «княгиня» եւ այլն):

«Կին», «կինք (հետք)» եւ «կնիք» բառերի նույն նախարմատից ծագելը, մեր կարծիքով, վկայում է ուշադրության արժանի մի փաստ եւս: Դա հայերենի «տիպ» բառարմատն է: Արմատական բառարանում այն միաժամանակ հանդես է գալիս երեք առանձին իմաստներով.

ա) նշանակում է «կնիքի թողած հետք, դրոշմվածք, կադապար»,

բ) նշանակում է «կանացի սեռական օրգան, իգական անդամ»,

գ) նշանակում է «ծովախեցի, խխունջ, ոստրե, գաղտակուր» (Աճառյան Յ. 1979, էջ 408-409): Այսպիսով «տիպ» բառի առաջին երկու իմաստների հոմանիշ լինելը միաժամանակ «կին» եւ «կնիք» բառերին, մեկ անգամ եւս ենթադրել է տալիս վաղ անցյալում վերջիններիս նույնիմաստ լինելու եւ թերեւս նույն նախարմատից ծագելու համոզմանը: Ուշագրավ է, որ այս վերակազմության համատեքստում աշխատում է նաեւ «տիպ» բառի երրորդ «ծովախեցի, խխունջ, ոստրե, գաղտակուր» իմաստը: Բանն այն է, որ էնեոլիթյան - վաղբրոնզեդարյան մի շարք հուշարձաններում (Թել Բրակ, Ֆեստոս, Այա-Իրիմի) ծովախխունջների որոշ տեսակներով (հատկապես *cypraea moneta* - ու) դրոշմագարդել են խեցեղենի մակերեսը եւ, ըստ էության, վերջիններս կիրառել որպես դրոշմ-կնիքների նախատիպեր, իսկ ըստ

հնդկական «Միաբհարատա» դյուցազնավեպի՝ Արատտայի բնակիչները «ծովախխունջ» բառն օգտագործել են որպես «կանացի սեռական օրգան, իգական անդամ» հասկացության հոմանիշ /Levi D., Carnici F. 1988, էջ 320, աղ. 27; Карнапарва 1990, էջ 110-111, 252/: Տվյալներ, որ դարձյալ խոսում են մեր վարկածի օգտին:

Հասարակական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց, նախնադարյան համայնական կարգերի քայքայման պայմաններում, կնիքների հանդեպ կանանց ունեցած գերակայությունն աստիճանաբար նվազեց եւ նրանք՝ տվյալ համայնքի կնոջը պատկանող հմայիլ-խորհրդանշաններից սկսեցին վերածվել տոհմի, ընտանիքի եւ անգամ առանձին անհատի անձնական սեփականություն, իրավունքն ու իշխանությունը խորհրդանշող առարկաների: Հանգամանք, որ մի կողմ մղելով սեռա-տարիքային սահմանափակումներն, այս դեպքում որոշակիորեն ընդգծում էր տվյալ հասարակության սոցիալական սանդղակում անհատի ունեցած կարգավիճակը:

Այս տեսանկյունից հետաքրքիր տեղեկատվություն են պարունակում Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզեդարյան դամբարանները: Դրանցից ամենավաղերը (Թռեղք՝ դամբարանաբլուրներ թիվ 6, 15, 16, Սադուգայի հովիտ՝ դամբարանաբլուր թիվ 2, Քարաշամբ՝ Մեծ դամբարանաբլուր) վերաբերում են Միջին Բրոնզի շրջափուլի թռեղք-վանածորյան մշակույթին, թվագրվում են մ.թ.ա. 3-2-րդ հազ. սահմանագծով եւ, ինչպես նշեցինք ուսումնասիրության համապատասխան հատվածում, ոսկուց պատրաստված ուշագրավ առարկաներ են պարունակում, որոնք գլանաձեւ ու կոնաձեւ կնիքների ինքնատիպ օրինակներ են հանդիսանում եւ, ըստ այդմ էլ, կարող էին որպես իշխանության խորհրդանշաններ ընկալվել: Վերջին ենթադրությունը կարելի է հիմնավորել չորս կարելուր դիտարկումներով.

ա). քննարկվող իրերը հայտնաբերվել են թռեղք-վանածորյան մշակույթը կրող էթնիկ տարրի առաջնորդներին (հնարավոր է եւ աշխարհիկ, եւ հոգեւոր) պատկանող թաղումներից,

բ). պատրաստված են ոսկուց, որն ինքնին իշխանության ու կարգավիճակի խորհրդանշան է,

գ). իրենց վրա կրում են դրվագված զարդեր եւ նախշամոտիվներ, որոնք յուրահատուկ են թռեղք-վանածորյան բրոնզագործությանը, ոսկերչությանն ու որմնանկարչությանը եւ, ըստ էության, մշակութային տարբերանշանների դեր են կատարում,

դ). ունեն կանոնիկ ձեւ ու չափ, որը խոսում է քննարկվող իրերի ոչ պատահական, այլ ավանդական օգտագործման, կարելուրության եւ որոշակի իմաստային ժանրաբեռնվածություն ունենալու մասին:

Այս առումով առավել ինֆորմատիվ է Սեւանի ավազանի Ներքին Գետաշեն բնակավայրի մոտ գտնվող դամբարանադաշտում պեղված 21 դամբարանը, որ վերաբերում է Միջինից Ուշ Բրոնզի շրջափուլին անցման ժամանակաշրջանին եւ թվագրվում՝ մ.թ.ա. 16-15-րդ դարերի սահմանադժով /Փիլիպոսյան Ա., Հովհաննիսյան Վ. 1991, էջ 33-35/: Արեւելք-արեւմուտք կողմնորոշումով, քարաշար այս դամբարանի մոտ 15,6 քառ.մ. մակ. տես

ունեցող խցի հատակին, ընդհանուր քանակով 37 սափորիկների, քրեղանների ու կավե մեծ կաթսայի հետ մեկտեղ թաղված էին նաեւ 18 կմախքներ: Ըստ որում դամբարանախցի ողջ արեւելյան կեսը զբաղեցնում էին աջ եւ ձախ կողքերին կծկված դիրքով պառկած երկու ամբողջական կմախքները, որոնցից առաջինը մոտ 50 տարեկան տղամարդ էր, իսկ երկրորդը՝ մոտ 27 տարեկան կին*։ Նրանց գլխավերելուն, հյուսիսային պատի տակ դրված էր մոտ 5-7 տարեկան շան կմախք, որի առջեւի եւ ետեւի թաթերը՝ նախադաստակի եւ նախագարշապարի հատվածում օղակված էին բրոնզե ժապավեններով: Պառկած զույգի ոտնաթաթերի մոտ, հարավային պատի տակ, դրված էին երեք ոչխարների ոսկորներ, կզաքիսի եւ աղվեսի զանգեր, ինչպես նաեւ 6-10 ամսեկան եւ 1,5 տարեկան երկու երեխաների ստորին ծնոտներ: Դամբարանախուց իջեցված հանդերձանքի, սպառազինության եւ պերճանքի առարկաների ողջ տեսականին դրված էր միայն նկարագրված զույգի մոտ: Մնացած 16 մարդկային կմախքները (երկուսը՝ համապատասխանաբար խցի հարավ-արեւելյան եւ հյուսիս-արեւելյան անկյուններում, իսկ 14-ը՝ երեք հաջորդական շարքերով՝ խցի արեւմտյան կեսում) թաղված էին նստած դիրքով եւ զուրկ էին որեւէ արտեֆակտից: Թաղման համախմբի մույն հարթության վրա տեղավորված լինելը, արտեֆակտների անխաթար վիճակը, խցի տարբեր հատվածներում տեղադրված կավանոթների որակի, չափի, ձեւի, պատրաստման եւ նախազգարդման մանրամասների մույնությունը, ինչպես նաեւ ողջ տեսարանի տրամաբանական փոխկապակցվածությունը վկայում են դամբարանախցի հատակին միաժամանակյա ակտով կատարված թաղման արարողության մասին: Բերված տվյալները եւ հատկապես խուցն իջեցված հանգուցյալների կմախքների միմյանց նկատմամբ ունեցած հիերարխիկ դիրքը, թույլ են տալիս ենթադրել, որ տվյալ դեպքում մենք, ըստ ամենայնի, գործ ունենք հասարակության մեջ որոշակի ստատուս ունեցող տղամարդու՝ «տիրոջ», թաղման արարողության հետ, որի ժամանակ բռնությամբ սպանվել եւ մույն դամբարանախուցն է իջեցվել ուղեկցող անձնակազմը: Ն.Գետաշենի թիվ 21 դամբարանի այս մանրամասն նկարագրությունը բերվեց ոչ պատահաբար: Բանն այն է, որ մոտ 50-ամյա «տիրոջ» կմախքի պեղման ժամանակ՝ բրոնզե դաշույնի, լանջապանակի բրոնզե սկավառակաձեւ վահանակների, սրոցաքարի եւ այլ նյութերի հետ միասին, վերջինիս պարանոցի մոտ բացվեց գլանաձեւ հատիկներից կազմված ուլունքաշար վզնոց, որի կենտրոնում ամրացված էին ջնարակապատ երեք պրիզմայաձեւ կնիքներ: Ամենայն հավանականությամբ վերը նկարագրված ոչ շարքային նյութերի հետ միասին, սրանք եւս կոչված էին ընդգծելու հանգուցյալի բարձր սոցիալական կարգավիճակը: Պրիզմայաձեւ կնիքով հանգուցյալի սոցիալական կարգավիճակն ընդգծելը նկատվում է նաեւ մույն դամբարանադաշտի, մ.թ.ա. 14-

* Սեռա-տարիքային բնորոշումները կատարել են մարդաբաններ Ռ.Մկրտչյանը եւ Ա.Փալիկյանը:

13-րդ դարերով թվագրվող, թիվ 11ա դամբարանում: Յուսիս-արևելքից հարավ-արեւմուտք կողմնորոշված եւ միաժամանակյա ակտով խմբային թաղում պարունակող այս հիմնահողային դամբանախցում հայտնաբերվել են կծկված դիրքով ձախ կողին պառկած երեք կանանց վատ պահպանված կմախքներ: Նրանցից մեկը, որ 18-22 տարեկան էր, ճակատին բրոնզե ճակատակալ ուներ, իսկ մյուս երկուսի մատները զարդարում էին բրոնզե լարից պատրաստված 20 մատանիներ: Յուսիս-արեւելյան պատի տակ, կծկված դիրքով, աջ կողին, առանձին պառկած էր 30-40 տարեկան տղամարդ: Նրա վիզն ու կուրծքը զարդարում էին բրոնզե կիսալուսնաձև կախիկը, բրոնզե շրջանաձև ցանցկեն հմայիլն ու սպիտակ մածուկից պատրաստված եռանիստ պրիզմայաձև կնիք-տարբերանշանը: Այս դեպքում, դարձյալ, ըստ ամենայնի, գործ ունենք «տիրոջ» թաղման արարողության հետ:

Համանման պատկեր է նաեւ Սեւանի ավազանի Գավառ (Կամո) քաղաքից մոտ 1 կմ հեռավորության վրա գտնվող Մոթբի ծոր դամբարանադաշտի, մ.թ.ա. 15-14-րդ դարերով թվագրվող, թիվ 12 դամբարանում: Խմբային թաղում պարունակող, արեւելք-արեւմուտք կողմնորոշմամբ, ուղղանկյուն դամբարանի կենտրոնում, աջ կողքին կծկված դիրքով պառկած հանգուցյալի մոտ հայտնաբերվել է սպիտակ մածուկից պատրաստված պրիզմայաձև կնիք: Դամբանախցի տարբեր անկյուններում նստած դիրքով եւ անկանոն թաղված ուղեկցող անձնակազմը վկայում է, որ տվյալ դեպքում եւս գործ ունենք հասարակության մեջ որոշակի կարգավիճակ ունեցող տղամարդու՝ «տիրոջ» միաժամանակյա ակտով իրագործված թաղման արարողության հետ, որի ընթացքում դարձյալ բռնությամբ սպանվել եւ դամբանախուց է իջեցվել ուղեկցող անձնակազմը: Ըստ որում «տիրոջ» մոտ գտնված արտեֆակտերը (ցանցկեն օղակավոր գլխամասով, շրջանակավոր դաստակով եւ եռանկյունաձև լայն շեղբով դաշույն, գլանաձև ջնարակածածկ ուլունքներ, փիրուզագույն ազնիվ պատինայով բրոնզե լայն, փորագրագարդ ապարանջան եւ այլն) իրենց ուղղակի զուգահեռներն ունեն Ն.Գետաշենի թիվ 21 դամբարանի ստորին թաղման տիրոջը պատկանող գույքակազմում եւ պրիզմայաձև կնիք-տարբերանշանի հետ միասին ընդգծում են նշված թաղումների «տերերի» նույն սոցիալական դասին պատկանելը: Հանգուցյալների մոտ տարբեր քանակով (մեկ, երեք) պրիզմայաձև կնիքների առկայությունը, հավանաբար, ունեցել է այդ կարգավիճակի (թերեւս նաեւ կաստայականության կամ կլանի) բնորոշման իր կոնկրետ իմաստը: Թե ինչու են է կայացել այն, մենք առայժմ ձեռնպահ ենք մնում մեկնաբանելուց, սակայն կարող ենք արձանագրել, որ խնդրո առարկաները, տվյալ դեպքում, կապ չեն ունեցել սեռա-տարիքային ցենզի հետ, քանի որ վերը նկարագրված հասուն տարիքի տղամարդկանց թաղումներից զատ հայտնաբերվել են նաեւ Նորատուսի մ.թ.ա. 15-14-րդ դարերով թվագրվող եւ 13-15 տարեկան աղջկա թաղում պարունակող թիվ 1 քառախուց դամբարանի թիվ 2 դամբանախցում: Թերեւս կանանց են պատկանել (դատելով դամբանախցերի գույքակազմերից) նաեւ Արթիկի թիվ 306, 396 եւ 422 կատակոմբային թաղումներից հայտնաբերված եւ մ.թ.ա. 15-13-րդ դարերով թվագրվող համալիրների

կնիքները: Ցավոք ժամանակին այս դամբարաններից հայտնաբերված մարդաբանական նյութերի անտեսումն այսօր թույլ չի տալիս խոսել վերջիններիս տարիքային ցենզի մասին եւ հաստատապես փաստել սեռային պատկանելությունը:

Պրիզմայաձեւ կնիքների սոցիալական կարգավիճակի տարբերանշաններ լինելու հանգամանքը բացատրելի է մի դիտարկմամբ եւս: Բանն այն է, որ նման կնիք-տարբերանշանները բնորոշ են որոշակի աշխարհագրական տարածքի եւ որոշակի ժամանակահատվածի թաղումներին: Այսպես, եթե նրանք հաճախակի են Սեւանի ավազանի մ.թ.ա. 16-13-րդ դարերի հարուստ (հաճախ նաեւ խմբային) թաղումներում, ապա ընդհանրապես բացակայում են Թոեղքի, Կարմիր բերդի, Կարմիր վանքի, Մեծամորի, Օշականի, Քարաշամբի, Թալինի, Քեթիի, Ոսկեհասկի, Յոռոմի, Էլառի, Վերին Նավերի, Եղեգնաձորի եւ Հայաստանի համաժամանակյա այլ հուշարձանների հնագիտական համալիրներում: Լոռի բերդում (ըստ հրատարակված նյութերի) եւ Շիրակավանում (դամբարան 71, թվագրվում է մ.թ.ա. 14-րդ դարով, նյութը հրատարակված չէ, պեղող հնագետ Լ.Ա.Պետրոսյան) ներկայացված են միայն մեկական օրինակով, Արթիկում, ինչպես նշեցինք վերելում, վկայված են թիվ 306, 396 եւ 422 դամբարաններում (յուրաքանչյուրում մեկական հատ, ըստ որում թիվ 422-ում՝ միտանցիական կնիքի հետ միասին): Ընդհանրապես բացակայում են Վրաստանի համաժամանակյա հուշարձաններում, իսկ Ադրբեջանում՝ մեկական օրինակով հանդիպում են միայն Սինգեչաուրի թիվ 63 (հիմնահողային), Ղուշչու թիվ 31 (քարակղային), եւ Կալաքենդի թիվ 92 (քարակղային) դամբարաններում: Ինչ վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհի եւ հարակից շրջանների՝ մ.թ.ա. 12-րդ դարով եւ ավելի ուշ թվագրվող հնագիտական համալիրներում խնդրո առարկա պրիզմայաձեւ արտեֆակտների բացակայությանը, ապա վերջինս դարձյալ գալիս է հիմնավորելու այն ենթադրությունը, որ պրիզմայաձեւ կնիքները կոնկրետ ժամանակահատվածի եւ կոնկրետ տարաշրջանի իրավա-քաղաքական հարաբերությունների արդյունք են եւ որոշակի սոցիալական կարգավիճակ ցուցանող տարբերանշաններ: Բացառված չէ, որ նրանք մ.թ.ա. 16-13-րդ դարերում Սեւանի ավազանում կազմավորված հզոր ռազմա-քաղաքական միության մեջ մտած ցեղային առաջնորդների եւ նրանց մերձավորների իշխանական տարբերանշաններն են հանդիսացել եւ վերջիններիս կողմից երբեմն նաեւ հանձնվել են հարակից տարածաշրջանների այն առաջնորդներին, որոնք, ընդունելով «սեւանցիների» գերիշխանությունը, նրանց հրամանների ու հանձնարարականների իրականացնողներն են հանդիսացել իրենց ենթակայության տակ գտնվող տարածքներում: Թերեւս սրանով կարելի է բացատրել նման կնիքների առատությունը Սեւանի ավազանում եւ խիստ սակավությունը՝ հարակից շրջաններում:

Քիչ այլ պատկեր է ստացվում Հայկական լեռնաշխարհի երկրաչափական պատկերներով գլանաձեւ (տեղական) կնիքները նույն տեսանկյունից ուսումնասիրելիս: Նախ այս կնիքներն անհամեմատ ավելի լայն աշխարհագրական ու ժամանակագրական սահմաններ են ներառում եւ շարունա-

կաբար կիրառվել են մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի 2-րդ քառորդից մինչև 4-րդ հազարամյակի թագավորության ժամանակները ներառյալ: Ըստ որում, պրիզմայածե կնիքների մասն, սրանք էլ դամբարաններում հանդիպում են բանական տարբեր համադրումներով (մեկ-երեք) եւ դարձյալ կապված չեն սեռա-տարիքային ցենզի հետ: Գլանածե, ջնարակածածկ մասն կնիք-տարբերանշանների ամենավաղ երեք օրինակները Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի են Օզնիի (Թռեղք) թիվ 1 եւ 2 մանկական (կոնկրետ տարիքն ու սեռը տրված չեն) դամբարաններից /Жоржикашвили Л., Горадзе Э. 1974, էջ 39-40, աղ.3, աղ.4, աղ.29, նկ. 122-125, 133-136/: Նշված հրատարակության մեջ զետեղված լուսանկարներից կարելի է ենթադրել, որ սալարկղային մեղ դամբարանացներում, կծկված դիրքով, աջ կողքին պառկած այս երկու երեխաներն էլ, ըստ ամենայնի, տղաներ են: Նման կնիքներ հանդիպում են նաեւ մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակների սահմանագծի բեդենյան եւ թռեղք-վանաձորյան մշակույթների դամբարաններում (Թռեղք՝ դամբարանաբլուրներ 6, 8, Կիրովական, Արցախ՝ Խաչենագետ), ոսկե, արծաթե մեծարժեք իրերի, բրոնզե զենքի ու սպասքի, ինչպես նաեւ խեցեգործական բարձրարվեստ նմուշների հետ միասին: Ըստ որում իրենք էլ պատրաստված են ոսկուց եւ դրանով իսկ կարծես ընդգծում են սոցիալական կարգավիճակի տարբերանշաններ լինելու պարագան: Ուշագրավ է, որ մասն կնիքներից մեկն էլ հայտնաբերվել է սեւան-ուզերլիկյան մշակույթին պատկանող, արեւելք-արեւմուտք կողմնորոշմամբ եւ խմբային թաղումով, Նորատուսի թիվ 26 քարաշար, օվալածե դամբարանում եւ հստակորեն թվագրվում է մ.թ.ա. 16-րդ դարով: Մ.թ.ա. 15-9-րդ դարերում, սպիտակ մածուկից պատրաստված եւ երբեմն նաեւ ջնարակված այս կնիքները հաճախակի են դառնում Շիրակի (Արթիկ, Պարնի գյուղ), Գուգարքի (Լոռի բերդ), Տավուշի (Արծ-վանիստ), Սեւանի ավազանի (Սարուխան), Արարատյան դաշտի (Արգիշթի-խինիլի), Եղեգնաձորի (Ջոջ դար), Նախիջեւանի (Կարմիր վանք, Շահթախ-տի) եւ Արցախի (Գետաբակ, Չովդար, Դուշի) հնագիտական համալիրներում: Տարածական եւ ժամանակագրական մասն լայն սահմանները վկայում են Հայկական լեռնաշխարհում քննարկվող կնիքների օգտագործման խորն ավանդույթների ու թերեւս լրիվ չպարզված իմաստային որոշակի ժանրաբեռնվածության մասին: Ցավոք նշված դամբարաններից հայտնաբերված մարդաբանական նյութին վերաբերող տվյալների բացակայությու-նն ու թաղման համայնապատկերի ոչ մանրամասն ֆիքսումն, այսօր անհնարին են դարձնում սեռա-տարիքային կոնկրետ տվյալների վրա հիմնված հավանական եզրահանգումները: Չի բացառվում, որ սպիտակ շաղափից պատրաստված, երբեմն ջնարակածածկ, տեղական գլանածե կնիքներն էլ սոցիալական կարգավիճակի (զուցե նաեւ կաստայականության կամ կլանի) մի այլ կոնկրետ դրսեւորման խորհրդանիշներ հանդիսացած լինեն: Այս առումով ուշագրավ է, որ երբեմն սպիտակ շաղափից պատրաստված եւ՝ գլանածե, եւ՝ պրիզմայածե ջնարակածածկ կնիքները հանդիպում են նույն դամբարանում: Հանգամանք, որ կարող է նույն էթնո-աշխարհագրական միջավայրում ձեւավորված առանձին եւ իրարից անկախ, ռազմա-քաղաքա-

կան կազմավորումների դաշինքի եւ համագործակցության վկայություն լինել: Մասնավորապես այդպիսի պատկեր է ներկայացնում Լոռի բերդի թիվ 7 դամբարանը: Այստեղից հայտնաբերված հնագիտական նյութերի մի մասը (հատկապես մետաղը) ուղղակի նույնական է Լճաշենի իշխանական դամբարանների տեսականու հետ, իսկ ուլունքաշարի մեջ հանդիպում են եւ գլանաձեւ, եւ պրիզմայաձեւ մեկական կնիք:

Ինչ վերաբերում է Հայկական Լեռնաշխարհի՝ միտաննիական, կասսիտական եւ եգիպտական կնիքներ պարունակող ուշբրոնզեդարյան թաղումներին, ապա կարելի է ենթադրել, որ նրանցում օտարերկրյա կնիքների հայտնաբերման փաստը թերեւս խոսում է տվյալ էթնո-աշխարհագրական միջավայրում փաստացի իշխանության հասած ու սոցիալական ամենաբարձր կարգավիճակն ունեցող անհատների «de jure» եւ «de facto» միջազգային ճանաչման մասին: Մասնավորապես այդ է վկայում Արթիկի թիվ 422 դամբարանում «տեղական նշանակության» պրիզմայաձեւ եւ գլանաձեւ կնիք-տարբերանշանների հետ, նույն ուլունքաշարի մեջ «միջազգային ճանաչման» խորհրդանիշ հանդիսացող միտաննիական կնիքի հայտնաբերումը: Իրավական փաստացի ճանաչում է խորհրդանշում նաեւ Սեւանի ավազանի Լճաշեն բնակավայրի մոտ գտնվող դամբարանադաշտի թիվ 97 դամբարանից հայտնաբերված միտաննիական կնիքը: Դամբարանային նույն համալիրից հայտնաբերված բրոնզե գնդաձեւ, զարդարուն գուրգը, ցանցկեն դաստակով բրոնզե կարճ սուրը, փայտե մարտակառքը, ոսկե զարդերն, ինչպես նաեւ Ուշ Բրոնզի շրջափուլի վաղ փուլին վերաբերող «եռագույն» խեցեղենը թույլ են տալիս քննարկվող դամբարանը թվագրել մ.թ.ա. 15-րդ դարի 1-ին կեսով, իսկ նրանում թաղված 25-30 տարեկան տղամարդուն, նկատի ունենալով նաեւ միտաննիական ջնարակված կնիքի առկայությունը, համարել լճաշենյան հասարակության ամենալայն իրավունքներով օժտված եւ սոցիալական ընդգծված բարձր կարգավիճակ ունեցող անհատներից մեկը:

Ափսոսանքով պետք է արձանագրել, որ հնամարդաբանական նյութի պահպանման, արժեքավորման եւ տեղեկատվական բացառիկ հնարավորությունների անտեսման հետեւանքով, սեռա-տարիքային եւ էթնո-սոցիալական հետազոտությունների իրականացման հնարավորությունից զրկվել են նաեւ Անդրկովկասի, Փոքր Ասիայի, Իրանական սարահարթի, Միջագետքի, Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհի եւ Միջերկրականի ավազանի հնագիտական հուշարձանների զգալի մասը: Ահա թե ինչու մեր ուսումնասիրության համար Լճաշենից, Ն.Գետաշենից, Մոթքի ձորից եւ Նորատուսից պեղված մարդաբանական նյութերն իրենց սեռա-տարիքային տվյալների հավաստիությամբ, ինչպես նաեւ մարդաբանական տիպերի հետազոտման տեղեկատվական հնարավորություններով, այսօր էտալոնային հուշարձանների կարգավիճակ են ձեռք բերում եւ կարելուր նշանակություն ունեն Հին Արեւելքի էթնո-մշակութային ուսումնասիրությունների իրագործման համար:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Նախորդ գլուխներում ներկայացված դիտարկումների ու մեկնաբանությունների արդյունքները հնարավորություն են ընձեռում հավանական հետեւություններ անել մի կողմից Հայկական լեռնաշխարհի, մյուս կողմից Մերձավոր Արեւելքի եւ Միջերկրականի ավազանի միջեւ պատմական որոշակի ժամանակահատվածում գոյություն ունեցած էթնո-մշակութային, սոցիալ-տնտեսական եւ ռազմա-քաղաքական կապերի ու փոխառնչությունների ուղղվածության եւ հաճախականության վերաբերյալ: Այս առումով Հայկական լեռնաշխարհից հայտնաբերված եգիպտական (Մեծամոր), միտանիական (Լճաշեն, Արթիկ, Մեծամոր, Լոռի բերդ, Շամիրամ, Հրազդան, Շահթախտի, Առաջածոր), կասսիտական (Մեծամոր) եւ ասսուրական (Խոջալու) կնիքներն ու դրոշմները, որպես պետական իշխանության եւ իրավադիվանագիտական հարաբերությունների խորհրդանշաններ, ձեռք են բերում տեղեկատվական առանձնահատուկ արժեք՝ հիմք հանդիսանալով պատմա-քաղաքական հավանական վերակազմությունների համար:

Բանն այն է, որ մ.թ.ա. 17-15-րդ դարերում Մերձավոր Արեւելքում ձեւավորված հզոր պետությունների, եւ հատկապես Նոր Խեթական թագավորության ու Եգիպտոսի աշխարհա-քաղաքական շահերի բախումը հանգեցրել էր այնպիսի լուրջ հակասությունների ու առճակատման, որ պարզապես թելադրում էր հակադիր ռազմա-քաղաքական խմբավորումների ստեղծման անհրաժեշտությունը: Ըստ որում, եթե Նոր Խեթական թագավորությանը համակրում էին Փոքր Ասիայի արեւմուտքում (Արծավա, Վիլուսա) եւ հարավում (Ալալախ, Կիծովատնա) տեղավորված ոչ մեծ պետություններն, ապա Խեթական հարածուն վտանգը Եգիպտոսի դաշնակիցների շարքն էր մղել Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհի իշխանությունները, Միտանին եւ Կասսիտական Բաբելոնը: Վերջիններս իրենց հերթին, այդ ալյանսն էլ ավելի ամուր դարձնելու միտումով, աշխատում էին նրա մեջ ներքաշել նաեւ իրենց ենթականերին ու հարեւաններին: Նման քաղաքական գործարքները, որպես օրենք ավարտվում էին պայմանագրի ստորագրմամբ ու դիմաստիական անունությամբ, իսկ երբեմն էլ ամրապնդվում, վստահության խորհրդանիշ հանդիսացող, անձնական կնիքների փոխանակման արարողությամբ: Ահա ռազմա-քաղաքական եւ դիվանագիտական բարդ հարաբերությունների այս հենքի վրա միանգամայն բացատրելի են Եգիպտոսի փարավոն Թութմոս 3-րդի (մ.թ.ա. 16-րդ դարի վերջ-մ.թ.ա. 15-րդ դարի 1-ին կես), կասսիտական տիրակալներ Ուլամ-Բուրարիաշի՝ Բուրնա-Բուրարիաշի որդու (մ.թ.ա. 15-րդ դարի կեսեր) եւ Կուրիգալզուի (մ.թ.ա. 15-րդ դարի վերջ-մ.թ.ա. 14-րդ դարի 1-ին կես) կնիքների եւ խորհրդանիշների հանդես գալը Հայկական լեռնաշ-

խարհի մ.թ.ա. 15-14-րդ դարերի հարուստ դամբանային համալիրներում: Սա մի կողմից մատնանշում էր մետաղագործական ավանդույթներով եւ սպառազինության բարձրորակ արտադրանքով հայտնի Չայկական լեռնաշխարհի որոշակի դերն այդ քաղաքական գործընթացներում, մյուս կողմից մի անգամ եւս անուղղակի կերպով հուշում նշված ժամանակաշրջանում այստեղ արդեն ձեւավորված պետական կազմավորումների գոյության փաստը: Վերջիններից երկուսը՝ Չայասան եւ Ածծին, որպես հակառակորդ կողմ հիշատակվում են մ.թ.ա. 15-13-րդ դարերի խեթական տեքստերում, իսկ երրորդը՝ Նաիրին (Նեխերի-Նիխիրի-Նիխիրիա), որպես Կարդունիաշի (Կասսիտական Բաբելոն) դաշնակից՝ մ.թ.ա. 13-րդ դարի ասսուրական արձանագրություններում /Капанцян Г. 1947, էջ 37; Маккуин Д. 1983, էջ 41-42; Герни О. 1987, էջ 28-33; Аветисян Г. 1984, էջ 45; Хачатрян В. 1971, էջ 128-145; ИДВ 1988, էջ 144-150; Deller K., Fadhil A., Ahmad K. 1994, էջ 461-467/: Մեծամորում հայտնաբերված եգիպտական եւ կասսիտական թագավորական կնիքները լուրջ հիմքեր են տալիս ենթադրելու Չայկական լեռնաշխարհում մեկ այլ պետական կազմավորման գոյությունը եւս: Վերջինիս անվանումը մեզ առայժմ հայտնի չէ, թեեւ ինչպես ենթադրում են որոշ ուսումնասիրողներ /Է.Խանգադյան, Գ.Արեշյան/, այն, հավանաբար, մ.թ.ա. 9-րդ դարից վանտոսայյան (ուրարտական) արձանագրություններում հիշատակվող Էթիունի երկիրը կարող է լինել /Ханзадян Э. 1982, էջ 37/:

Այսպիսով, տարածաշրջանի մ.թ.ա 2-րդ հազարամյակի կեսի ռազմա-քաղաքական իրադրության հնարավոր վերակազմության հենքի վրա նյութական մշակույթի խնդրո առարկա արտեֆակտների համառոտ քննարկումը վկայում է Միջերկրականի ավազանի եւ Մերձավոր Արեւելքի որոշ տարածքների, այդ թվում նաեւ Չայկական լեռնաշխարհի համար կապերի ու փոխառնչությունների արեւմտյան (նաեւ հարավ-արեւմտյան) ուղղության կարեւորությունն ու առաջնայնությունը: Ուշագրավ է, որ հենց այս ժամանակահատվածում, իսկ ավելի կոնկրետ թերեւս մ.թ.ա. 16-13-րդ դարերում է, որ վերոհիշյալ գործընթացների անմիջական ազդեցության տակ նկատվում է Չայկական լեռնաշխարհի համար կապերի ու փոխառնչությունների հարավային (միջագետքյան) ոչ ավանդական ուղու աշխուժացում: Ծանապարհ, որն իր գոյության ողջ ընթացքում, կասսիտական գերիշխանության ժամանակներից (մ.թ.ա. 16-13-րդ դարեր) ոչ առաջ եւ ոչ էլ հետո, այլեւս երբեք նման կարեւորություն չի ունեցել Չայկական լեռնաշխարհի համար, եւ իր անակնկալ դրսեւորմամբ, ռազմա-քաղաքական խիստ կարեւոր գործոնից զատ, հնարավոր է, որ պայմանավորվել է նաեւ դեռեւս ըստ արժանվույն չուսումնասիրված էթնիկական, սոցիալական, տնտեսական եւ այլ դրդապատճառներով...

Մերձավոր Արեւելքում եւ Միջերկրականի ավազանում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ քառորդում ձեւավորված իրավա-քաղաքական եւ էթնո-մշակութային հարաբերությունների լավ մշակված համակարգն, ինչպես վկայում են գրավոր սկզբնաղբյուրներն ու ծավալուն հնագիտական պեղումների արդյունքներն, անսպասելի խաթարվեց մոտավորապես մ.թ.ա. 13-12-րդ

դարերի սահմանագծին, հիմք հանդիսանալով միջցեղային բախումների, ինչպես նաև էթնիկական լուրջ ու լայնամասշտաբ տեղաշարժերի համար: Արդյունքում մ.թ.ա. 13-րդ դարի վերջում Բալկանյան թերակղզու կենտրոնական եւ հարավային շրջանների պետական կազմավորումները դաժան հարձակման ենթարկվեցին հյուսիսից եւ հյուսիս-արեւմուտքից ներխուժած ցեղախմբերի (հավանաբար իլլիրացիներ եւ դորիացիներ) կողմից, կողոպտվեցին եւ ավիրվեցին: Աղետի գոտում հայտնվեցին Բեոտիան, Արեւմտյան Ատտիկան, Իստմոսը, Արեւմտյան Արգոլիդան, Յուսիսային Լա-կոնիան եւ Մեսսենիան: Տեղի բնակչությունը լքեց բնակավայրերը: Նշված շրջանների փախստականներով լցվեցին աղետից համեմատաբար քիչ տուժած Արեւելյան Ատտիկան, Աքայան, Էգեյան ու Յոնիական ծովերի կղզիները /Desborough V. 1964, էջ 221; Styrenius C. 1967, էջ 36; Bouzek J. 1969, էջ 51, 92; Lang M. աղ. 124; Buck R. 1969, էջ 276; Андреев Ю. 1976, էջ 13/: Դեռ այս գործընթացների արդյունքում է, որ Միջերկրականի ավազանում սկիզբ առան դարակազմիկ այն տեղաշարժերը, որոնք մ.թ.ա. 13-րդ դարի վերջի եւ մ.թ.ա. 12-րդ դարի եգիպտական հիերոգլիֆ տեքստերում հայտնի են «ծովի ժողովուրդների գաղթ» անվամբ: Ավարառուական նպատակներ հետապնդող բազմաթիվ հարձակումներից հետո, մ.թ.ա. 13-րդ դարի վերջում «ծովի ժողովուրդները» լիբիացիների հետ դաշնակցած ներխուժեցին Եգիպտոս, սակայն ինչպես ցույց տվին հետագա իրադարձությունները, հիմնավորապես չկարողացան հաստատվել այստեղ: Մ.թ.ա. 1219 թվին նրանք առաջին լուրջ պարտությունը կրեցին Մեռնեպտահի փարավոնից, իսկ 1170 թվին Ռամզես 3-րդի կողմից վերջնականապես վտարվեցին երկրից /MDB 1988, էջ 558-564/: Թողնելով Եգիպտոսը «ծովի ժողովուրդները» ցրվեցին ողջ Միջերկրականով մեկ: Պուլեսատ-փղեշտացիները հաստատվեցին Լեւանտում, շերդանները՝ Սարդիներիայում, շեկելեշ-սիկուլները՝ Սիցիլիայում, տուրուշա-տիրս-էտրուսկներն՝ Ապենինյան թերակղզու արեւմտյան հատվածներում, իսկ աքայ-վաշա-ախիլվա-աքայացիները, լուկա-լիբիացիներն ու դանունա-դանայացիները Փոքր Ասիայի արեւմտյան եւ հարավային շրջաններում: Ըստ ամենայնի, հենց այս ժամանակ է, որ պուլեսատ-փղեշտացիների հարվածների տակ վերջնականապես կործանվեց վաճառաշահ Ուգարիթը: Նույն մ.թ.ա. 13-12-րդ դարերի սահմանագծին բնակլիմայական խիստ անբարենպաստ պայմանները (երաշտ, երկրաշարժեր, համաճարակներ), «ծովի ժողովուրդների» մի մասի ներխուժումն ու նրանց ազդեցության տակ Փոքր Ասիայի տարբեր հատվածներում գլուխ բարձրացրած ցեղախմբերը (թրակիացիներ, փռուգիացիներ, մուշկեր, արմեններ, կասկեր եւ այլն) պատճառ դարձան հզոր խեթական պետության թուլացմանն ու տրոհմանը: Օգտվելով տարածաշրջանում ստեղծված խառնաշփոթ վիճակից, ինչպես նաև Եգիպտոս-Միտաննի-Կասսիտական Բաբելոն ռազմա-քաղաքական դաշինքի փաստացի լուծարումից, մինչ այդ պատմական թատերաբեմում մեծ կշիռ չներկայացնող Ասսուրական պետության տիրակալները մ.թ.ա. 12-րդ դարի սկզբներին կարողացան իրենց գերիշխանության տակ առնել Բաբելոնն ու վտարել կասսիտներին, ինչպես նաև տեր դառնալ խեթերի եւ ալգիացիների

կողմից արդեն կործանված եւ տվյալ պահին փաստորեն ոչ-մեկին այլեւս չպատկանող, նախկին Միտաննիական պետության տարածքներին: Բաբելոնի թուլացումից օգտվեցին նաեւ էլամի տիրակալները, որոնք սկսած մ.թ.ա. 13-րդ դարի վերջից պարբերաբար ավարառուական արշավանքներ էին կազմակերպում դեպի Չարավային Միջագետք: Բաբելոնից հեռացած կասսիտների հիմնական մասը, նույն մ.թ.ա. 13-12-րդ դարերի սահմանագծում, ըստ ամենայնի ապաստան գտավ Կենտրոնական Ջագրոսից արեւելք ընկած տարածքներում՝ մասնավորապես Լուրիստանում, աննախադեպ թափ հաղորդելով տեղի սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններին:

Այսպիսով մ.թ.ա. 12-րդ դարի առաջին քառորդում վերոհիշյալ գործընթացները հանգեցրին Միջերկրականի ավազանում եւ Մերձավոր Արեւելքում սոցիալ-տնտեսական, էթնո-մշակութային եւ ռազմա-քաղաքական հին համակարգի փլուզմանը, որի հետեւանքով փաստորեն փակվեցին առետրական վաղեմի ճանապարհներն ու դադարեցին գործել մշակութային կապերի ավանդական ուղիները: Տարածաշրջանում սկիզբ առած էթնո-քաղաքական խորն ու արմատական փոփոխությունները հիմք հանդիսացան քաղաքական նոր ուժերի ու խմբավորումների ձեւավորման համար, որոնցում թելադրող դիրք ստանձնեց Ասսուրական պետությունը:

Տեղի ունեցող փոփոխությունները բնականաբար իրենց ոլորտն առանձնաեւ Չայկական լեռնշխարհը: Որպես Միտաննիի եւ Կասսիտական Բաբելոնի երբեմնի համակիր ու դաշնակից, այն մ.թ.ա. 13-12-րդ դարերում պարբերաբար սկսեց ենթարկվել Ասսուրական պետության տիրակալների (Սալմանասար 1-ին, Թուկուլթի-Նինուրտա 1-ին, Թզլաբպալասար 1-ին) արշավանքներին ու ավերածություններին: Սակայն այս ժամանակաշրջանում Չայկական լեռնաշխարհի համար ոչ այնքան վտանգավոր էին այդ արշավանքները, որքան արեւմտյան ավանդական առետրական ուղու փակումն ու մշակութային կապերի ու փոխառնչությունների խզումը: Թերեւս հենց այս է պատճառը, որ միանգամից կարելություն ստացան առետրական այն ուղիներն ու մշակութային թույլ կապերը, որոնք թեւեւ հնագույն ժամանակներից դեպքից-դեպք գործում էին արեւմտյանին զուգահեռ, սակայն իրենց տեսակարար կշռով ու ծավալով, դատելով հնագիտական համալիրների ընձեռած տվյալներից, միայն օժանդակ ու պայմանական նշանակություն ունեին: Այս առումով, նկատի ունենալով տարածաշրջանում ստեղծված քաղաքական իրավիճակը, կարելի է պնդել, որ Չայկական լեռնաշխարհի համար մ.թ.ա. 12-րդ դարից առանձնակի նշանակություն պետք է ձեռք բերեր կապերի ու փոխառնչությունների հարավ-արեւելյան ուղին: Տվյալ պահին այն հեռու էր ընկած արեւմուտքում տեղի ունեցող էթնիկական ինտենսիվ տեղաշարժերից ու բախումներից եւ միեւնույն ժամանակ ինչ-որ չափով ապահով էր ասսուրացիների կողմից կատարվող ոտնձգություններից: Քննարկվող ուղին Թալիշի եւ Մերձուրմիական տարածքների վրայով Չայկական լեռնաշխարհը կապում էր Իրանական սարահարթի հյուսիս-արեւմտյան շրջանների, ապա Լուրիստանի եւ Խուզիստանի, իսկ այստեղից էլ Պարսից ծոցի հետ: Միանգամայն հասկանալի է, որ աշխարհագրական դիրքի եւ ուղղվածության պատճառով

այն եւ առեւտրական, եւ մշակութային առումներով առաջնային պլան էր մղում Հայկական լեռնաշխարհի հատկապես կենտրոնական (Գողթն, Արարատյան դաշտ, Շիրակ) եւ արեւելյան (Զանգեզուր, Սեւանի ավազան, Արցախ, Ուտիք) շրջաններին, ինչպես նաեւ կարեւորվում էր նրանով, որ Պարսից ծոցից եկող առեւտրական գործառնությունների համար, Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական, արեւելյան եւ հյուսիսային տարածքների վրայով, ճանապարհ էր հարթում դեպի Անդրկովկաս եւ Հյուսիսային Կովկաս: Առեւտրա-մշակութային այս նոր ուղու հաստատումից հետո, թերեւս մ.թ.ա. 12-11-դարերից Հայկական լեռնաշխարհի ցեղախմբերի եւ վաղ պետական կազմավորումների համար սկսվել է հարաբերական կայունության մի ժամանակահատված, որը դրսևորվել է ամրոցների ու բնակատեղիների շինարարության բուռն վերելքով, ազգաբնակչության աճով, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների հետագա զարգացմամբ ու խորացմամբ, ինչպես նաեւ լոկալ առանձնահատկությունների մերձեցման ու միախառնման հիման վրա՝ մեկ ընդհանուր մշակույթի ձևավորմամբ: Զարգացման ու առաջընթացի այս ընդհանուր պատկերը թերեւս դեպքից-դեպք միայն ընդմիջվել է ասսուրական ռազմաջոկատների ոչ տեւական ներխուժումներով (մասնավորապես այդ է վկայում Արցախից հայտնաբերված Աղադնիրարի 2-րդի արձանագիր ազաթե կնքադրոշմը), որոնք ոչ այնքան խոչընդոտել կամ կասեցրել են սկիզբ առած գործընթացները, որքան ինչ-որ տեղ նաեւ պատճառ հանդիսացել լեռնաշխարհի ցեղախմբերի ու վաղ պետական կազմավորումների ռազմա-քաղաքական շահերի մերձեցմանը, ժամանակի ընթացքում հիմքեր ստեղծելով այնպիսի հզոր ու մարտունակ պետության կազմավորման համար, ինչպիսին մ.թ.ա. 9-րդ դարից դարձավ Վանտոսպի թագավորությունը (Ուրարտուն):

Ամփոփելով հիմնարկելյան կնիքներին վերաբերող դիտարկումներն ու դատողությունները կարելի է արձանագրել, որ կնիքները կիրառական ամենատարբեր եղանակներ եւ դրանցից բխող ինքնատիպ կառուցվածքային դրսևորումներ ունեցող առարկաներ են, որոնք օգտագործվել են տարբեր բնույթ եւ նշանակություն ունեցող իրերի մակերեսներին դրոշմման միջոցով արտատպություններ առաջացնելու համար եւ, դրանով իսկ, կոնկրետ գործընթացներում (տնտեսական, սոցիալական, ծիսական, քաղաքական եւ այլն) հաստատել ու վավերացրել անձնական սեփականություն, պատկանելություն, իրավունք եւ իշխանություն խորհրդանշող իրողությունները:

Զեւավորվելով Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհի եւ Միջագետքի էնեոլիթյան վաղերկրագործական բնակատեղիներում, նրանք աստիճանաբար տարածվել են Հին Աշխարհի գրեթե բոլոր տարածաշրջաններում, ներթափանցել հասարակական կյանքի եւ տնտեսության ամենաբազմազան ոլորտները եւ, որպես մարդու գործունեության հետ անմիջականորեն առնչվող անհրաժեշտ միջոցներ, իրենց դերն ու նշանակությունը պահպանել մինչեւ մեր օրերը:

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 1.

ՍԻՐԻԱ-ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀ - 1-4,6,8,21,23. Ամուկի հովիտ : 5, 9, 12-14,17,18,20,22. Ջեզիրեի շրջան (Յուսիսային Սիրիա): 7, 11, Թել Արփաշյա: 10. Թեփե Գավրա: 15,16. Հասուննա: 19. Թել Հալաֆ:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 2.

ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ - 1,7. Չաթալ Հույուկ: 2-6,12. Անատոլիա (պատահական): 8,11, 13-15. Կարաթաշ-Սենայուկ: ՄԻՋԱԳԵՏՔ - 16-20,22-24. Հարավային Միջագետք (պատահական): 21. Թել Ուբեյդ:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 3.

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱ - 1,3-5. Ֆրոնուշիկա: 2,6. Խեբեշեշտի: ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱ - 7-26. Մուրգաբի հովիտ (Թուրքմենիա):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 4.

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՍԱՐԱՀԱՐԹ - 1-3, 10, 12, 14, 22, 26. Թեփե Գիյան: 4,7. Ընշ: 5,6,8,11,13,18,19,23. Փարթինա (Լուրիստան): 9,15,16. Թեփե Սիալկ III: 17,20,21. Թեփե Հիսսար: 24,25. Հակալան (Լուրիստան):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 5.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀ - 1,2-4. Թեփեջիկ: 5,7-14. Սառիթեփե: 6. Ըն- մուրթեփե:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 6.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀ -1-5. Սառիթեփե: 6,7. Մեծամոր: 8. Օշական: 9. Նարեկվալի: 10. Դվին: 12. Արտաշավան: ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ - 11. Սոլի-Պոմպեոպոլիս (Կիլիկիա): ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՍԱՐԱՀԱՐԹ - 13. Մարլիկ թեփե:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 7.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀ - 1. Թալին: 2,3. Թոնդ: 4. Քարաշամբ:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 8.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀ - 1-4. Սառիթեփե: 5. Կարաբուլաղ: 6. Մեծամոր: 7. Թոյրեթեփե, 8. Բարեկամավան:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 9.

ՄԻՋԱԳԵՏՔ - 1-4,6,7,9,11,12,21. պատահական: 5. Ուր: ՍԻՐԻԱ-ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀ - 8,10. Թեփե Գավրա: ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՍԱՐԱՀԱՐԹ

- 13. պատահական: 16. Թեփե Յահյա: ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆԻ ԱՎԱՋԱՆ - 4. Կնոսոս (Կրետե): ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱ - 15. Մուրգաբի հովիտ:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 10.

ՄԻՐԻԱ-ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀ - 1-5,7,12,15,16. Թեփե Գավրա: 9,10. Ամուկի հովիտ: 13,14. Թել Բրակ: ՄԻՋԱԳԵՏՔ - 6,8,11,17,21. պատահական: 18. Ուրուկ: 19. Ուր: 20. Թել Ասմար:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 11.

ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ - 1,2. Հասեկ հույուկ: 3,4,12,13. Բողազքյոյ: 5,10,11. Կարահույուկ: 6. Մարաշ: 7. պատահական: 8,9. Աչեմհույուկ: ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆԻ ԱՎԱՋԱՆ - 14, Հռոդոս: 15,20. Միքենե: 16,19. Կնոսոս: 17. պատահական: 18. Սմիրնա:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 12.

ԵԳԻՊՏՈՍ - 1-4. Վաղ թագավորություն (պատահական): 5. Նավկրատիս: 20, 21. Նոր թագավորություն (պատահական): ՄԻՐԻԱ-ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀ - 6-19. Թել Բիթ Մերսիմ: ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԹԵՐԱԿՂՋԻ ԵՎ ՊԱՐՍԻՑ ԾՈՑ - 22,25,26. Բահրեյն: 23,24. Ֆայլակա:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 13.

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՍԱՐԱՀԱՐԹ - 1-4,6. Ըհշ: 5,7. Թեփե Գիյան: 8,11. պատահական: ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱ - 12-14. Թուրքմենիա (պատահական):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 14.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀ - 1-4, 7-11,18,26. Թեյշեբաինի (Կարմիր Բլուր): 5,14,15. Արեւմտյան Հայաստան (պատահական): 6. Սարուխան: 16. Երեւան: 17. Օշական: 18-25. Երեբունի (Արին-Բերդ): ՄԻՐԻԱ-ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀ - 12. Գամիշլի (Մծբին):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 15.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀ - 1,2. Երեբունի (պատահական, մասնավոր հավաքածու): 3,5,7,8,13,14. Բաստամ: 4,6,9-12. Տուշպա-Վան:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 16.

ԵԳԻՊՏՈՍ - 1. Նեֆերտիի թագուհու կնիքը: 2. Ամենհոտեպ 1-ինի կնիքը: 3,4. Թուրմոս 1-ինի կնիքը: 5. Յամես թագուհու կնիքը: 6. Հաթշեպսուտ թագուհու կնիքը: 7-12. Թուրմոս 3-րդի կնիքները: 13,14. Ամենհոտեպ 2-րդի կնիքը: 14. Թուրմոս 4-րդի կնիքը: 16-22. Ամենհոտեպ 3-րդի կնիքները: 23. Ռամզես 2-րդի կնիքը: Ռամզես 3-րդի կնիքը:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 17.

ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ - 1. Պուղոլխեպա եւ Մուվաթալի: 2. Մուվաթալի: 3. Սու-
պիլուլիումա: 4. Թութխալիա եւ Արնուվանդա: 5. Թութխալիա: 6. Ուր-
խի - Թեշուբ: 7. Խաթթուսիլիս: 8. Մուրսիլիս 2-րդ: 9. Արնուվանդա եւ
Ասնունիկալ: 11. Խուծծիա: 12. Խաթթուսիլիս 3-րդ:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 18.

ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ - 1,7-10. պատահական: 3. Բողագքոյ: ՍԻՐԻԱ-ՊԱՂԵՍ-
ՏԻՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀ - 2,4-6. Ուգարիթ (Ռաս Շամրա): 11. Շարեւլիի կնի-
քը: 12. Նիքմադդուի կնիքը: 18. Գամիշլի - Մըծբին (պատահական,
մասնավոր հավաքածու): ԻՆԴՈՍԻ ՀՈՎԻՏ - 13-16. Հարրապա: ՄԻՋԱ-
ԳԵՏՔ - 17. Ադադնիրարի 3-րդի կնիքը: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀ -
19. Խոջալու՝ Ադադնիրարի 2-րդի կնիքը (Արցախ):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 19.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀ - 1-4. Մենուա: 5,6. Արգիշթի: 7-10. Սարդու-
րի: 11-12. Ռուսա:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 20.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀ - 1-9. Սարդուրի: 11-12. Ռուսա:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 21.

ՔԱՐՏԵԶ - Հին Արեւելքում եւ Միջերկրականի ավազանում դրոշմ -
կնիքների տարածման սահմանները:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 22.

ՄԻՋԱԳԵՏՔ - 1,2,5,9. պատահական: 3,4. Ջենդեթ Նասր: 6. Թել Ազ-
րաբ: 7. Թել Հարմալ: 8. Խաֆաջե (V շերտ): 10. Աբու Սալաբիս:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 23.

ՄԻՋԱԳԵՏՔ - 1,2. Ուր: 3. Նիպպուր: 4. Թելլո: 5. Թել Մուհամեդ: 6.
Խաֆաջե: 7. Թել Ասմար: 8. Թել Սուլեյմե: 9. Թել Հարմալ: 10. Խեյթ
Քասսիմ:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 24.

ՍԻՐԻԱ-ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀ - 1. Թել Լեյլան: 2. Քալաաթ էլ Մու-
դիք: 3. Խաբուր: 4. Թել Աշանա (Ալալախ): 5-7. Թել Բրակ: ԵԳԻՊՏՈՍ
- 8,9. Բադարյան ժամանակաշրջան (պատահական): 10,11. Նախա-
դինաստիական շրջան: 12,13. Հին թագավորություն: ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՍԱ-
ՐԱՀԱՐԹ - 14-16. Շոշ (Էլամ):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 25.

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՍԱՐԱՀԱՐԹ - 1-8. Շոշ: 9. Ջամշիդի (III հորիզոն): 10. Հա-
սանլու:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 26.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՅ - 1,13. Արցախ: 2. Նորատուս: 3,5,7,9. Լճաշեն: 4. Եղեգնաձոր: 8. Վերին Նավեր: 10,11. Ապարան: 12. Սարուխան: 14. Արթիկ: 15. Չալիանիսելի:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 27.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՅ - 1-4. Լճաշեն: 6-9. Նորատուս: 10-12. Արթիկ: 13. Լոռի Բերդ: 14. Արծվանիստ (Դրդի): 15. Օգնի (Թռեղք): 16-18 Թռեղք:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 28.

ՄԻՋԱԳԵՏՔ - 1,4,10. Ջենդեթ Նասր: 2. Թել Հարմալ: 3,6. Ուրուկ: 5. Խաֆաջե: 7-9,11-13. պատահական:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 29.

ՄԻՋԱԳԵՏՔ - 1. Թել Ջուղեյդե: 2,6. Վարկա: 3-5. Ուր: 7. Ուրուկ: 8,10,15-17. պատահական: 12-14. Ակկադ: 9,11. Թել Ֆարա:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 30.

ՄԻՋԱԳԵՏՔ - 1-3, 7. պատահական: 4-6,9. Աշշուր: 8. Բաբելոն:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 31.

ՄԻՐԻԱ-ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՅ - 1,2. Հաբուբա Քաբիրա: 3. Բիբլոս: 4,5,7. Ջեբել Արուդա: 6. Մարի: 8. Մեզիդդո: 9. Շահդադ: 10-12. Թել Մարդիխ (Էբլա): 13. Համան Էթ-Թուրքման: 14. Համա: 15,16. Թել Ֆարա:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 32.

ՄԻՐԻԱ-ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՅ - 1,4. պատահական: 2. Թել Մարդիխ (Էբլա): 3,6. Նուզի (Յորդան թեփե): 5. Բեյսան (Բեթ Շան): 7-10. Ուգարիթ (Ուսա Շամրա):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 33.

ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆԻ ԱՎԱՋԱՆ - 1. Կիթիոն (Կիպրոս): 3. Կլավդիա (Կիպրոս): 4. Փորոս (Կրետե): ՄԻՐԻԱ-ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՅ - 2,5,8,10. պատահական: 4. Թել Բիթ Մերսին: 7. Թել Էլ-Աջջուլ: 9. Բիբլոս:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 34.

ՄԻՐԻԱ-ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՅ - 1-4,9,10. Նուզի (Յորդան Թեփե): 5, 11. Կիրկուկ (Արրապխա): 6,8. Բեյսան: 7. պատահական: 12. Թել Աբու Հավամ: 13. Ուգարիթ (Ուսա Շամրա): 14. Գեզեր: 15,16. Թել Աջանա (Ալալախ): 17. Թել Մուհամեդ Արաբ: 18. Կամիդ Էլ-Լոգ: ՄԻՋԱԳԵՏՔ-19. Աշշուր:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 35.

ՄԻՐԻԱ-ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀ - 1. Թել Աջանա: 2,3. Կիրկուկ: 4,6. Զագոր: 5,8. Թել Մուհամեդ Արաբ: 7. Գեգեր: 9. Նուզի: 10. Ուգարիթ: 12,13. Թել Էդ-Դուվեյր: ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ - 11. Բողազքոյ (Խաթթուշաշ):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 36.

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՍԱՐԱՅԱՐԹ - 1-5, 7-13. Շոշ: 6. Չողա Միշ: 14. Թեփե Յահ-յա: 15. Շահդադ:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 37.

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՍԱՐԱՅԱՐԹ - 1-6, 13. Թեփե Սիալի Բ: 7. Դինխա թեփե: 8,9. Մարլիկ թեփե: 10. Զասան-Չամինի: 11,12. Թեփե Գիյան (IV-II հորիզոններ): 14,15. Աղա Էվլար (Թալիշ):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 38.

ԵԳԻՊՏՈՍ - 1,5,6. Նագա-Էդ-Դեր: 2. Նարմեր փարավոնի դամբարան: 3,8. Ախա փարավոնի դամբարան: 4. Զերակլեոպոլիս: 7. պատահական: 9. Պեպի 2-րդի ժամանակաշրջան: 10. Սաքքարա: ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱ - 11,12. Թաիպ թեփե: ԻՆԴՈՍԻ ՅՈՎԻՏ - 13,14. Մոհենջո Դարո:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 39.

ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ - 1,2. Արսլանթեփե (Մալաթիա): 3. Զասեկ հույուկ: 4-9, 11. Կարա հույուկ: 10. Այդին:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 40.

ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ - 1,4. Կուրուջութեփե: 2,3. Չաթալ Զույուկ: 5. Զյուլթեփե (Կանիշ): 6. Բողազքոյ (Խաթթուշաշ): ՄԻՋԵՐԿԵԱՆԱԿԱՆ ԱՎԱԶԱՆ - 7. Զագիա Պելագիա: 8. Կոստու: 9. Աստրակուս (Կրետե):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 41.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀ - 1. Շահթախտի: 2. Շամիրան: 3. Զրագդանի շրջան (պատահական): 4. Մեծամոր: 5. Չախիրլի: 6. Լճաշեն: 7. Առաջածոր: 8,9. Արթիկ: 10. Քարաշամբ: 11,12. Մինգեչաուր:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 42.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀ - 1-10. Կարմիր Բլուր (Թեյշեբաինի): 11,12. Տուշպա - Վան:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 43.

ՄԻՋԱԳԵՏՔ - 1. Սարգոն Ակկադացու սպասավորի կնիքը: 2. Իլուշուլիա Էշնուննացու կնիքը: 4,5. պատահական: 6. Աշշուր: 7. Լարսա: ՄԻՐԻԱ-ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀ - 3. Մարի (պատահական): 4. Մուկանիշունի կնիքը (Մարի):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 44.

ՄԻՋԱԳԵՏՔ - 1. Աշշուր: 2,6. Հանայի տիրակալ Իսիշ/հ - Ղազանի կնիքները: 3,4. Հանայի տիրակալ Իշար-Լիմի կնիքները: 5. պատահական: 7. Բուրնաբուրարիաշի պաշտոնյա Ադադ-Ուշաբշիի կնիքը:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 45.

ՄԻՋԱԳԵՏՔ - 1, 6. Աշշուր: 2.Էրիբա-Ադադի կնիքը: 3. Աշշուրուբալիտ 1-ինի կնիքը: 4. պատահական: 5. Ասարհադունի կնիքը: 7,8. Բաբելոն:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 46.

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՍԱՐԱՀԱՐԹ - 1. Շոշ (Էլամ): ՍԻՐԻԱ-ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀ - 2. Թուբայի տիրակալ Յարիմ-Լիմի կնիքը: 3. Յարիմ-Լիմի զարմիկ Սումիրափայի կնիքը: 4. Թել Աջանա (Ալալախ՝ VII հորիզոն): 5. Հասիամ - Յափահաթի կնիքը: 6. Յամհադի տիրակալ Համուրաբիի կնիքը:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 47.

ԵԳԻՊՏՈՍ - 1. Թել Ամարնա (Տուշրատտայի կնիքը սալիկի վրա): ՍԻՐԻԱ-ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀ - 2-4. պատահական: 6. Մարի: ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՍԱՐԱՀԱՐԹ - 5,7. Չոդա Ջանբիլ (Դուր Ունթաշ): 8. Շոշ (Սուզա):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 48.

ԵԳԻՊՏՈՍ - 1. Դեն փարավոնի դամբարանից: 3. Ամենմհետ 3-րդի կնիքը: 4, 5. Խաշեխսենու փարավոնի կնիքը: 7. Սեբեկմեֆերուի կնիքը: 8. Պեպի 1-ինի պաշտոնյայի կնիքը: 10. պատահական: ՍԻՐԻԱ-ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀ - 2. Թել Աջանա (Ալալախ՝ IV հորիզոն): 6. Բեթիել: 9. Թել Էլ-Աջջուլ:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 49.

ԵԳԻՊՏՈՍ - 1-3,5. պատահական գտածոներ: ՍԻՐԻԱ-ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀ - 4. Բեյրութ:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 50.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀ - 1. Նախիջեւան: 2. Մեծամոր: 3. Տուշպա - Վան: 4. Կարմիր Բլուր (Թեյշեբաինի): 5. Ուրզմանայի կնիքը (պատահական):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 51.

ՔԱՐՏԵԶ - Հին Արեւելքում եւ Միջերկրականի ավազանում գլանաձեւ կնիքների տարածման սահմանները:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 52.

ՄԻՋԱԳԵՏՔ - 1-3. պատահական գտածոներ: ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆ ԵՎ

ՎԱԶԱՆ - 4. Ամորգոս (Կիկլադյան կղզիներ): ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀ - 5. Թռեղք:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 53.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀ - 1-3. Սաղուգայի հովիտ (Գուրջաանի շրջան, Կախեթիա):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 54.

ՄԻՋԱԳԵՏՔ - 1. Ուր: ԵԳԻՊՏՈՍ - 2. պատահական գտածո: ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ - 3,4. պատահական գտածոներ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀ - 5. Թռեղք:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 55.

ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱ - 1,2. Թախյ թեփե: ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ - 3. Քյուլթեփե (Կանիշ): ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀ - 4. Կարմիր Բլուր: 5-7. պատահական: 8. Բաստամ:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 56.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀ - 1. Արմավիր: 3,5. պատահական: 4. Նորատու: 6. Բաստամ: ՍԻՐԻԱ-ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀ - 2. Գամիշլի (Մծբին), (մասնավոր հավաքածու):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 57.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀ - 1. Վան (Թուրքիա կալե): 2. Արմավիր: 3. Արգիշթիխիմիլի: 4. պատահական: 5. Նորատու:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 58.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀ - 1-7. Բաստամ:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 59.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀ - 1,3-7. Թեյշեբաինի (Կարմիր Բլուր): 2. Բաստամ:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 60.

ՔԱՐՏԵՁ - Հին Արեւելքում եւ Միջերկրականի ավազանում կոնաձեւ կնիքների տարածման սահմանները:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 61.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀ - 1-3. Նորատու: 4-7. Ներքին Գետաշեն: 8. Լոռի բերդ:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 62.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀ - 1-3. Արթիկ: 4. Շիրակավան: 5. Մոթբի

ծոր: 6. Կալաքենդ: 7. Ղուշչի: 8,9. Թեյշեբաինի (Կարմիր Բլուր):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 63.

ՍԻՐԻԱ-ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀ - 2. Գամիշլի (Մծբին) (պատահական): ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀ - 2. Կամո: 3. Նորատու: 4,5. Թեյշեբաինի (Կարմիր Բլուր):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 64.

ՍԻՐԻԱ-ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀ - 2. Գամիշլի - Մծբին (պատահական): ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀ - 2. Կարմիր Բլուր: 3. պատահական: 4. Եղեգնածոր:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 65.

ԵԳԻՊՏՈՍ - 1. 13-րդ հարստության ժամանակաշրջան: ՍԻՐԻԱ-ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀ - 2. Գամիշլի - Մծբին (պատահական): ՓՈԶՐԱՍԻԱ - 3. Տարսոն (Տարսուս): ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀ - 4. Կարմիր Բլուր: 5. Արմավիր:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 66.

ՔԱՐՏԵԶ - Հին Արեւելքում եւ Միջերկրականի ավազանում պրիզմայածեւ կնիքների տարածման սահմանները:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 67.

Հին կնքագործ-ակնագործների արհեստանոցների պատկերները եգիպտական որմնանկարներում:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 68.

Հինարեւելյան կնիքների պարբերացման եւ ժամանակագրության սանդղակ:

ПЕЧАТИ АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ В СИСТЕМЕ ДРЕВНЕВОСТОЧНОЙ ГЛИПТИКИ

(резюме)

Введение

Печати являются одним из наиболее специфичных проявлений истории и культуры Древнего Мира. По способам применения, морфологии, стилистическим и композиционным особенностям, достоверности текстов, материалу, цвету, размерам, разнообразию способов ношения, феномену неравномерного распространения в разных регионах и другим информационным возможностям печати сегодня являются одним из тех важных первоисточников по истории, культуре, искусству, мифологии и другим сферам исследования, на базе которых возможны более вероятные реконструкции и обоснования этнокультурного, социально-экономического и историко-политического характера эпохи Энеолита - Железа. В специальной литературе эта ветвь науки получила название «глиптика» или «сфрагистика».

Если первоначально печати являлись символическим утверждением идентификации отдельных лиц или небольших групп людей, то параллельно с постепенным развитием общественных отношений они превратились в атрибуты, отмечавшие личную собственность, статус, власть и даже этническую принадлежность общины, рода, позже - также наделенных самыми широкими правами лиц (предводитель, вождь, царь, царица, верховный жрец, военачальник и пр.) и слоев, принадлежащих к самым разным уровням социальной иерархии (царская семья, военная верхушка, жреческий класс, купечество, ремесленный класс и пр.).

Следовательно, совершенно ясно, что изображения на поверхностях печатей, как и способы их применения и морфология не могли носить случайного или произвольного характера.

В центре внимания специалистов, занимавшихся древневосточными печатями и глиптикой, с 30-40 гг. XX века оказались вопросы периодизации и датировки печатей, выявления стилистических особенностей и выделения на их основе школ глиптики. В результате рассматриваемый материал, постепенно отделяясь от общего и относительного понятия «древневосточные», получил конкретную

территориальную, культурную и даже этническую принадлежность, делая более определенной роль различных племенных групп, государственных образований и даже народов в создании того или иного стиля и композиции, выборе материала, как и в деле выработки морфологии, способов ношения, применения и других способов выражения. Благодаря всему этому сформировалась точка зрения, согласно которой весь ассортимент ренного периода древневосточной глиптики делится на две подгруппы - I. штампы - печати; II. цилиндрические печати и соответственно рассматривались вопросы их периодизации, хронологии, стилистической и композиционной принадлежности. Как в старых, так и в современных работах Армянское нагорье фактически отсутствует в историко - географической и этно - культурной системе понятий «Древний Восток», а обнаруженный отсюда и хранящийся в западных музеях материал разрозненно представлен под терминами «Восточная А-натолия» и «Урарту».

Итак, цель нашей работы - по новому систематизировать богатую коллекцию печатей Древнего Востока VII-I тыс. до н.э. на основе всестороннего изучения наличного археологического материала, выявить присущие каждому региону особенности глиптики, в пределах возможности показать социально-экономические, этно-культурные и историко-политические предпосылки их формирования и развития и, наконец, первый раз сделать попытку представить место и роль глиптики Армянского нагорья в системе этих процессов.

За свою почти двухвековую историю глиптика прошла тернистый путь неудач, поисков, самоутверждения и достижений. Если силы исследователей конца XIX - начала XX вв. (Ж. Менан, Л. де Клерк, Л. Делапорт, У.Уорд, В.Спеллерс, О.Вебер и др.) в основном были направлены на составление каталогов древневосточных печатей, сосредоточенных в крупных музеях и частных коллекциях Запада и их публикацию, то с 30-х гг. XX в. в центре внимания специалистов оказались вопросы уточнения их хронологических и пространственных границ, выявления стилистических и композиционных особенностей, выделения центров древневосточной глиптики и ряд других. Все это нашло свое выражение в основополагающих монографиях двух крупнейших востоковедов - Г. Франкфорта и А. Мортгата. Эти работы, благодаря объему охвата физического материала, разработанной системе периодизации и хронологии, принципам выявления стилистических и композиционных особенностей, смелой реконструкции мифо - поэтического содержания вырезанных сцен до сих пор не потеряли своего научного значения и современного звучания. На этой научной основе проводившие исследования в 40-80 гг. нашего века новые специалисты (Г.Оффнер, Э. Порада, П. Амье, Т. Беран, Х. Бонне,

М. Брандес, Б. Брентьес, Б.Бюкенен, Р.Бемер, П. Бек, П. Александер, Р. Дайсон, Д. Коллон и другие), имея под рукой новые образцы, обнаруженные в хорошо датированных археологических комплексах, более углубили и расширили знания о древневосточных печатей и глиптике. Причем сходство подходов и в какой-то степени однообразие предложенных решений в вышеупомянутых работах, вероятно, можно объяснить тем обстоятельством, что до 70-80 гг. нашего века глиптика, по существу, была монополией западных исследователей, и, соответственно, преимущественно развивалась в условиях разработанных в местных центрах и не подразумевающих отклонений от собственных научных «стандартов» интерпретаций. По нашему мнению, одной из причин этого однообразия было то, что основная часть вышеупомянутых исследователей, фактически верно воспринимая наиболее важный признак различения печатей - разницу осуществляющих оттиск способов, тем не менее не смогла освободиться от традиционных и сравнительно хорошо разработанных принципов морфоструктурной дифференциации и сконцентрировала внимание преимущественно на вопросах выявления внешних (конструктивных) различий печатей и интерпретации сцен, вырезанных на штампующих поверхностях последних. Другая причина, вероятно, была связана с непродуктивным двухгрупповым (печати-штампы, цилиндрические печати) подразделением всей выборки древневосточных печатей и раздельным изучением каждой из групп. Следствием последнего стало то, что большая часть специалистов посвятила себя исследованию вопросов классификации и хронологии более привлекательных, многочисленных и выигрышных цилиндрических печатей, «забывая» о существовании имеющих иной способ применения образцов и избегая обобщающих исследований, посвященных всему ассортименту. Что касается тех немногочисленных «смельчаков» (П. Амье, Э. Порада, Б. Бюкенен, Б. Брентьес, Р. Дайсон), которые сделали попытку совместить исследования, относящиеся к двум подгруппам, то последние тем не менее не дерзнули подняться выше объяснения содержания стиликомпозиционных сцен, вырезанных на поверхностях печатей и интерпретации отдельных персонажей, тем самым в первую очередь решая связанные с мифологией, и лишь затем - с глиптикой, вопросы. То есть, по существу, глиптика развивалась по пути интерпретации не столько собственно печатей, сколько выгравированных на последних сцен, бесспорно чрезвычайно необходимых, но в то же время частично пригодных для интерпретации многочисленных проблем, стоящих перед глиптикой. Такова ситуация также сейчас и вышеупомянутое нашло свое отражение в той специальной литературе, которая использована при реализации настоящей работы.

Классификация и историко-хронологическое изучение древневосточных печатей

Изучение обнаруженных на Ближнем и Среднем Востоке, в бассейне Средиземноморья и соседних областях печатей и оттисков дает возможность по новому разделить выборку исследуемых артефактов, согласно способу применения, на 4 (а не на две, как делалось традиционно) подгруппы.

I подгруппа

- печати-штампы (для получения одного цельного оттиска одним нажатием) /таблицы 1-21/.

II подгруппа

- цилиндрические печати (для получения ряда повторяющихся изображений путем наката) /таблицы 22-51/.

III подгруппа

- конические печати (для получения комбинированного оттиска, воспроизводящего изображения как на корпусе (получаемые накатом), так и на основании печати (получаемые нажатием) /таблицы 52-60/.

IV подгруппа

- призмовидные печати (также для получения комбинированного оттиска, воспроизводящего изображения как с граней корпуса (получаемые последовательным нанесением отпечатков), так и с основания призмы) /таблицы 61-66/.

Выделенные в вышеотмеченных подгруппах печати не одинаковы и выражаются внутригрупповыми вариантами. Теоретически рассматриваемые печати на уровне варианта можно различать по материалу, качеству резьбы, стилю, цвету, размерам и пр. Подобные попытки уже предпринимались. Однако полученные выводы не всегда бывали надежными, окончательными и обобщающими. Более заслуживающие внимания результаты дали классификации, выполняемые по композиционным особенностям печатей. Причем, до сих пор в специальной литературе в основном применялась двухвариантная система деления композиционных особенностей:

I вариант

-печати с изображениями геометрического характера;

II вариант

- печати со сценарными изображениями.

Подобный подход, по нашему мнению, искусственно сузил поле изучения информативных возможностей представленных на печатях изображений, уменьшил количество результативных способов сопоставления и различения композиционных особенностей и, соответственно, дал не полную картину. Причина, вероятно, заключается в неполной восприятии и осмыслении понятия «композиция». По нашему мнению, под понятием композиция в данном случае нужно понимать единство имеющихся на штампуемой поверхности печатей знаково-изобразительных гравировок и жанрово-сюжетной (смысловой) нагрузки последних. Иными словами, композиция, по существу, система восприятия представленной способом гравировки информации, со своими разнопорядковыми проявлениями. В таком случае, какова же единица-признак различения композиционных особенностей печатей? Теоретически в качестве такового может быть принята ориентация композиции (справа налево или слева направо), количество персонажей или сюжетных групп, факт наличия или отсутствия регистров-разделителей и локусов, наличие, отсутствие или сочетание геометрических, животных, растительных и человеческих изображений и т.д. По нашему мнению, превращение любого из подобных произвольных расчленений в единицу - признак различения композиционных особенностей (и это в том случае, когда мы лишь предполагаем смысловую нагрузку сцены и, соответственно, не вправе ее самовольно расчленять), безусловно, приводит к мало соответствующим действительности, неполным результатам. Именно по этой причине, принимая имеющуюся на штампуемой поверхности (или поверхностях) каждой печати композицию как отдельное, законченное и неразделимое целое, мы нашли целесообразным принять как единицу-признак разделения последних уровневые различия получаемой из композиций объективной и субъективной информации. Последние, по нашему мнению, предполагают четыре уровня (1 - знаковой, 2 - изобразительный, 3 - сценарный, 4 - текстовый) и, соответственно, обуславливают четырехступенчатую последовательность постепенного развития композиционных особенностей печатей. Знаковый уровень включает в себя лишь изображения геометрического (точка, линия, кривая, зигзаг, крест, круг, прямоугольник, ромб, сетка, спираль и пр.) характера. Их информационные возможности исключительно субъективно-предположительные и не предполагают какое-либо действие или сюжет.

Изобразительный уровень включает лишь одно статичное изображение без каких-либо сопроводительных деталей (насекомое, пресмыкающееся, птица, животное, растение, человек, фантастическое существо и пр.). В отличие от предыдущего уровня, их информация объективна, хотя здесь также отсутствует обстоятельство действия и сюжета.

Сценарный уровень включает самые различные комбинации связанных друг с другом знаковых и изобразительных гравировок. Их информационные возможности включают поле взаимодополняющих самых разных объективных и субъективных предположений. В сценах ясно подчеркнуто обстоятельство действия (или действий) и сюжета.

Текстовый уровень включает комбинации надписей (пиктографических, иероглифических, клинообразных, алфавитных) и знаковых, изобразительных и сценарных гравировок. Их информация уже не только объективна, но также достоверна. Она сама в себе включает в виде текста конкретное действие, личность, явление или сюжет, причем последний дополняет предполагаемое (объективное и субъективное) содержание знаково-изобразительного сектора.

Таким образом, на основе вышеупомянутых четырех уровней информационных возможностей, в нашем исследовании выделены четыре варианта, отражающие поэтапное развитие композиционных особенностей печатей, в следующей последовательности:

I вариант

- печати с геометрическими (знаковыми) композициями (таблицы 1-8, 22-27, 52-53, 61-62);

II вариант

- печати с изобразительными композициями (таблица 9);

III вариант

- печати со сценарными композициями (таблицы 10-15, 28-42, 54-57, 63-64);

IV вариант

- печати с композициями, имеющими надписи (таблицы 16-20, 43-50, 58-59, 64-65).

На основании информации вышеотмеченных четырех подгрупп и четырех вариантов в работе рассмотрены вопросы происхождения, распространения, взаимовлияния и др. печатей Древнего Востока (Египет, Эгеида, Малая Азия, Сиро-Палестина, Месопотамия, Аравийский полуостров, Армянское нагорье, Кавказ, Иранское нагорье, Средняя Азия, долина Инда) VII-I тыс. до н.э.

Печати-штампы. Это печати, нашедшие самое раннее распространение. Период использования охватывает VII-I тыс. до н.э. В плане композиционных особенностей в этой подгруппе представлены все четыре варианта. Причем, если первый вариант, с геометрическими композициями, в основном бытовал на древнем Востоке в хронологических границах VII-IV тыс. до н.э. и лишь эпизодически встречается в археологических комплексах II-I тыс. до н.э. (Малая Азия, Иранское нагорье, Армянское нагорье), то печати-штампы с композициями второго - изобразительного, и третьего - сценарного, вариантов почти одновременно вступая на рубеже V-IV тыс. до н.э., с разной интенсивностью (изобразительный - эпизодически со II тыс. до н.э., сценарный - перманентно) продолжают свое бытование до середины I тыс. до н.э. и засвидетельствованы почти во всех регионах Древнего Востока. Что касается четвертого, с надписями варианта печатей-штампов, то последние появляются на рубеже III-II тыс. до н.э. и если первоначально являлись монополией Египта (Среднее царство), долины Инда (Хараппа, Мохенджо-Даро, Чанху-Даро) и Малой Азии (Новое Хеттское царство), то в середине II тыс. до н.э. находят применение в Месопотамии (Ашшур, Вавилон), а в первой половине I тыс. до н.э. также в археологических комплексах Армянского нагорья (Вантоспское царство).

Цилиндрические печати. Хотя эта подгруппа печатей количественно наиболее представительная, тем не менее на уровне варианта представлена лишь тремя из четырех вариантов композиционных особенностей (в наличных материалах отсутствует второй, изобразительный, вариант). И первый (геометрический) и третий (сценарный) варианты цилиндрических печатей, по существу, имеются одновременно в археологических комплексах середины IV тыс. до н.э. Месопотамии (Киш, Урук, Джемдет-Наср, Ниппур, Телло, Ниневия), Сиро-Палестины (Тель Брак, Телль Лейлан, Хабур, Аллалах) и Иранского нагорья (Дур-Унташ, Сузы) и, если с начала I тыс. до н.э. геометрический вариант прекращает применяться, то сценарный продолжает свое существование до середины I тыс. до н.э. Печати тех же вариантов появляются с III-второй половины II тыс. до н.э. и во II тыс. до н.э. распространяются в археологических памятниках Малой Азии (Чатал-Гуюк, Арслан-тепе, Троя, Зинджирли, Кюль-тепе, Аджемхуйюк, ¹ Карахуйюк, Измир, Тарсус), Эгейды (Тордос, Дикили-таш, Кнос, Лалисос, Перати, Зигуриес, Лерна), долины Инда (Калибанган, Мохенджо-Даро, Хараппа), Армянского нагорья и Закавказья (Озни, Триаleti, Карашамб, Лчашен, Артик, Арчадзор, Хаченагет, Шамирам, Раздан, Ван, Эребуни, Армавир и

др.). Что касается четвертого, с надписями, варианта цилиндрических печатей, то последние появляются со второй четверти III тыс. до н.э. Самые ранние образцы засвидетельствованы в археологических комплексах Месопотамии (Ур, Телло, Лагаш, Тель-Фара), Сиро-Палестины (Мари, Тель-Римах, Мерсин, Минет-эль-Бейда) и Египта (Тебе, Эль-Каб, Нага-эд-Дер, Тель-Амарна). С середины II тыс. до н.э., с образованием Нового Хеттского царства, касситского Вавилона, Митаннии и Нового царства Египта, самобытные образцы цилиндрических печатей с письменными текстами распространяются по всему Ближнему Востоку. На Армянском нагорье они появляются с середины II тыс. до н.э. и имеют месопотамское и египетское происхождение. Местные образцы цилиндрических печатей с надписями относятся исключительно ко времени Вантоспского (Урартского) царства и обнаружены раскопками Вана и Кармир Блур (Тейшебаини). Свое самое позднее применение цилиндрические печати с надписями нашли во время Ахеменидской империи Ирана. После падения последней применение рассматриваемого варианта цилиндрических печатей на древнем Востоке, по существу, прекратилось.

Конические печати. Эта подгруппа печатей немногочисленна и, в качестве самостоятельного подразделения в глиптике выделяется первый раз. Самые ранние образцы, принадлежащие первому (геометрическому) варианту, относятся к концу IV тыс. и первой половине III тыс. до н.э. и обнаружены в археологических комплексах Месопотамии (Ур), Египта (случайные находки) и Эгеиды (Аморгос). В конце III и первой половине II тыс. до н.э. их образцы появляются в памятниках Закавказья (Триалети, Садуга, Зуртакети) и Малой Азии (Айдин). Второй, изобразительный вариант конических печатей геометрически мог существовать, но пока в археологических материалах не зафиксирован. Третий, со сценарными композициями, вариант конических печатей получает распространение с первой четверти II тыс. до н.э. Самый ранний образец обнаружен в Малой Азии (Кюльтепе-Каниш). На рубеже II-I тыс. до н.э. принадлежащие к тому же варианту редкие образцы засвидетельствованы также на памятниках Средней Азии (Бактрия, Маргиана) и долины Инда (Аккра). Особенно широкое распространение они получили на Армянском нагорье во второй четверти I тыс. до н.э. и связаны исключительно со временем Вантоспского царства (Ван, Эребуни, Аргиштихинили, Тейшебаини, Арташат, Норатус, Бастам, Нусайбин-Камышли). В этом плане более интересны образцы конических печатей четвертого, с надписями, варианта. Они также вплоть до настоящего времени известны лишь

на Арманском нагорье и опять же связаны с археологическими памятниками Вантоспского царства (Тейшебаини, Бастам).

Призмовидные печати. Эта подгруппа также не многочисленна и как самостоятельное подразделение вновь выделяется первый раз. Специалисты датируют единичные экземпляры, принадлежащие первому варианту, рубежом IV-III тыс. до н.э. Они обнаружены в Месопотамии (Урук), на Крите (Неаполис) и Иранском нагорье (Загрос). Сравнительно более широкое распространение призмовидные печати рассматриваемого варианта получают со второй четверти II тыс. до н.э. и известны в археологических комплексах Сиро-Палестины (Нусайбин-Камышли) и Армянского нагорья (Артик, Лори-Берд, Ширакаван, Неркин Геташен, Норатус, Мртби дзор). Сравнительно поздние (I половина I тыс. до н.э.) образцы также происходят из памятников Армянского нагорья (Кармир-блур, Норатус, Нор Баязет - Камо) и относятся ко времени Вантоспского царства. Второй, изобразительный вариант конических печатей теоретически мог существовать, но пока документально не зафиксирован.

Наиболее ранний образец, принадлежащий к третьему, со сценарными композициями, варианту призмовидных печатей, известен из Египта и относится ко времени XIII династии (XVIII в. до н.э.). Принадлежащая ко II четверти II тыс. до н.э. подобная печать обнаружена в Малой Азии (Тарсус). Последний регион, где встречаются принадлежащие рассматриваемому варианту образцы - Армянское нагорье, в частности, памятники Араратской равнины (Эребуни, Аргиштихинили, Тейшебаини). Они также относятся ко времени Вантоспского царства и позже не засвидетельствованы. Что касается четвертого, с надписями, варианта призматических печатей, то в настоящее время нам известно лишь два их экземпляра. Один обнаружен в городе Камышли (Нусайбин) и представляет собой образец ассирийской глиптики I четверти I тыс. до н.э. Второй - случайная находка поблизости от Ехегнадзора. Реконструкция и дешифровка изображений и клинописных знаков на гранях этой призмовидной, с четырехгранным туловом, печати, позволила нам прочесть "ar + дерево + ti" - "ar + giš + ti", то есть имя «Аргишти». В других регионах Ближнего Востока призмовидные печати, принадлежащие этому варианту, пока не обнаружены.

Вышеупомянутое рассмотрение четырех подгрупп печатей позволяет уточнить те особенности композиционного построения и навыков гравировки, которые появились в конктерных регионах и государственных образованиях Древнего Востока рассматриваемого периода.

В шумеро-аккадской и III династии Ура глиптике эта самобытность проявляется в изображении лиц людей в выгравированных на поверхностях печатей сценах спереди (фас) статично, а туловища по отношению к лицам повернуты под определенным углом, в динамике. Сцены иногда с правого или левого края ограничены также вертикально читаемым клинописным текстом. Печати преимущественно цилиндрические, изготовлены из кремня, стеатита, серпентина и лазурита.

Для египетской глиптики III-I тыс. до н.э., в отличие от других областей Древнего Востока, характерным было применение печатей-штампов (скарабеев). Помимо самобытной конструкции, им был присущ также один специфический навык. Это размещение иероглифического текста в картуше в центре выгравированной на штампующей поверхности скарабея сцены. Для изготовления печатей использовались слоновая кость, кварц, серпентин, яшма, стеатит. Последние иногда покрывались желтой, зеленой и бирюзовой глазурью.

Владыки Новохеттского царства во II тыс. до н.э. отдавали предпочтение использованию преимущественно изготовленных из гематита и гоетита, с округлой или прямоугольной штампующей поверхностью и гиревидным туловом печатей-штампов. На них, в отличие от египетских скарабеев, надпись размещалась не в центре сцены, а окружала ее двумя или тремя клинописными поясами.

Вступивший во второй четверти II тыс. до н.э. на историческую арену касситский Вавилон, продолжая традиции глиптики южной Месопотамии III тыс. до н.э., дополнил их новыми навыками. Сохранив принцип вертикального помещения текста в прямоугольной рамке справа и слева от сцены, касситы вверху сцены (параллельно ей) добавили горизонтальную клинописную строку. Получилась «арочно» расположенная с повторяющимся справа и слева содержанием надпись, в центре которой была сцена. Здесь для изготовления печатей применялись лазурит, халцедон, яшма, агат.

Образовавшееся во второй четверти II тыс. до н.э. Хурри-Митаннийское государство также внесло свои нововведения в древневосточную глиптику. Это было утверждение подчеркнутой пропорциональности числа персонажей в сценах, выгравированных на цилиндрических печатях, и разделение всей сцены на равномерные правую и левую части. Одна из них в основном изображала стоящих друг перед другом лиц и, судя по всему, символизировала мир людей (хаос), а вторая часть горизонтальной линией или орнаментальным поясом разделялась на две равные части и, сохраняя принцип сбалансированности верхней и нижней половин,

вероятно, представляла упорядоченный космос и хтонос. Для производства печатей использовались гематит, яшма, горный хрусталь, серпентин, стеатит и известняк.

Образовавшееся с XIII в. до н.э. Среднеассирийское, а с начала I тыс. до н.э. Новоассирийское царства также ввели свои коррективы в древневосточную глиптику. Превратив доминирующим в сценах цилиндрических печатей мифо-героический сюжет и нарушив канонический принцип размещения клинописи (вне сцены), ассирийцы поместили его в сцене в самых разных положениях. Печати здесь изготовлялись из агата, диорита, халцедона, гагата.

Образовавшись уже в последней четверти II тыс. до н.э. и выступив как самостоятельное и независимое государственное образование в середине IX в. до н.э., Вантоспское царство имело большой выбор для развития собственной глиптики. Пользуясь многовековыми традициями древневосточной глиптики и в то же время пытаясь выразить собственную самобытность, вантоспцы умело использовали известный в Месопотамии, Армянском нагорье и Малой Азии с рубежа III- II тыс. до н.э. (и имеющий строго ограниченное распространение) внешний вид конических печатей, принцип пропорциональности построения сцен митаннийских образцов и перешедший от касситов ассирийцам навык помещаемой сверху сцены в горизонтальном положении надписи и создали собственные образцы, которые, в отличие от вышеописанных прототипов, содержали горизонтальную строку текста также внизу сцены. В смысле построения композиции это было нововведение мастеров Вантоспского царства в глиптику Древнего Востока. Печати в основном изготовлялись из гагата, редко из халцедона, стеатита и гематита.

В других регионах Древнего Востока (Эгеида, Аравийский полуостров, Персидский залив, Средняя Азия) глиптика в основном развивалась под непосредственным влиянием вышеотмеченных цивилизаций и особенно Месопотамии и Сиро-Палестины, обстоятельство, которое еще раз подчеркивает особую роль последних в деле развития глиптики.

Печати как предметы повседневного пользования, символы власти и культа

Результаты археологических исследований, также как и данные древневосточных письменных первоисточников, позволяют сделать заключения также о разнохарактерном применении печатей в общественной жизни.

Глиптика как специальность. Развитие производственных способов и совершенствование навыков изготовления этих получивших значительную роль в социально-экономических отношениях предметов постепенно превратила этот вид деятельности в требующую определенных знаний и умения, почетную и выгодную специальность. Занимающихся изготовлением печатей людей шумерские тексты именуют "burgal", а аккадские - "pukullu". В течение времени были разработаны также предъявляемые к мастерам-печатникам специальные требования. Согласно им, новичок минимум четыре года был обязан быть учеником у опытного мастера, хорошо ознакомиться с особенностями различных сортов камня и воспринять нюансы изготовления печатей. Лишь после этого он мог открыть собственную мастерскую и иметь учеников.

Экономические сферы применения печатей. По мнению специалистов (М. Эберт, Б. Гофф, Б. Брентъес), наиболее ранние образцы печатей, возможно, применялись как приспособления для нанесения штампов на ткани и для татуировки тел людей. Постепенно находя все более и более широкое применение в ряде сфер экономики, некоторые образцы стали использоваться при орнаментации штампов керамических сосудов. Последние нашли применение также собственно в производстве печатей. Сохранившиеся археологические материалы свидетельствуют, что изготовленные из камня цилиндрические печати применялись также для нанесения изображений на гладкие поверхности изготовленных из глины, пасты или битума цилиндрических печатей-полуфабрикатов. Интересную сферу применения печатей отмечает Д. Коллон. Согласно ей, сделанные цилиндрическими печатями на прямоугольных, небольших глиняных табличках отпечатки, вероятно, в свое время служили как удостоверяющие личность свидетельства или "визитки".

Виды ношения печатей. Разнообразные способы применения печатей обуславливали также разработку норм, связанных с видами

ношения. В этом плане ряд древневосточных росписей и рельефов представляет различные способы ношения - на шее, на голове (в прядях волос), на груди, на свисающем с пояса шнурке, запястье, на пальцах и пр. Эти данные подтверждают также раскопки археологических памятников Древнего Востока.

Печати как празднично-обрядовые предметы. Печатам приписывались также сверхъестественные, охранительные и целительные свойства. Об этом свидетельствуют группа находок материальной культуры и письменные тексты. Согласно последним, в первой половине III тыс. до н.э., с целью предохранения человека от проклятий и клеветы, из глины изготавливали искусственный язык, его штамповали печатью, имевшей свойство предохранять от сглаза, далее оштампованный язык помещали в маленькую глиняную лодочку и бросали в реку, веря, что тем самым изгоняют зло. Подобные глиняные языки обнаружены в Уре (вторая половина III тыс. до н.э.) и Алалахе (вторая половина II тыс. до н.э.). Некоторые образцы цилиндрических печатей с надписями упоминают в своих текстах имена древневосточных богов (Ашшур, Мардук, Адад, Нергал, Айа-Эа-Энки, Багмашту и др.) и считаются удостоверяющими их божественную волю и приказ. Они хранились в крупных храмовых комплексах и использовались во время исключительных празднично-обрядовых церемоний (коронация царя, празднование нового года, праздник победы и т.д.). Печатам придавали целительные и охранительные свойства также те породы камня, из которых изготавливались последние. Согласно сохранившимся с древности устным повествованиям, эпитафическим и письменным текстам, сердолик, например, прекращал внешнее и внутреннее кровотечение, изгонял злые мысли и помогал беременным женщинам во время родов. Агат защищал от проказы и чесотки, укуса змеи и скорпиона, и дарил человеку мудрость и красноречие. Изумруд ослеплял змей, защищал от всех видов ядов, позволял предвидеть будущее. Топаз и нефрит облегчали почечные боли. Сапфир ликвидировал лишние мясные выросты, укреплял сердце и зрение. Аметист снимал жажду, вызывал аппетит. Лазурит снимал спинные боли, а горный хрусталь лечил зубы. Один из текстов владыки Вавилона VI в. до н.э. Набонида отмечал, что «...печать, изготовленная из драгоценной яшмы, царский камень...». Согласно древневосточным письменным сонникам, увидеть во сне печать из красного камня означало рождение ребенка, а потеря печати - его смерть. Приписываемые печатам и отпечаткам обрядовые свойства сохранились на Древнем Востоке даже после принятия христианства и мусульманства.

Печати как символы социального статуса. Результаты археологических исследований и сообщения письменных

первоисточников дают основание полагать, что в течении времени печати трансформировались в символы, которыми в энеолитических раннеземледельческих поселениях отмечали половозрастные особенности их носителей, занятие и занимаемое внутри общины положение, а начиная с бронзового века - лишь социальный статус (без половозрастных ограничений). Не случайно, что подавляющая часть раскопанных из энеолитических и иногда также раннебронзовых (раннего этапа) могильников печатей происходит из женских захоронений. Обнаружение в святилищах ряда раннеземледельческих поселений (Чатал-Гуйюк, Тепе-Гавра, Телль-Брак, Нея-Никомедия, Кукутени, Триполье, Усатово, Старчево, Кёрёш и др.) печатей-штампов вместе с женскими статуэтками позволяет здесь также считать вероятным связь женщин (и особенно женщин зрелого возраста) с последними. Параллельно с развитием общественных отношений, в условиях разложения первобытных порядков, доминирующая принадлежность печатей женщинам постепенно стала уступать и они постепенно превратились из оберега-символа, принадлежащего женщине данной общины, в предметы, символизирующие личную собственность и право рода, семьи и даже отдельной личности, обстоятельство, которое, отодвинув в сторону поло-возрастные ограничения, в этом случае определенно подчеркивало статус личности или отдельных групп людей в социальной шкале данного общества. С этой точки зрения заслуживающие внимания сведения содержат погребальные комплексы Армянского нагорья эпохи Бронзы (Лчашен, Артик, Неркин Геташен, Норатус, Мртби дзор) и Железа (Эребуни, Аргиштихинили, Норатус, Бастам и др.). С сожалением нужно отметить, что вследствие игнорирования исключительных информационных возможностей палеоантропологического материала значительная часть археологических памятников Ближнего Востока (в том числе также Армянского нагорья и Закавказья) лишилась возможностей проведения поло-возрастных и этно-социальных исследований. Вот почему комплексы содержащих печати погребений Лчашена, Неркин Геташена, Норатуса и Мртби дзора по достоверности поло-возрастных данных, как и информационным возможностям исследования антропологических типов, сегодня получают статус эталонного памятника и имеют важное значение для изучения и интерпретации этно-социальных процессов Ближнего Востока.

Заключение. Новая классификация печатей Древнего Востока (в том числе Армянского нагорья) VII-I тыс. до н.э. и восстановление историко-хронологической панорамы развития глиптики региона на этой основе, по нашему мнению, позволяет коснуться также еще одной важной проблеме. Она связана с задачами выявления феномена об-

наружения характерных для конкретных областей и военно-государственных образований Древнего Востока печатей в иной историко-культурной среде и интерпретацией обуславливающих последних разнохарактерных факторов. В этом плане обнаруженные на Армянском нагорье египетские (Мецамор), митаннийские (Лчашен, Артик, Мецамор, Лори Берд, Шамирам, Раздан, Шахтасты, Арачадзор), касситские (Мецамор) и ассирийские (Ходжалу) печати и штампы как символы государственной власти и ратификации юридическо-дипломатических отношений получают особую ценность, создавая информационное поле для вероятных историко-политических реконструкций.

Очевидно, что столкновение геополитических интересов образовавшихся в XVII-XV вв. до н.э. на Ближнем Востоке мощных государств (и особенно Хеттского царства и Египта) диктовало необходимость создания противостоящих военно-политических группировок. На основе сложных военно-политических и дипломатических отношений совершенно объяснимо появление в археологических комплексах Армянского нагорья печатей и символов власти египетского фараона Тутмоса III (конец XVI - первая четверть XVI в. до н.э.), касситских владык Бурна-Бурариаша, сына Улам-Бурариаша (середина XV в. до н.э.) и Куригальзу (конец XV - первая половина XIV вв. до н.э.). Это с одной стороны подчеркивает важную роль в этих политических процессах известного металлургическими традициями Армянского нагорья, с другой стороны - еще раз косвенным образом подсказывает факт существования в рассматриваемое время (XV-XIII вв. до н.э.) здесь уже сформировавшихся ранних государственных образований (Хайасса-Ацци, Алзи, Наири, Шубрия, Этиуни). Таким образом, реконструкция на основе информации печатей военно-политической ситуации в регионе середины II тыс. до н.э. позволяет предположить важность и первоочередность для некоторых регионов Ближнего Востока (в том числе Армянского нагорья) западного (также юго-западного) направления связей и взаимоотношений.

Сформировавшаяся во второй четверти II тыс. до н.э. на Ближнем Востоке и в бассейне Средиземноморья хорошо разработанная система общественно-политических и этно-культурных отношений, как свидетельствуют письменные первоисточники и результаты масштабных археологических раскопок, неожиданно была прервана на рубеже XIII-XII вв. до н.э., послужив основой для межплеменных столкновений, также как и серьезных и широкомасштабных этнических передвижений. Последние в первой четверти XII в. до н.э. привели к краху старой социально-экономической, этно-культурной и военно-политической системы, вследствие чего фактически были перекрыты прежние и прекратили действовать традиционные дороги культурных связей. На-

чавшиеся в регионе глубокие и коренные этно-политические преобразования послужили основой для формирования новых политических сил и группировок, в которых диктующее положение приобрело Ассирийское государство. Имевшие место преобразования вовлекли в свою орбиту также Армянское нагорье. Имея в виду создавшуюся в регионе политическую ситуацию, можно предположить, что для Армянского нагорья с XII в. до н.э. особое значение должно было преобрести юго-восточное (западноиранское) направление связей и взаимоотношений. В данный момент оно было удалено от имевших место на западе интенсивных перемещений и в какой-то степени было обеспечено от посягательств ассирийцев. После утверждения этого нового торгово-культурного пути, возможно с XII-XI вв. до н.э., для племенных групп и ранних государственных образований Армянского нагорья начался этап относительной стабилизации. Эта общая картина развития и прогресса прерывалась, очевидно, лишь время от времени не продолжительными вторжениями ассирийских военных отрядов (в частности об этом свидетельствует обнаруженная в Арцахе агатовая печать Адад-нирары II с надписью), которые не столько препятствовали, сколько в какой-то мере также стали причиной сближения военно-политических интересов племенных групп и ранних государственных образований нагорья, создавая основы для формирования такого мощного и боеспособного образования, каким с IX в. до н.э. стало Вантоспское (Урарту) царство.

Обобщая наблюдения и выводы, касающиеся древневосточных печатей, можно констатировать, что печати - это имеющие самые разные функции и вытекающие отсюда самобытные конструктивные проявления предметы, которые применялись для получения путем штамповки отпечатков на поверхностях имеющих различный характер и назначение вещей и, тем самым, утверждения в конкретных ситуациях (экономических, социальных, обрядовых, этнических и др.) реалий, символизирующих личную собственность, принадлежность, право, власть.

Сформировавшись на энеолитических раннеземледельческих поселениях Сиро-Палестины и Месопотамии, печати постепенно распространились почти по всем регионам Ближнего Востока, проникли в самые разнообразные сферы общественной жизни и экономики и, как необходимые средства, непосредственно связанные с деятельностью человека, сохранили свою роль и значение до наших дней.

СПИСОК ТАБЛИЦ

ТАБЛИЦА 1.

СИРО - ПАЛЕСТИНА - 1-4,6,8,21,23 - Амур. 5,9, 12-14,17,18,20,22 - Джебзире (Северная Сирия). 7,11 - Телль Арпачия. 10 - Тепе Гавра. 15,16 - Хассуна. 19 - Телль Халаф.

ТАБЛИЦА 2.

МАЛАЯ АЗИЯ - 1,7 - Чатал Хююк. 2-6,12 - Анатолия (случайные находки). 8,11,13-15 - Караташ - Семаюк. МЕСОПОТАМИЯ - 16-20,22-24 - Случайные находки. 21 - Телль Убейд.

ТАБЛИЦА 3.

ВОСТОЧНАЯ ЕВРОПА - 1,3-5 - Фрумушика. 2,6 - Хебешешти. СРЕДНЯЯ АЗИЯ - 7-26 - Мургабская долина (Туркмения).

ТАБЛИЦА 4.

ИРАНСКОЕ ПЛАТО - 1-3,10,12,14,22,26 - Тепе Гиян. 4,7 - Сузы. 5,6,8,11, 13,18,19,23 - Паркина(Луристан). 9,15,16 - Тепе Сялал III. 17,20,21 - Тепе Гиссар. 24,25 - Хакалан (Луристан).

ТАБЛИЦА 5.

АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ - 1,2-4 - Тепеджик. 5,7-14 - Сарытепе. 6 - Шомутепа.

ТАБЛИЦА 6.

АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ - 1-5 - Сарытепе. 6,7 - Мецамор. 8 - Ошакан. 10 - Двин. 12 - Арташаван. ЗАКАВКАЗЬЕ - 9. Нарек-вави (Грузия). МАЛАЯ АЗИЯ - 11 - Соли - Помпеополис (Киликия). ИРАНСКОЕ ПЛАТО - 13 - Марлик тепе.

ТАБЛИЦА 7.

АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ - 1 - Талин. 4 - Карашамб. ЗАКАВКАЗЬЕ - 2,3. Триялети (Грузия).

ТАБЛИЦА 8.

АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ - 1-4 - Сарытепе. 5 - Карабулах. 6 - Мецамор. 7 - Тойретепа, 8. Барекамаван.

ТАБЛИЦА 9.

МЕСОПОТАМИЯ - 1-4,6,7,9,11,12,21 - Случайные находки. 5 - Ур. СИРО - ПАЛЕСТИНА - 8,10 - Тепе Гавра. ИРАНСКОЕ ПЛАТО - 13 - Случайная находка. 16 - Тепе Яхья. БАССЕЙН СРЕДИЗЕМНОМОРЬЯ - 14. Кносс (Крит). СРЕДНЯЯ АЗИЯ - 15 - Мургабская долина.

ТАБЛИЦА 10.

СИРО - ПАЛЕСТИНА - 1-5,7,12,15,16 - Тепе Гавра. 9,10 - Амур. 13,14 - Телль Брак. МЕСОПОТАМИЯ - 6,8,11,17,21 - Случайные находки. 18 - Урук. 19 - Ур. 20 - Телль Асмар.

ТАБЛИЦА 11.

МАЛАЯ АЗИЯ - 1,2 - Хасек - Хююк. 3,4,12,13 - Богазкёй. 5,10,11 - Кара Хююк. 6 - Мараш. 7 - Случайная находка. 8,9 - Аджем Хююк. БАССЕЙН СРЕДИЗЕМНОМОРЬЯ И БАЛКАНЫ - 14 - Родос. 15,20 - Микены. 16,19 - Кносс. 17 - Случайная находка. 18 - Смирна.

ТАБЛИЦА 12.

ЕГИПЕТ - 1-4 - Раннее царство (случайные находки). 5 - Навкратис. 20, 21 - Новое царство (случайные находки). СИРО - ПАЛЕСТИНА - 6-9 - Телль Бит Мерсим. ПЕРСИДСКИЙ ЗАЛИВ - 22,25,26 - Бахрейн. 23,24 - Файлака.

ТАБЛИЦА 13.

ИРАНСКОЕ ПЛАТО - 1-4,6 - Сузы. 5,7 - Тепе Гиян. 8,11 - Случайные находки. СРЕДНЯЯ АЗИЯ - 12-14 - Туркмения (случайные находки).

ТАБЛИЦА 14.

АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ - 1-4,7-8,18,26 - Тейшебаини (Кармир Блур). 5, 14,15 - Случайные находки (Западная Армения). 6 - Сарухан. 16 - Ереван. 17 - Ошакан. 18-25 - Эребуни (Арин берд). СИРО - ПАЛЕСТИНА - Камышлы (Нусайбин).

ТАБЛИЦА 15.

АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ - 1,2 - Эребуни (случайные находки). 3,5,7,8, 13,14 - Бастам. 4,6,9-12 - Тушпа - Ван.

ТАБЛИЦА 16.

ЕГИПЕТ - Печать царицы Нефертири. 2 - Печать Аменхотепа I. 3,4 - Печати Тутмоса I. 5 - Печать царицы Яхмес. 6 - Печать царицы Хатшепсут. 7-12 - Печати Тутмоса III. 13,14 - Печати Аменхотепа III. 23 - Печать Рамсеса II. 24 - Печать Рамсеса III.

ТАБЛИЦА 17.

МАЛАЯ АЗИЯ - 1 - Пудухепа и Муватали. 2 - Муватали. 3 - Супилулиума. 4 - Тудхалия и Арнуванда. 5 - Тудхалия. 6 - Урхи - Тешуб. 7 - Хаттусилис. 8 - Мурсилис II. 9 - Арнуванда и Асмуникал. 11 - Хуцция. 12 - Хаттусилис III.

ТАБЛИЦА 18.

МАЛАЯ АЗИЯ - 1,7-10 - Случайные находки. 3 - Богазкёй. СИРО - ПАЛЕСТИНА - 2,4-6 - Угарит (Рас - Шамра). 11 - Печать Шарелли. 12 - Печать Никмадду. 18 - Камышли (Нусайбин). ДОЛИНА ИНДА - 13-16 - Хараппа. МЕСОПОТАМИЯ - 17 - Печать Ададнирари III. АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ - 19 - Печать Ададнирари II (Ходжалу - Нагорный Карабах).

ТАБЛИЦА 19.

АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ - 1-4 - Печати царя Менуа. 5,6 - Печати царя Аргишти. 7-10 - Печати царя Сардури. 11,12 - Печати царя Руса.

ТАБЛИЦА 20.

АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ - 1-9 - Печати царя Сардури. 11,12 - Печати царя Руса.

ТАБЛИЦА 21.

Ареал распространения печатей-штампов на Древнем Востоке.

ТАБЛИЦА 22.

МЕСОПОТАМИЯ - 1,2,5,9 - Случайные находки. 3,4 - Джемдет Наср. 6 - Телль Аграб. 7 - Телль Хармал. 8 - Хафадже V. 10 - Абу Салабих.

ТАБЛИЦА 23.

МЕСОПОТАМИЯ - 1,2 - Ур. 3 - Ниппур. 4 - Телло. 5 - Телль Мухамед. 6 - Хафадже. 7 - Телль Асмар. 8 - Телль Сулейме. 9 - Телль Хармал.

ТАБЛИЦА 24.

СИРО - ПАЛЕСТИНА - 1 - Телль Лейлан. 2 - Калаат эль Мудик. 3 - Хабур. 4 - Телль Ачана (Алалах). 5-7 - Телль Брак. ЕГИПЕТ - 8,9 - Бадарская эпоха (случайные находки). 10,11 - Додинастический период. 12,13 - Раннее царство. ИРАНСКОЕ ПЛАТО - 14-16 - Сузы.

ТАБЛИЦА 25.

ИРАНСКОЕ ПЛАТО - 1-8 - Сузы. 9 - Джемшиди III. 10 - Хасанлу.

ТАБЛИЦА 26.

АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ - 1,13 - Арцах (Нагорный Карабах). 2 - Норатус. 3,5,7,9 - Лчашен. 4 - Ехегнадзор. 8 - Верин Навер. 10,11 - Апаран. 12 - Сарухан. 14 - Артик. ЗАКАВКАЗЬЕ - 15 - Чалианхеви (Грузия).

ТАБЛИЦА 27.

АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ - 1-4 - Лчашен. 6-9 - Норатус. 10-12 - Артик. 13 - Лори Берд. 14 - Арцванист (Кирги). ЗАКАВКАЗЬЕ - 15 - Озни. 16-18 - Триалети (Грузия).

ТАБЛИЦА 28.

МЕСОПОТАМИЯ - 1,4,10 - Джемдет Наср. 2 - Телль Хармал. 3,6 - Урук. 5 - Хафадже. 7-9,11-13 - Случайные находки.

ТАБЛИЦА 29.

МЕСОПОТАМИЯ - 1 - Телль Джудейда. 2,6 - Варка. 3-5 - Ур. 7 - Урук. 8,10,15-17 - Случайные находки. 12-14 - Аккад. 9,11 - Телль Фара.

ТАБЛИЦА 30.

МЕСОПОТАМИЯ - 1-3,7 - Случайные находки. 4-6,9 - Ашшур. 8 - Вавилон.

ТАБЛИЦА 31.

СИРО - ПАЛЕСТИНА - 1,2 - Хабуба Кабира. 3 - Библ. 4,5,7 - Джебел Аруда. 6 - Мари. 8 - Мегиддо. 10-12 - Телль Мардых (Эбла). 13 - Хамам эт - Туркман. 14 - Хама. 15,16 - Телль Фара. ИРАНСКОЕ ПЛАТО - 9 - Шахдад.

ТАБЛИЦА 32.

СИРО - ПАЛЕСТИНА - 1,4 - Случайные находки. 2 - Телль Мардых (Эбла). 3,6 - Нузи Ёрган тепе). 5 - Бейсан (Бет Шан). 7- 10 - Угарит (Рас Шамра).

ТАБЛИЦА 33.

БАССЕЙН СРЕДИЗЕМНОМОРЬЯ - 1 - Китион (Кипр). 3 - Клавдия (Кипр). 4 - Форос (Крит). СИРО - ПАЛЕСТИНА - 2,5,8,10 - Случайные находки. 4 - Телль Бит Мерсим. 7 - Телль эль-Аджул. 9 - Библ.

ТАБЛИЦА 34.

СИРО - ПАЛЕСТИНА И СЕВЕРНАЯ МЕСОПОТАМИЯ - 1 - Нузи. 5,11 - Киркук (Аррапха). 6,8 - Бейсан. 7 - Случайная находка. 12 - Телль Абу Хавам. 13 - Угарит. 14 - Гезер. 15,16 - Телль Ачана (Алалах). 17 - Телль Мухаммед Араб. 18 - Камид Эль- Лоз. МЕСОПОТАМИЯ -19 - Ашшур.

ТАБЛИЦА 35.

СИРО - ПАЛЕСТИНА И СЕВЕРНАЯ МЕСОПОТАМИЯ - 1 - Телль Ачана. 2,3 - Киркук. 4,6 - Хазор. 5,8 - Телль Мухаммед Араб. 7 - Гезер. 9 - Нузи. 10 - Угарит. 12,13 - Телль эд-Дувейр. МАЛАЯ АЗИЯ - 11 - Богазкёй.

ТАБЛИЦА 36.

ИРАНСКОЕ ПЛАТО - 1-5,5-13 - Сузы. 6 - Чога Миш. 14 - Тепе Яхья. 15 - Шахдад.

ТАБЛИЦА 37.

ИРАНСКОЕ ПЛАТО - 1-6, 13 - Тепе Сиалк В. 7 - Динха тепе. 8,9 - Марлик тепе. 10 - Хасан-Замини. 11,12 - Тепе Гиян IV и II. 14,15 - Ага Эвлар (Талыш).

ТАБЛИЦА 38.

ЕГИПЕТ - 1,5,6 - Нага-эд-Дер. 2 - Из гробницы фараона Нармера. 3,8 - Из гробницы фараона Аха. 4 - Гераклеополис. 7 - Случайная находка. 9 - Печать эпохи Пепи II-го. 10 - Саккара. СРЕДНЯЯ АЗИЯ - 11,12 - Таип тепе. ДОЛИНА ИНДА - 13,14 - Мохенджо Даро.

ТАБЛИЦА 39.

МАЛАЯ АЗИЯ - 1,2 - Арслантепе (Малатия). 3 - Хасек Хююк. 4-9,11 - Кара Хююк. 10 - Айдин.

ТАБЛИЦА 40.

МАЛАЯ АЗИЯ - 1,4 - Коруджутепе. 2,3 - Чатал Хююк. 5 - Кюльтепе (Каниш). 6 - Богазкёй (Хаттушаш). БАССЕЙН СРЕДИЗЕМНОМОРЬЯ - 7 - Агия Пелагия. 8 - Кнос. 9 - Аст-ракус (Крит).

ТАБЛИЦА 41.

АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ - 1 - Шахтахи. 2 - Шамирам. 3 - Разданский район (случайная находка). 4 - Мецамор. 6 - Лчашен. 7 - Араджадзор. 8,9 - Артик. 10 - Карашамб. ЗАКАВКАЗЬЕ - 5 - Чохирли. 11,12 - Мингечаур (Азербайджан).

ТАБЛИЦА 42.

АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ - 1-10 - Тейшебаини (Кармир Блур). 11,12 - Тушпа-Ван.

ТАБЛИЦА 43.

МЕСОПОТАМИЯ - 1 - Печать слуги Саргона Аккадского. 2 - Печать Илушулии из Эшнунны. 4,5 - Случайные находки. 6 - Ашшур. 8 - Ларса. СИРО - ПАЛЕСТИНА - 3 - Мари. 7 - Печать Муканишума (Мари).

ТАБЛИЦА 44.

МЕСОПОТАМИЯ - 1 - Ашшур. 2,6 - Печати Исиш/х - Дагана, правителя Ханы. 3,4 - Печати Ишар-Лима, правителя Ханы. 5 - Случайная находка. 7 - Печать Адад-Ушабши, чиновника Бурнабруариаша.

ТАБЛИЦА 45.

МЕСОПОТАМИЯ - 1,6 - Ашшур. 2 - Печать Эриба-Адада. 3 - Печать Ашшурбалиста I. 4 - Случайная находка. 5 - Печать Ассархаддона. 7,8 - Вавилон.

ТАБЛИЦА 46.

ИРАНСКОЕ ПЛАТО - 1 - Сузы (Элам). СИРО - ПАЛЕСТИНА - 2 - Печать Ярим-Лима, правителя Тубы. 3 - Печать Сумира-па, родственника Ярим-Лима. 4 - Телль Ачана (Алалах VII). 5 - Печать Хасиам - Япахата. 6 - Печать Хаммураби, правителя Ямхада.

ТАБЛИЦА 47.

ЕГИПЕТ - 1 - Телль Амарна (печать Тушратты на глиняной табличке). СИРО - ПАЛЕСТИНА - 2-4 - Случайные находки. 6 - Мари. ИРАНСКОЕ ПЛАТО - 5,7 - Чога Занбил. 8 - Сузы.

ТАБЛИЦА 48.

ЕГИПЕТ - 1 - Оттиск из гробницы фараона Дена. 3 - Печать Аменемхета III. 4,5 - Печать Хашехему. 7 - Печать Себекнеферу. 8 - Печать чиновника Пепи I. 10 - Случайная находка. СИРО - ПАЛЕСТИНА - 2 - Телль Ачана (Алалах IV). 6 - Бетхель. 9 - Телль эль-Аджуль.

ТАБЛИЦА 49.

ЕГИПЕТ - 1 - Случайные находки. СИРО - ПАЛЕСТИНА - 2 - Бейрут.

ТАБЛИЦА 50.

АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ - 1 - Нахиджеван. 2 - Мецамор. 3 - Тушпа-Ван. 4 - Тейшебаини (Кармир Блур). 5 - Печать Урзанни, правителя Мусасира (случайная находка).

ТАБЛИЦА 51.

Ареал распространения цилиндрических печатей на Древнем Востоке и в Средиземноморье.

ТАБЛИЦА 52.

МЕСОПОТАМИЯ - 1-3 - Случайные находки. ЭГЕЙСКИЙ МИР - 4 - Аморгос (Киклады). ЗАКАВКАЗЬЕ - 5 - Триалети.

ТАБЛИЦА 53.

ЗАКАВКАЗЬЕ - 1-3 - Садуга (Кахетия).

ТАБЛИЦА 54.

МЕСОПОТАМИЯ - 1 - Ур. ЕГИПЕТ - 2 - Случайная находка.
МАЛАЯ АЗИЯ - 3,4 - Случайные находки. ЗАКАВКАЗЬЕ - 5 -
Триалети.

ТАБЛИЦА 55.

СРЕДНЯЯ АЗИЯ - 1,2 - Таип тепе. МАЛАЯ АЗИЯ - 3 -
Кюльтепе (Каниш). АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ - 4 - Кармир Блур.
5-7 - Случайные находки. 8 - Бастам.

ТАБЛИЦА 56.

АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ - 1 - Армавир. 3,5 - Случайные
находки. 4 - Норатус. 6 - Бастам. СИРО - ПАЛЕСТИНА - 2 -
Камышли (Нусайбин).

ТАБЛИЦА 57.

АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ - 1 - Ван (Топрах Кале). 2,3 -
Аргиштихинили-Армавир. 4 - Случайная находка. 5 - Норатус.

ТАБЛИЦА 58.

АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ - 1-7 - Бастам.

ТАБЛИЦА 59.

АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ - 1,3-7 - Тейшебаини (Кармир Блур).
2 - Бастам.

ТАБЛИЦА 60.

Ареал распространения конических печатей на Древнем
Востоке и в Средиземноморье.

ТАБЛИЦА 61.

АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ - 1-3 - Норатус. 4-7 - Неркин Геташен.
8 - Лори Берд.

ТАБЛИЦА 62.

АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ - 1-3 - Артик. 4 - Ширакаван. 5 -
Мртби дзор. 8,9 - Тейшебаини. ЗАКАВКАЗЬЕ - 6 - Калакент.
7 - Гуши.

ТАБЛИЦА 63.

СИРО - ПАЛЕСТИНА - 1 - Камышли (Нусайбин). АРМЯНСКОЕ
НАГОРЬЕ - 2 - Камо. 3 - Норатус. 4,5 - Тейшебаини.

ТАБЛИЦА 64.

СИРО - ПАЛЕСТИНА - 1 - Камышли (Нусайбин). АРМЯНСКОЕ
НАГОРЬЕ - 2 - Тейшебаини. 3 - Случайная находка. 4 -
Ехегнадзор.

ТАБЛИЦА 65.

ЕГИПЕТ - 1 - Печать эпохи XIII династии. СИРО - ПАЛЕСТИ-
НА - 1 - Камышли (Нусайбин). МАЛАЯ АЗИЯ - 3 - Тарсус.
АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ - 4 - Тейшебаини. 5 - Армавир.

ТАБЛИЦА 66.

Ареал распространения призмовидных печатей на Древнем
Востоке и в Средиземноморье.

ТАБЛИЦА 67.

Изображения древних мастерских для изготовления украшений
и печатей на египетских фресках.

ТАБЛИЦА 68.

Периодизация и хронология древневосточных печатей.

THE SEALS OF ARMENIAN HIGHLAND
WITHIN THE ANCIENT EAST GLIPTIC SYSTEM

(Summary)

Gliptica, during its half a century history, has gone through a difficult process of failures, searching, self proofing and achievements. During the period from the end of the XIX century to the beginning of the XX century the Western researchers were mainly involved in establishing and publishing ancient eastern distinctive seal catalogues of the collections from the huge Western museums and private collections as opposed to researchers of the 20-30-ies of the XX century when the point of convergence was the dating and clearance of the spreading frameworks, distinction of stylistic peculiarities and differentiation of the gliptic centers of the Ancient East. Based on the above mentioned a scientific approach has been developed, according to which the early period of the ancient gliptics is defined into two subgroups: 1. Stamp-seals and 2. Cylinder- seals. This definition is the starting point for the classification, dating and definition of issues related to their stylistic and compositional belonging.

The purpose of this paper is based on the extensive study of the available materials to reclassify the rich collection of the ancient eastern seals belonging to the VII-I millennia BC, introduce gliptic peculiarities of every region, propose the socio-economic, ethno-cultural and strategy-political objectives for their conception and development whenever possible. This is the first effort to introduce the role and the place of the Armenian Highland gliptic in the network of the processes.

The study of the seals and sealings excavated from the Ancient East, Mediterranean basin and the neighboring areas allows to newly categorize the affect group which is under consideration based on the factors of their application into four subgroups (as compared with two subgroups which were commonly accepted).

I subgroup

Stamp - seals (were applied by one time pressing method to depict one complete sealing) /tables 1-21/.

II subgroup

Cylinder seals (were applied by rolling method to depict an image stretch) /tables 22-51/.

III subgroup

Conic seals or stamp - cylinders (were applied both for depicting trunk) carvings by rolling method as well as depict the image by one time pressing sealing / tables 52-60/.

IV subgroup

Prismatic seals (were applied to depict ranges of images by consecutive pressing of the carvings on the sides and the base) / tables 61-66/.

On the type level the seals under consideration can be defined based on the material, shape, carving methods, style, color, size, etc. Some efforts have made in this direction. Though the conclusions achieved were not always authentic, final and comprehending. The definitions which were based on the compositional classification of the seals were of more interest and till the present two-category systems of compositional classification have been used in the scientific literature:

I category

Seals with geometrical type of images

II category

Seals with scenery type of images

In our opinion this approach has narrowed down the study framework for the informative potential of the images, reduces the number of methods for productive methods for the correlation and differentiation of the compositional characteristics, thus creating an incomplete image. The reason might be the unclear statement and understanding of the concept "composition". In our opinion the definition of composition includes the combination of the sign-image carvings on the surfaces of the seals and their genre - thematic overload. In other words, the composition is the perceptive system of the information introduced through the carving methods on the surface of a seal. This, in our opinion, prompts four levels: 1. Sign, 2. Image, 3. Scenery and 4. Text levels and introduces four-step consecutive development of the compositional characteristics.

Based on the informative feasibility of the above mentioned four levels we have defined four level options of the consecutive development for the compositional characteristics.

I option

seals with geometrical (sign) composition / tables 1-8, 22-27, 52-53, 61-62/.

II option

seals with image composition / table 9/.

III option

seals with scenery composition / tables 10-15, 28-42, 54-57, 63-64/.

IV option

seals with text composition / tables 16-20, 43-50, 58-59, 64-65/.

Taking into consideration the information provided by the above mentioned four subgroups and four options the creation, application, transmission and other related issues of the seals from the Ancient East (Aegean Area, Asia Minor, Syria-Palestine, Mesopotamia, Arabic peninsula, Armenian Highland, Iranian Plateau, Central Asia, Indus valley) during the period from the VII till the I millenia BC has been studied.

This research allows to clarify the selection of the gliptic techniques and the characteristics of the compositional structures in definite regions of the Ancient East and during the political formations of the period under discussion.

The peculiarity of the stamp production in the Summer-Akkadian and III Dynasty of Ur was that the carved scenarios on the surfaces of the stamps illustrated the human faces one in front of the other (fas) - steady and the bodies turned under the certain angel compared with the body - in motion. The scenarios were sometimes framed with vertical cuneiform inscriptions. The seals were basically cylinder shaped and made of lime stone, steatite, serpentine and lapis lazuli.

In the gliptics of the III-I millenia BC in Egypt as opposed to other segments of the Ancient East, the application of stamp-seals (scarabs) was more typical. Aside from the characteristic structure another typical feature was the placing of the hieroglyph text in the center of the oval shaping on the sealing surface of the scarab. Seals were made ivory, quartz, serpentine, jasper and steatite.

In the II millennium BC the authorities of Hittite kingdom preferred to apply round or square seals of scale stone shape made of haematite and goethite. As compared with the Egyptian scarabs, the text was placed not in the center of the scenery, but in a shape of two-three layer tapes framing it.

In the second quarter of the II millennium BC Kassite Babylon continued the gliptic traditions of the Southern Mesopotamia of the III millennium BC. Preserving the principle of placing the vertical text on the left and right sides of the scenery the Kassites added on the upper part of the scenery (in a parallel layout) a horizontal line. This resulted with an arch shaped repeated context on the left and right sides with the scenery in the middle. Here seals were made of lapis Lazuli, chalcedony, jasper and agate.

During the second half of the II millennium the newly established Hurri-Mitanni state introduced its innovations into the Ancient Eastern gliptics which was the stressed equity of the number of the features carved on the stamps and the division of the whole scenery on equal left and right parts. On one of the parts basically two persons facing each other were depicted which most likely was the illustration of the human world (chaos) and the other part, very often with a horizontal layout or frieze was divided into two equal segments and on the upper and lower segment preserving the equity principle most like-

ly was illustrating the classified cosmos and khtonos. The seals were made of haematite, jasper, rock crystal, steatite, serpentine and limestone.

The Middle Assyrian established since the XIII century BC and the New Assyrian kingdoms established in the I millennium BC introduced their "editions" into the Ancient Eastern glyptics. The legendary - mythological themes became dominant on the carved scenarios of the cylinder shaped seals. This was a change compared with fixed (out of the scenery) principle as the Assyrians were placing it in the scenery in the most different locations. Here the seals were made of agate, diorite, chalcedony and gagate.

Vantospian (Urartian) authorities, the formation of which started already in the last quarter of the II millennium BC and was established as an independent state unit in the middle of the IX century BC had a wide choice for their own development of the glyptics. Using the Ancient Eastern century long traditions at the same time Vantospians introduced their own peculiarities. They applied the conic seals, the mitannian samples of equity principle of scenery construction and the principle inherited from the Assyrians - the horizontal location of the text on the upper part of the scenery and in addition introduced the horizontal location of the text on the bottom part of the scenery. This was an innovation in the composition construction of the Ancient East introduced by the Vantosp (Urartu) kingdom. The stamps were mainly made of gagate, rarely of chalcedony, steatite and haematite.

In other regions of the Ancient East (Aegean Area, Arabic peninsula, Persian gulf, Central Asia) glyptics was developing under the influence of the above mentioned civilizations and especially Mesopotamia and Syria-Palestinian immediate influence. This fact once more emphasizes their role in the development of glyptics.

Summarizing the studies and conclusions on the Ancient Eastern seals we can conclude that the seals were objects with a wide range of application and thus had very specific structural characteristics. They were used for stamping on the surfaces of different types of objects which also had different significance thus under certain circumstances (economic, social, festive, ethnic, political, etc) were verifying personal property, belonging, right and power identifying realities.

Being initially established in Syria-Palestinian and Mesopotamian settlements, gradually they spread throughout almost all the regions of the Ancient World, being practiced in the variety of spheres both of the social life and economy and till nowadays have maintained their role and importance as an immediate and important means for human activities.

LIST OF TABLES

TABLE 1.

SYRO - PALESTINE - 1-4,6,8,21,23 - Amuq. 5,9,12-14,17,18,20,22 - Jezireh. 7,11 - Tell Arpachiyah. 10 - Tepe Gawra. 15 - Hassuna. 19 - Tell Halaf.

TABLE 2.

ASIA MINOR - 1,7 - (Çatal Hüyük. 2-6 - Anatolia (Chance finds). 13-15 - Karataş-Semayük. MESOPOTAMIA - 16-20,22-24 - Chance finds. 21 - Tell Ubaid.

TABLE 3.

EASTERN EUROPE - 1,3-5 - Frumushika. 2,6 - Khebeshesti. CENTRAL ASIA - 7-26 - Murgab valley (Turkmenistan).

TABLE 4.

IRANIAN PLATEAU - 1-3,10,12,14,22,26 - Tepe Giyan. 4,7 - Susa. 5,6,8,11,13,18, 19,23 - Dum Gar-Parchinah (Luristan). 9,15,16 - Tepe Sialk III. 17,20,21 - Tepe Hissar. 24,25 - Hakalan (Luristan).

TABLE 5.

ARMENIAN HIGHLAND - 1,2-4 - Tepeçik . 5,7-14 - Saritepe. 6 - Shomutepe.

TABLE 6.

ARMENIAN HIGHLAND - 1-5 - Saritepe. 6,7 - Metsamor. 8 - Oshakan. 10 - Dvin. 12 - Artashavan. CAUCASUS - 9 - Narekvavi (Georgia). ASIA MINOR - 11 - Soli-Pompeopolis (Cilicia). IRANIAN PLATEAU - 13 - Marlik tepe.

TABLE 7.

ARMENIAN HIGHLAND - 1 - Talin. 4 - Charashamb. CAUCASUS - 2,3 - Trialeti (Georgia).

TABLE 8.

ARMENIAN HIGHLAND - 1-4 - Saritepe. 5 - Karabulakh. 6 - Metsamor. 7 - Toyretepe, 8. Barekamavan.

TABLE 9.

MESOPOTAMIA - 1-4,6,7,9,11,12,21 - Chance finds. 5 - Ur. SYRO -

PALESTINE - 8,10 Tepe Gawra. IRANIAN PLATEAU - 13 - Chance find. 16 - Tepe Yahya.

TABLE 10.

SYRO - PALESTINE - 1-5,7,12,15,16 - Tepe Gawra. 9,10 - Amuq. 13,14 - Tell Brak. MESOPOTAMIA - 6,8,11,17,21 - Chance finds. 18 - Uruk. 19 - Ur. 20 - Tell Asmar.

TABLE 11.

ASIA MINOR - 1,2 - Hasek Hüyük. 3,4,12,13 - Boghazkeuy. 5,10,11 - Karahöyük. 6 - Marash. 7 - Chance find. 8,9 - Açemhöyük. MEDITERRANEAN AND BALKAN PENINSULA - 14 - Rhodos. 15,20 - Mycenae. 16,19 - Knossos. 17 - Chance find. 18 - Smyrna (Izmir).

TABLE 12.

EGYPT - 1-4 - Old kingdom (chance find). 5 - Naukratis. 20,21 - New kingdom (chance find). SYRO - PALESTINE - 6-19 - Tell Beit Mirsim. PERSIAN GULF - 22,25,26 - Bahrein (Dilmun). 24 - Failaka.

TABLE 13.

IRANIAN PLATEAU - 1-4,6 - Susa. 5,7 - Tepe Giyan. 8,11 - Chance finds. CENTRAL ASIA - 12-14 - Turkmenistan (chance finds).

TABLE 14.

ARMENIAN HIGHLAND - 1-4,7-11,18,26 - Teishebaini (Karmir Blur). 5,14,15 - Chance finds (Western Armenia). 6 - Sarukhan. 16 - Yerevan. 17 - Oshakan. 18-25 - Erebuni (Arin Berd). SYRO - PALESTINE - Kamishli (Nisibin)

TABLE 15.

ARMENIAN HIGHLAND - 1,2 - Erebuni (chance finds). 3,5,7,8,13,14 - Bastam. 4, 6,9-12 - Tushpa-Van.

TABLE 16.

EGYPT - 1 - Seal of queen Nefertiri. 2 - Seal of Amenhotep I. 3,4 - Seals of Thutmose I. 5 - Seal of queen Yahmes. 6 - Seal of queen Hatshepsut. 7-12 - Seals of Thutmose III. 13,14 - Seals of Amenhotep II. 15 - Seal of Thutmose IV. 16-22 - Seals of Amenhotep III. 23 - Seal of Ramses II. 24 - Seal of Ramses III.

TABLE 17.

ASIA MINOR - 1 - Puduhepa and Muwatalli. 2 - Muwatalli. 3 - Suppiluliuma. 4 - Tudhaliyas and Arnuwanda. 5 - Tudhaliyas. 6 - Urhi -

Teshub. 7 - Hattusilis. 8 - Marsilis II. 9 - Arnuwanda and Asmunikal. 11 - Huššia. 12 - Hattusilis III.

TABLE 18.

ASIA MINOR - 1,7-10 - Chance finds. 3 - Boghazkeuy. SYRO - PALESTINE - 2,4-6 - Ugarit (Ras Shamra). 11 - Seal of Sharelli. 12 - Seal of Niqmaddu. 18 - Kamishli (Nisibin). INDUS VALLEY - 13-16 - Harappa. MESOPOTAMIA - 17 - Seal of Adadnirari III. ARMENIAN HIGHLAND - Seal of Adadnirari II (Khodzhalu - Nagorni Karabakh).

TABLE 19.

ARMENIAN HIGHLAND - 1-4 - Seals of Menua. 5,6 - Seals of Argišti. 7-10 - Seals of Sarduri. 11,12 - Seals of Rusa.

TABLE 20.

ARMENIAN HIGHLAND - 1-9 - Seals of Sarduri. 11,12 - Seals of Rusa.

TABLE 21.

Distribution of stamp-seals in Ancient East and Mediterranean.

TABLE 22.

MESOPOTAMIA - 1,2,5,9 - Chance finds. 3,4 - Jemdet Nasr. 6 - Tell Agrab. 7 - Tell Harmal. 8 - Khafajeh V (Diyala). 10 - Abu Salabikh.

TABLE 23.

MESOPOTAMIA - 1,2 Ur. 3 - Nippur. 4 - Tello (Girsu). 5 - Tell Mohammed Arab. 6 - Khafajeh. 7 - Tell Asmar. 8 - Tell Suleimiyeh. 9 - Tell Harmal.

TABLE 24.

SYRO - PALESTINE - 1 - Tell Leilan. 2 - Qalaat el Moudiq (Apamea). 3 - Khabur. 4 - Tell Atchana (Alalakh). 5-7 - Tell Brak. EGYPT - 8,9 - Badarian culture (chance finds). 10,11 - Predynastic period. 12,13 - Old Kingdom. IRANIAN PLATEAU - 14-16 - Susa.

TABLE 25.

IRANIAN PLATEAU - 1-8 - Susa. 9 - Jamshidi III. 10 - Hasanlu.

TABLE 26.

ARMENIAN HIGHLAND - 1,13 - Artsakh (Nagorni Karabakh). 2 - Noratus. 3,7, 5,9 - Ltchashen. 4 - Eghegnadzor. 8 - Verin Naver. 10,11 - Aparan. 12 - Sarukhan. CAUCASUS - 15 - Chaliankhevi (Georgia).

TABLE 27.

ARMENIAN HIGHLAND - 1-4 - Ltchashen. 6-9 - Noratus. 10-12 - Artik. 13 - Lori Berd. 14 - Artsivanist. CAUCASUS - 15 - Ozni. 16-18 - Trialeti.

TABLE 28.

MESOPOTAMIA - 1,4,10 - Jemdet Nasr. 2 - Tell Harmal. 3,6 - Uruk. 5 - Khafajeh. 7-9,11-13 - Chance finds.

TABLE 29.

MESOPOTAMIA - 1 - Tell Judeideh. 2,6 - Varka. 3-5 - Ur. 7 - Uruk. 8,10,15-17 - Chance finds. 12-14 - Akkad. 9,11 - Tell Fara.

TABLE 30.

MESOPOTAMIA - 1 - Chance finds. 4-6,9 - Aššur. 8 - Babylon.

TABLE 31.

SYRO - PALESTINE - 1,2 - Habuba Kabira. 3 - Byblos. 4,5,7 - Jebel Aruda. 6 - Mari. 8 - Megiddo. 10-12 - Tell Mardikh (Ebla). 13 - Hamman et-Turkman. 14 - Hama. 15,16 - Tell Fara. IRANIAN PLATEAU - 9 - Shahdad.

TABLE 32.

SYRO - PALESTINE - 1,4 - Chance finds. 2 - Tell Mardikh (Ebla). 3,6 - Nuzi (Yorghana Tepe). 5 - Beisan (Bet Shan). 7-10 - Ugarit (Ras Shamra).

TABLE 33.

MEDITERRANEAN - 1 - Kition (Cyprus). 3 - Klavdia (Cyprus). 4 - Phoros (Krete). SYRO - PALESTINE - 2,5,8,10 - Chance finds. 4 - Tell Beit Mirsim. 7 - Tell el Ajjul. 9 - Byblos.

TABLE 34.

SYRO - PALESTINE AND NORTHERN MESOPOTAMIA - 1 - Nuzi. 5,11 - Kirkuk. 6,8 - Beisan. 7 - Chance find. 12 - Tell Abu Hawam. 13 - Ugarit. 14 - Geser. 15,16 - Tell Atchana. 17 - Tell Mohammed Arab. 18 - Kamid el Loz. 19 Aššur.

TABLE 35.

SYRO - PALESTINE AND NORTHERN MESOPOTAMIA - 1 - Tell Atchana. 2,3 - Kirkuk. 4,6 - Hazor. 5,8 - Tell Mohammed Arab. 7 - Geser. 9 - Nuzi. 10 - Ugarit. 12,13 - Tell ed Duweir. ASIA MINOR - 11 - Boghazkeuy.

TABLE 36.

IRANIAN PLATEAU - 1-5,7-13 - Susa. 6 - Chogha Mish. 14 - Tepe Yahya. 15 - Shahdad.

TABLE 37.

IRANIAN PLATEAU - 1-6,13 - Tepe Sialk B. 7 - Dinkha tepe. 8,9 - Marlik tepe. 10 - Hasan-Zamini. 11,12 - Tepe Giyan IV and II. 14,15 - Agha Evlar (Talish).

TABLE 38.

EGYPT - 1,5,6 - Naga-ed-Der. 2 - Sealing from the tomb of Narmer. 3,8 - Sealings from the tomb of Aha. 4 - Herakleopolis. 7 - Chance find. 9 - Seal of an official of Pepi II. 10 - Saqqara. CENTRAL ASIA - 11,12 - Taip-Depe. INDUS VALLEY - 13, 14 - Mohenjo Daro.

TABLE 39.

ASIA MINOR - 1,2 - Arslantepe (Malatya). 3 - Hasek Hüyük . 4-9,11 - Kara Höyük . 10 - Aydın.

TABLE 40.

ASIA MINOR - 1,4 - Kuruçutepe. 2,3 - Çatal Hüyük . 5 - Kültepe (Kanesh). 6 - Boghazkeuy (Hattušaš). MEDITERRANEAN - 7 - Hagia Pelagia. 8 - Knossos. 9 - Astrakous (Krete).

TABLE 41.

ARMENIAN HIGHLAND - 1 - Shahtakhti. 2 - Shamiram. 3 - Hrazdan (chance find). 4 - Metsamor. 6 - Ltchashen. 7 - Arajadzor (Nagorni Karabakh). 8,9 - Artik. 10 - Charashamb. CAUCASUS - 5 - Chakhirli. 11,12 - Mingechaur (Azerbaidjan).

TABLE 42.

ARMENIAN HIGHLAND - 1-10 - Teishebaini (Karmir Blur). 11,12 - Tushpa-Van.

TABLE 43.

MESOPOTAMIA - 1 - Seal of servant of Sargon. 2 - Seal of Illushuilija of Eshnunna. 4,5 - Chance finds. 6 - Aššur. 8 - Larsa. SYRO - PALESTINE - 3 - Mari. 7 - Seal of Mukanishum (Mari).

TABLE 44.

MESOPOTAMIA - 1 - Aššur. 2,6 - Seals of Isish-Dagan, ruler of Hana. 3,4 - Seals of Ishar-Lim, ruler of Hana. 5 - Chance find. 7 - Seal of Adad- Ushabshi official of Burnaburariash.

TABLE 45.

MESOPOTAMIA - 1,6 - Aššur. 2 - Seal of Eriba-Adad. 3 - Seal of Aššurubalit I. 4 - Chance find. 5 - Seal of Assarhaddon. 7,8 - Babylon.

TABLE 46.

IRANIAN PLATEAU - 1 - Susa (Elam). SYRO - PALESTINE - 2 - Seal of Yarim-Lim, ruler of Tuba. 3 - Seal of Sumirappa, son of Yarim-Lim. 4 - Tell Atchana (Alalakh VII). 5 - Seal of Hasiam-Yapahata. 6 - Seal of Hammurabi, ruler of Yamhad.

TABLE 47.

EGYPT - 1 - Tell el Amarna (sealing of Tyšratta on clay tablet). SYRO - PALESTINE - 2-4 - Chance finds. 6 - Mari. IRANIAN PLATEAU - 5,7 - Chogha Zanbil. 8 - Susa.

TABLE 48.

EGYPT - 1 - Sealing from the tomb of Den. 2 - Seal of Amenemhet III. 4,5 - Sealings from the tomb of Khasekhemuy. 7 - Seal of Sebekneferu. 8 - Seal of an official of Pepi I. 10 - Chance find. SYRO - PALESTINE - 2 - Tell Atchana (Alalakh IV). 6 - Bethel. 9 - Tell el-Ajjul.

TABLE 49.

EGYPT - 1-3,5 - Chance finds. SYRO - PALESTINE - 4 - Beirut.

TABLE 50.

ARMENIAN HIGHLAND - 1 - Nakhijevan. 2 - Metsamor. 3 - Tushpa-Van. 4 - Teishebaini (Karmir Blur). 5 - Seal of Urzana, ruler of Musasir.

TABLE 51.

Distribution of cylinder seals in Ancient East and Mediterranean.

TABLE 52.

MESOPOTAMIA - 1-3 - Chance finds. MEDITERRANEAN (AEGEAN) - 4 - Amorgos. CAUCASUS - 5 - Trialeti.

TABLE 53.

CAUCASUS - 1-3 - Saduga (Kakhetia - Georgia).

TABLE 54.

MESOPOTAMIA - 1 - Ur. EGYPT - 2 - Chance find. ASIA MINOR - 3,4 - Chance finds. CAUCASUS - 5 - Trialeti.

TABLE 55.

CENTRAL ASIA - 1,2 - Taip-Depe. ASIA MINOR - 3 - Kültepe (Kanesh). ARMENIAN HIGHLAND - 4 - Teishebaini (Karmir Blur). 5-7 - Chance finds. 8 - Bastam.

TABLE 56.

ARMENIAN HIGHLAND - 1 - Armavir. 3,5 - Chance finds. 4 - Noratus. 6 - Bastam. SYRO - PALESTINE - 2 - Kamishli (Nisibin).

TABLE 57.

ARMENIAN HIGHLAND - 1 - Tushpa - Van (Toprak Kale). 3 - Argistihinili (Armavir). 4 - Chance find. 5 - Noratus.

TABLE 58.

ARMENIAN HIGHLAND - 1-7 - Bastam.

TABLE 59.

ARMENIAN HIGHLAND - 1,3-7 - Teishebaini (Karmir Blur). 2 - Bastam.

TABLE 60.

Distribution of conic seals in Ancient East and Mediterranean.

TABLE 61.

ARMENIAN HIGHLAND - 1-3 - Noratus. 4-7 - Nerkin Getashen. 8 - Lori Berd.

TABLE 62.

ARMENIAN HIGHLAND - 1-3 - Artik. 4 - Shirakavan. 5 - Mrtbi Dzor. 8,9 - Teishebaini (Karmir Blur). CAUCASUS - 6 - Kalakent. 7 - Ghushthi.

TABLE 63.

SYRO - PALESTINE - 1 - Kamishli (Nisibin). ARMENIAN HIGHLAND - 2 - Kamo (Gavar). 3 - Noratus. 4,5 - Teishebaini (Karmir Blur).

TABLE 64.

SYRO - PALESTINE - 1 - Kamishli (Nisibin). ARMENIAN HIGHLAND - 2 - Teishebaini (Karmir Blur). 3 - Chance find. 4 - Eghegnadzor.

TABLE 65.

EGYPT - 1 - Seal of epoch of XIII dynasty. SYRO - PALESTINE - 1 - Kamishli (Nisibin). ASIA MINOR - 3 - Tarsus. ARMENIAN HIGHLAND - 4 - Teishebaini (Karmir Blur). 5 - Armavir (Argistihinili).

TABLE 66.

Distribution of prismatic seals in Ancient East and Mediterranean.

TABLE 67.

Seal-cutters in the lapidary workshops (egyptian bas-reliefs).

TABLE 68.

Periodization and Chronology of Ancient Eastern seals.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ - СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ ABBREVIATIONS

- Ar. As - Arts Asiatiques
- Art. As.- Artibus Asiae
- AION - Annali dell' Istituto Orientale di Napoli
- AJA - American Journal of Archaeology
- AMI - Archäologische Mitteilungen aus Iran
- Al. Or. - Die Alte Orient
- AOAT - Alter Orient und Altes Testament
- Ar. Or. - Atchiv für Orientforschung
- ARBCLSM - Académie royale de Belgique, Classe des lettres et des sciences, morales et politiques
- ARI - Annales de Recherches Interdisciplinaires
- AS - Anatolian Studies
- BAOM - Bulletin of the Ancient Oriental Museum
- BAR - British Archaeological Reports
- BASOR - Bulletin of the American School of Oriental Research
- BBVF - Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte
- BM - Biblioteca Mesopotamica
- BMB - Bulletin du Musée de Beyrouth
- Bag. Mit. - Baghdader Mitteilungen
- ESA - Eurasia Septentrionalis Antiqua
- EW - East and West
- IAM - Interaction and Acculturation in the Mediterranean
- IBK - Innsbrucker Beiträge zur kulturwissenschaft
- IMAC - The International Magazine of Arab Culture
- Iran - Journal of the British Institute of Persian Studies
- JAOS - Journal of the American Oriental Society
- JDAI - Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Institutes
- JFA - Journal of Field Archaeology
- JNES - Journal of Near Eastern Studies
- JOS - The Journal of Oman Studies
- JRAS - Journal of the Royal Asiatic Society
- JRGZ - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums
- JWCI - Journal of the Warburg and Courtauld Institutes
- LSA - Louvre Séries Archéologie
- MJBK - Münchener Jahrbuch der Bildenden Kunst
- OIC - Oriental Institute Communications
- OIP - Oriental Institute Publications
- RA - Revue d'Assyriologie
- RAAO - Revue d'Assyriologie et d' Archéologie Orientale
- SMA - Studies in Mediterranean Archaeology

SMEA - Studi Micenei ed Egeo Anatolici
 SMS - Syro-Mesopotamian Studies
 SPA - A Survey of Persian Art
 Syria - Revue d'Art Orientale et d'archéologie
 TAPS - Transactions of the American Philosophical Society
 TTBK - Türk Tarich Kurumu, Billeten
 VBGAEU - Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte
 WA - World Archaeology
 WZMLU - Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther Universität
 YAMJ - Yale Alumni Magazine and Journal
 ZA - Zeitschrift für Assyriologie

AC - Археологические сборники
 ВГМГ - Вестник Государственного музея Грузии
 ВДИ - Вестник Древней Истории
 ВИМК - Вестник Истории Мировой Культуры
 ДВ - Древний Восток
 ЗКОИРГО - Записки Кавказского отдела императорского Русского геологического общества
 ИГАИМК - Известия Государственной Академии истории материальной культуры
 ИООИА - Известия Общества Обследования и Изучения Азербайджана
 ИРАИМК - Известия Российской Академии истории материальной культуры
 ИФЖ - Историко-Филологический Журнал
 КСИА - Краткие Сообщения Института Археологии АН СССР
 МАК - Материалы по археологии Кавказа
 МАР - Материалы по археологии России
 МИКЭАНСО - Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского Нагорья и сопредельных областей
 МКА - Материальная культура Азербайджана
 СА - Советская Археология
 СЭ - Советская Этнография
 ТГИМ - Труды Государственного Исторического Музея
 ТКАЭ - Труды Кахетинской Археологической Экспедиции

人 ***

ՀՀՀ - Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ
 ՀՍՀ - Հայկական Սովետական Հանրագիտարան
 ՊԲՀ - Պատմա-քանասիրական հանդես

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ - ЛИТЕРАТУРА - BIBLIOGRAPHY

1. Akurgal E. 1968. - Urartäische und altiranische kunstzentren, Ankara 1968.
2. Albright W.F. 1954. - The archaeology of Palestine, London 1954.
3. Alexander R.L. 1973. - The Tyskiewicz group of stamp-cylinders (In: "Anatolica" vol. 5, 1973).
4. Al-Gailani Werr L. 1983. - Cylinder seal discoveries in the Hamrin Basin, Ur (In: "IMAC" 1983, # 1).
5. Al-Gailani Werr L. 1988. - Cylinder seals made of clay (In: "Iraq" vol. L, London, 1988).
6. Alp S. 1968. - Zylinder- und Stempelsiegel aus Karahöyük bei Konya, Ankara, 1968.
7. Amandry P. 1965. - Un motif "Scythe" en Iran et en Grèce, "JNES" vol. XXIV, # 3, Chicago 1965.
8. Amiet P. 1960. - Notes sur le répertoire iconographique de Mari à l'époque du palais, "Syria" vol. 37, Paris 1960.
9. Amiet P. 1961. - La glyptique Mésopotamienne Archaïque, Paris 1961.
10. Amiet P. 1972. - Glyptique Susienne (Mémoires de la Délégation archéo- logique en Iran 1943), Paris 1972.
11. Amiet P. 1973. - La glyptique de la fin de l'Elam, "Ar. As." # 28, Paris 1973.
12. Amiet P. 1973a. - Glyptique élamite - à propos de documents nouveaux, "Ar. As." # 26, Paris 1973.
13. Amiet P. 1977. - Bactriane Proto-Historique, Syria vol. LIV, Paris 1977.
14. Amiet P. 1980. - La glyptique Mésopotamienne archaïque, Paris 1980.
15. Amiet P. 1985. - La période IV de Tépé Sialk reconsidérée (In: "De l'Indus aux Balkans", Recueil Jean Deshayes), Paris 1985.
16. Amiet P. 1988. - Kassites ou Elamites, "BM" vol. # 21, Malibou 1986.
17. Arnaud D., Calvet Y., Hout J.-L. 1979 - Išši-ibni-šu orfèvre de l'E. babbar de Larsa, la jarre L. 76-7 et son contenu, "Syria" vol. 56, Paris 1979.
18. Arne T. 1945. - Excavations at Shah-Tepe, Iran, Stockholm 1945.
19. Balkan K. 1955. - Observations on the chronological problems of Kārum Kaniš, Ankara 1955.
20. Barnett R.D. 1959. - Further Russian excavation in Armenia (1949-1953), "Iraq" vol. XXI, London, 1959.

21. Barnett R.D. 1963. - The urartian cemetery at Igdir, "As." vol. XIII, London, 1963.
22. Burney C.A. 1961. - Excavations at Yanik Tepe, Nord-West Iran, "Iraq" vol. XIII, part 2, London 1961.
23. Burney C.A. 1969. - Excavations at Haftavan Tepe, "Iran" t. X, 1969.
24. Beck P. 1984. - The seals and stamps of early Arad, "Tell Aviv # 10, part 2, Tell Aviv 1984.
25. Beck P., Rainey A. 1973 - A votive cylinder seal, Tell Aviv 1973.
26. Ben-Tor A. 1978. - Cylinder seals of third-millennium Palestine, "BASOR", Supplement Series # 22, Cambridge 1978.
27. Beran Th. 1957-58. - Die babylonische gliptik der Kassitenzeit, "Ar. Or.", Bd. 18, Graz 1957-58.
28. Beyer D. 1982. - Meskéné-Emar (Dix ans de travaux 1972-82), Paris 1982.
29. Beyer D. 1984. - "La sceau de Kabi-Addu, fils d'Asqudum", Mari, "ARI" # 3, Paris 1984.
30. Bittel K. 1958. - Die Hethitischen Grabfunde von Osmankayasi, Berlin 1958.
31. Bittel K. 1959. - Ausgrabungen, Bogazköy (In: Neue Deutsche Ausgrabungen im Mittelmeergebiet im Vordern Orient), Berlin 1959.
32. Bleibtreu E. 1981. - Rollsiegel aus dem Vordern Orient (In: "Zur Steinschreidkunst zwischen etiva 3200 und 400 vor Christus nach Beständen in Vien und Graz"), Vienne 1981.
33. Boehmer R. 1981. - Glyptik der späten Kassiten-Zeit aus dem nordöstlichen Babylonien, "Bag. Mit." Bd. 12, Berlin 1981.
34. Boehmer R. 1985. - Uruk-Warka XXXVII - Survey des stadtgebietes von Uruk, "Bag. Mit." Bd. 16, Berlin 1985.
35. Bonnet H.T. 1952. - Skarabäus (In: "Reallexikon der ägyptischen Altertumskunde"), Berlin 1952.
36. Bonnet H.T. 1942. - Altanatolien, Berlin 1942.
37. Braidwood R., Braidwood L. 1960 - Excavations in the Plain of Antioch I, "OIP" # 61, Chicago 1960.
38. Brandes M.A. 1980. - Waffen kammer - ein neues Siegelthema der Uruk- Zeit, "IBK" # 21, Innsbruck 1980.
39. Braun E. 1985. - En Shadud: Salvage Excavations at a farming community in the Jesreel Vally, Israel, "BAR" International Series # 249, Oxford 1985.
40. Brentjes B. 1983. - Alte Siegelkunst des Vorderen Orients, Leipzig 1983.

41. Brunner-Traut E. 1965. - Der Skarabäus, Antaios, Stuttgart 1965.
42. Brunton G. 1937. - Mostagedda and the Tasian culture, London 1937.
43. Buccellati G., Kelly- Buccellati M. 1988. - Mozan I (The soundings of the First two Seasons), "BM" vol. 20, Malibou 1988.
44. Buchanan B. 1966. - Catalogue of the Ancient Near Eastern seals in the Ashmolean Museum I, Oxford 1966.
45. Buchanan B. 1967. - A dated seal impression connecting Babylonia and Ancient India, "Archaeology" # 20, New York 1967.
46. Buchanan B. 1981. - Early Near Eastern seals in the Yale Babylonian collection, New Haven and London 1981.
47. Buchholz H.-G. 1967. - The cylinder seal (In: "Bass G. - Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck"), Philadelphia 1967.
48. Budge E.A. 1968. - Amulets and Talismans, New York 1968.
49. Buck R. J. 1969. - The Mycenaean time of troubles, "Historia" # XIII, part 3, 1969.
50. Calmeyer P. 1977. - Genese altiranischer motive, "AMI" bd. 19, Berlin 1977.
51. Calmeyer P. 1991. - Some Remarks on Iconography (In: "Urartu - a Metalworking Center in the First Millennium B.C.E."), Jerusalem 1991.
52. CCCO 1964. - Collection de Cachets et Cylindres Orientaux, Bijoux antiques en Or, Paris 1964.
53. CCO 1962. - Cachets et Cylindres Orientaux, Paris 1962.
54. CCO 1969. - Cachets et Cylindres Orientaux, Paris 1969.
55. Charpin D. 1984. - Inscriptions votives d'époque assyrienne (In: "Mari"), "ARI" # 3, Paris 1984.
56. Chéhab M. 1937. - Un trésor d'orfèvrerie syro-égyptien, "BMB" vol. 1, Beyrouth 1937.
57. Childe V. 1950. - Prehistoric Migrations in Europa, Oslo 1950.
58. Christian V. 1940. - Altertumskunde des Zweistromlands, Leipzig 1940.
59. Collon D. 1982. - The seal impressions from Tell-Atchana/Alalakh, "AOAT" # 27, Neukirchen-Vluyn 1975.
60. Collon D. 1982. - The Alalakh cylinder seals - A new catalogue of the actual seals excavated by Sir Leonard Wooley at Tell Atchana, from neighbouring sites on the Syrian-Turkish border, "BAR" International Series # 132, Oxford 1982.
61. Collon D. 1982a. - Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum (Cylinder Seals II, Akkadian-Post, Akkadian-Ur III Periods), London 1982.

62. Collon D. 1986. - Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum (Cylinder Seals III, Isin/Larsa and Old Babylonian Periods), London 1986.
63. Collon D. 1987. - First Impressions. Cylinder Seals in the Ancient Near East, London 1987.
64. Collon D. 1988. - Some cylinder seals from Mohammed Arab, "Iraq" vol. L, London 1988.
65. Collon D. 1990. - Near Eastern Seals, London 1990.
66. Contenau G. 1922. - La glyptique syro-hittite, Paris 1922.
67. Contenau G., Ghirshman R. 1935. - Fouilles de Tepe Giyan près de Nihavend 1931 et 1932 etc., "LSA", t. III, Paris 1935.
68. De Clercq L., Menant J 1888 - Collection De Clercq - Catalogue méthodique raisonné Antiquités assyriennes I, Cylindres orientaux, Paris 1988.
69. Delaporte L. 1910. - Catalogue de cylindres orientaux et de cachets assyro-babyloniens, perses et assyro-cappadociens de la Bibliothèque Nationale, Paris 1910.
70. Delaporte L. 1920. - Musée du Louvre, Catalogue des cylindres orientaux I (Fouilles et Missions), Paris 1920.
71. Deller K., Fadhil A., Ahmad K. 1994. - Two new Royal Inscriptions dealing with construction work in Kar-Tukulti-Ninurta, "Bag. Mit." Bd. 25, Berlin 1994.
72. Delougaz P., Kantor H. 1972. - New evidence for the Prehistoric and Protoliterate cultural development of Khuzestan (In: "The memorial volume of the V-th International Congress of Iranian Art and Archaeology"), Teheran 1972.
73. Desborough V. 1964. - The last Mycenaens and their successors, Oxford 1964.
74. Diba P. 1965. - La vase en or de Hasanlu. La Défilé du cortège divin, "Iran" vol. 3, 1965.
75. Dolce R. 1986. - Some Remarks about a distinctive group of Kassite glyptic Art, "BM" vol. 21, Malibou.
76. Dollfus G. 1973. - "Cachets" en terre cuite de Djaffarabad et "cachets" apparentés, RAO vol. 67, part 1, Paris 1973.
77. During Caspers E. 1971. - New Archaeological Evidence for maritime trade in the Persian Gulf during the Late Protoliterate Period, "EW" vol. 21, # 1-2, Roma 1971.
78. Dyson R.H., Harris M.V. 1986. - The Archaeological Context of Cylinder Seals excavated on the Iranian Plateau, "BM" vol. 21, Malibou

1986.

79. Ebert M. 1928. - Realexicon der Vorgeschichte, Bd. VI, Berlin 1927-28.

80. Engelbach R. 1915 - Riqqeh and Memphis, vol. V, London 1915.

81. Esin U. 1969. - Kuantatif spektral analiz yardimiyla Anadoluda baslanigicenden Assur Kolonileri, "Cagina Kadar baril V-e Tunç mageuciligi", Istanbul 1969.

82. Esin U. 1972. - Tepecik excavations, 1970, Ankara 1972.

83. Frankfort H. 1924. - Studies in Early Pottery of the Near East (In: "Mesopotamia, Syria and Egypt and their earliest interrelations" vol. 1), London 1924.

84. Frankfort H. 1935. - Tell Asmar, "OIC" vol. XIX, Chicago 1935.

85. Frankfort H. 1939. - Cylinder Seals. A Documentary Essay on the Art and Religion of the Ancient Near East, London 1939.

86. Frankfort H. 1955. - Stratified cylinder seals from Diyala Region, "OIP" vol. LXXII, Chicago 1955.

87. Fujii H., Okada Y., Matsumoto K., Oguchi H., Yagi K., Numoto H. 1984 - 1985. - Preliminary report on the excavation at Area A and Area B of Usiye, (In: "Al-Rāfidān" # 5-6), 1984-1985.

88. Gallig K. 1941. - Beschriftete Bildsiegel des 1 Jahrtausends v. Chr vornehmlich aus Syrien und Palästina (In: "Zeit schrift des Deutschen Palästina Vereins"), Berlin 1941.

89. Gauthier H. 1910. - Le livre des rois d'Egypte, t. III, Paris 1910.

90. Gavin C. 1981. - The Nuzi collections in the Harvard Semitic Museum in Morrison M.A. and Owen D.J. (In: "Studies in the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians"), Winona Lake 1981.

91. George A.R. 1986. - Sinnacherib and the Tablet of Destinies, "Iraq" vol. 48, London 1986.

92. Gibson Mc G., Biggs R. 1977. - Seals and Sealing in the Ancient Near East, "BM", vol. 6, Malibu 1977.

93. Ghirshman R. 1938-39. - Fouilles de Sialk près de Kashan, (In: "Musée du Louvre, Série archéologique IV-V"), t. 2, Paris 1938-39.

94. Goff B.L. 1956. - Cylinder Seals as amulets, "JWCI" vol. 19, London 1956.

95. Goff B.L. 1963. - Symbols of Prehistoric Mesopotamia, New Haven and London 1963.

96. Goldman H. 1956. - Excavations at Gözlü Kule: Tarsus, (The Bronze Age), vol. 2, Princeton 1956.

97. Guardata F. 1986. - Iconographic contributions of Palestinian Gliptic to the Mitannian "Common Style", "BM" vol. 21, Malibu 1986.

98. Gurney O. 1960. - A tablet of incantations against slander, "Iraq" vol. 22, London 1960.
99. Haerink E. 1980. - Twinspouted vessels and their distribution in the Near East from the Achaemenian to the Sasanian periods, "Iran" vol. XVIII, London 1980.
100. Hakemi A., Rad M. 1950. - The description and results of the scientific excavations of Hasanlu, Solduz, (In: "Persian and English"), Teheran 1950.
101. Hakemi A. 1972. - Catalogue de l'exposition Lut, (In: "Premier Symposium Annuel de la Recherche Archéologique en Iran"), Shahdad 1972.
102. Hall H. 1929. - Scarabs, London 1929.
103. Hanar F. 1934. - Kaukasus - Luristan, "ESA" vol. 9, Helsinki 1934.
104. Hancen D. 1973. - Al Hiba, 1970-71: A preliminary report, "Art. As." # 35, Ascona 1973.
105. Hainrich E., Andrué W. 1931. - Fara (Ergebnisse der Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Fara und Abu Hatab 1902/03), Berlin 1931.
106. Hood S. 1973-74. - An oriental cylinder seal impression from Romania, "WA" vol. 5, 1973-74.
107. Hrouda B. 1962. - Tell Halaf IV, Berlin 1962.
108. Hrozný B. 1962. - Inscriptions cunéiformes du Kultépe 2, Praha 1962.
109. ICC 1962. - Importante collection de Cylinders et Cachets, Paris 1962.
110. Ishida K. 1983. - The Ancient Near East stamp- cylinder seals, "BAOM" # 5, Tokyo 1983.
111. Išik C. 1986. - Neue Beobachtungen zur Darstellung von Kultszenen auf urartäischen Rollstempelsiegeln, "JDAI" # 101, Berlin 1986.
112. Jarrige J.-F. 1985. - A propos d'un foret à tige hélicoïdal en cuivre de Mundigak (In: "Huot J.L. - De l'Indus au Balkans - Recueil à la mémoire de Jean Deshayes"), Paris 1985.
113. Jequier G. 1929. - Tombeaux de particuliers contemporains de Pepi II, Le Caire 1929.
114. Kantor H. 1952. - Further Evidence for Early Mesopotamian Relations with Egypt, "JNES" vol. XI, part 4, Chicago 1952.
115. Karaian H. 1920. - Mineral resources of Armenia and Anatolia, London 1920.
116. Kehnscherper G. 1973. - Kreta, Mykene, Santorin, Leipzig 1973.
117. Kenna N., Karageorghis V. 1967. - Four cylinder seals from Kition, "SMEA" # 3, Roma 1967.

118. Kenna V.E.G. 1971. - Catalogue of the Cypriote Seals of the Bronze Age in the British Museum, "SMA" t. XX, part 2, Göteborg 1971.
119. Khanzadian E. 1995. - Metsamor 2, La necropole (Les tombes du Bronze Moyen et Recent), Neuchâtel-Paris 1995.
120. Klengel H. 1967. - Geschichte und Kuitur Altsyriens, Leipzig 1967.
121. Koşay H., Turfan K. 1959. - Erzerum-Karz Kazisi raporu, "TTKB" t. XXIII, Ankara 1959.
122. Koşay H., Very H. 1964. - Die Ausgrabungen von Pulur, Ankara 1964.
123. Kühne H. 1980. - Des Rollsiegel in Syrien: Zur Steinschneidekunst in Syrien Zwischen 3300 und 330 v. Chr. (Katalogbearbeitung), Tübingen 1980.
124. Lamb W. 1936. - Excavations at Kusura near Afyon Karahisar, "Archaeologia" # 86, 1936.
125. Lamberg-Karlovsky C.C. 1971. - The Proto-elamite settelment at Tepe Yahya, "Iran" vol. IX, London 1971.
126. Lamberg-Karlovsky C.C. 1972. - Trade Mechanisms in Indus-Mesopotamian Interrelations, "JAOS" vol. 92, part 2, 1972.
127. Lamberg-Karlovsky C.C., Tosi M. 1973. - Shahr-i Sokhta and Tepe Yahya: Tracks on the earliset history of the Iranian plateau, "EW" # 1-2, 1973.
128. Lambert W. 1966. - Ancient Near Eastern Seals in Birmingham, "Iraq" vol. XXVII, London 1966.
129. Lambert W. 1979. - Near Eastern seals in the Gulbenkian Museum of Oriental Art, University of Durham, "Iraq" vol. 41, London 1979.
130. Langsdorf A., Mc Cown D. 1942. - Tall-i-Bakun A, Season of 1932, Chicago 1942.
131. Le Breton L. 1956. - A propos de cachets archaïques Susiens, "RAAO" vol. L, Paris 1956.
132. Legrain L. 1936. - Archaic seal-impressions (Ur excavations), vol. III, London and Philadelphia 1936.
133. Legrain L. 1951. - Seal Cylinders. Ur excavations, vol. X, London and Philadelphia 1951.
134. Lehmann-Haupt C.F. 1898. - Materialien, "VBGAEU", Berlin 1898.
135. Lehmann-Haupt C.F. 1910. - Armenien, Einst und jetzt, Bd. 1, Berlin 1910.
136. Limet H. 1971. - Les Légendes des sceaux cassites, "ARBCLSM", Mémoires LX, Brussels 1971.
137. Mackay E. 1938. - Further Excavations at Mohenjo Daro, t. 2, New Dehli 1938.
138. Mallowan M., Rose G. 1935. - Excavations at Tell Arpachiyah 1933,

"Iraq" vol. II, London 1935.

139. Mallowan M. E. 1947. - Excavations at Brak and Chagar Bazar, "Iraq" vol. IX, London 1947.

140. Marcus M.J. 1989. - The seals and sealings from Hasanlu IVB, "Expedition" vol. 31, # 2-3, 1989.

141. Marshall J. 1931. - Mohenjo Daro and the Indus Civilisation, London 1931.

142. Matz F. 1928. - Die Frühkretischen Siegel, Berlin - Leipzig 1928.

143. Maxwell-Hislop K. 1956 - Urartian Bronzes in Etruscan Tombs, "Iraq" vol. XVIII, part 2, London 1956.

144. Mazzoni S. 1972. - Sigilli Cilindrici dell'Istituto Orientale di Napoli, "AION" vol. 35, Napoli 1972.

145. Mazzoni S. 1986. - Continuity and Development in the Syrian and the Cypriote common glyptic styles, "BM" vol. 21, Malibu 1986.

146. Mecquenem R. 1938. - The Early Cultures of Susa (In: "A survey of Persian Art"), vol. 1, London-New York 1938.

147. Mellaart J. 1964. - Excavations at Çatal Hüyük 1963, "AS" vol. XIV, London 1964.

148. Mellaart J. 1967. - Çatal Hüyük. A neolithic town in Anatolia, London 1967.

149. Mellaart J. 1968. - Anatolian trade with Europa and Anatolian Geography and culture Provinces in the Late Bronze Age, "AS" vol. XVIII, London 1968.

150. Mellaart J. 1978. - The Archaeology of Ancient Turkey, London 1978.

151. Mellink M.J. 1965. - Excavations at Karata-Semayük, "AJA" vol. 69, # 3, Princeton 1965.

152. Menant J. 1886. - Recherches sur la glyptique Orientale, Paris 1886.

153. Møller E. 1980. - A Revolution of the Oriental Cylinder Seals found in Crete, "IAM", Amsterdam 1980.

154. Montelius O. 1900. - Die Chronologie der Alttesten Bronzezeit in Nord Deutschland und Skandinavien, Braunschweig 1900.

155. Moorey P., Gurney O. 1978. - Ancient Near East cylinder seals acquired by Ashmolean Museum, Oxford, 1963-73, "Iraq" vol. 40, London 1978.

156. Moorey P. 1979. - Unpublished early dynastic sealings from UR, "Iraq" vol. 41, part 2, London 1979.

157. Moortgat A. 1940. - Vorderasiatische Rollsiegel, Berlin 1940.

158. Moortgat A. 1941. - Assyrische Glyptik des 13 Jahrhunderts, "ZA" # 13, Berlin 1941.

159. Moortgat-Correns U. 1955. - Altorientalische Rollsiegel in der

Städtische Münzsammlung München, "MJBK" Bd. 6, Berlin 1955.

160. Moortgat A., Moortgat-Correns U. 1978. - Tell Chuera in Nordost-Syrien 1976, Berlin 1978.

161. Morgan J. 1889. - Mission scientifique au Caucase, t. 1, Paris 1889.

162. Morgan L. 1927. - Prehistoire Orientale, t. III, Paris 1927.

163. Mortensen P. 1964. - On Barbartempelts Datering, "KUML", Aarhus 1964.

164. Müller-Karpe H. 1968. - Handbuch der Vorgeschichte, Bd. II, München 1968.

165. Muscarella O.W. 1974. - The Iron Age at Dinkha Tepe, Iran, "MMJ" # 9, 1974.

166. Muscarella O.W. 1981. - Surkh Dum at metropolitan Museum of Art, "JFA" # 8, 1981.

167. Nagel W. 1964. - Djamdet-Nasr-Kulturen und Frühdynastische Buntkeramiker, "BBVF" Bd. 8, Berlin 1964.

168. Negahban E.O. 1977. - The seals of Marlik, "JNES" vol. 36, part 2, Chicago 1977.

169. Niemeyer H.G. 1984. - Phönizier und die Mittelmeerwelt im Zeitalter Homers, "JRGZ" # 31, Mainz 1984.

170. Nicholas I.M. 1980 - A Spatial/Functional Analysis of Late Fourth Millennium Occupation at the TUV Mound, Tal-e-Malyan, Iran, Los Angeles 1980.

171. Nougayrol J. 1939. - Cylindres-sceaux et empreintes de cylindres trouvés en Palestine, Paris 1939.

172. Nougayrol J., Amiet P. 1962. - La sceau de Sumirapa, roi de Tuba, "RA" vol. 56, Paris 1962.

173. Offner G. 1945-46. - Les grandes écoles de glyptique à l'Epoque Archaïque (D'Uruk IV à la 1er dynastie d'Ur), "RAAO" vol. XL, Paris 1945-46.

174. Oppenheim A. 1956 - The Interpretation of Dreams on the Ancient Near East, "TAPS" vol. 46, 1956.

175. Osten H. 1934. - Ancient Oriental Seals in the Collections of Mrs. Edward T. Newell, "OIP" vol. 22, Chicago 1934.

176. Osten H. 1936. - Oriental Seals in the Collection of Mrs. Agnes Baldwin Brett, "OIP" vol. 37, Chicago 1936.

177. Özgüç N. 1965. - The Anatolian group of cylinder seal impressions from Kültepe, Ankara 1965.

178. Özgüç N. 1966. - Seals allegedly from the regions of Kayseri, Afyonkarahisar and Malatya, "Anadolu" vol. 10, Ankara 1966.

179. Özgüç N. 1968. - Seals and seal impressions of level Ib from Karum Kanisch, Ankara 1968.

180. Özgüç N. 1980. - Seal impressions from the Pakaces at Acemhöyük (In: "Ancient Art in Seals"), London 1980.
181. Parker B. 1949. - Cylinder seals from Palestine, "Iraq" vol. XI, London 1949.
182. Parker B. 1955. - Excavations at Nimrud 1949-1953, "Iraq" vol. XVIII, part 2, London 1955.
183. Parker B. 1962. - Seals and seal impressions from the Nimrud excavations 1955-1958, "Iraq" vol. XXIV, London 1962.
184. Parrot A. 1954. - Gliptique Mésopotamienne, Paris 1954.
185. Parrot A. 1956. - Mission archéologique de Mari. Le temple d'Ishtar, Paris 1956.
186. Parrot A. 1959. - Mission archéologique de Mari II. Le Palais, vol. 3, Paris 1959.
187. Parrot A. 1962. - Les fouilles de Mari, "Syria" vol. 39, Paris 1962.
188. Pecorella P. 1966. - Museo Archeologico di Firenze - guida alla antichità Mesopotamiche e Cipriote, Florence 1966.
189. Petrie F.W. 1917. - Scarabs and Cylinders with Names, London 1917.
190. Petrie F.W. 1933. - Ancient Gaza III, London 1933.
191. Piggot S. 1965. - Ancient Europe, Edinburgh 1965.
192. Piotrovsky B.B. 1970. - Ourartou, Archaeologia Mundi, Genève 1970.
193. Piperno M. 1979. - Socio-Economic Implications of the Graveyard of Shahr-i Sokhta (In: "Fourth International Conference of South Asian Archaeology, 1977"), Napoli 1979.
194. Porada E. 1948. - The collection of the Pierpont Morgan Library. Corpus of Ancient Near Eastern Seals, vol. 1, Washington 1948.
195. Porada E. 1948a. - The cylinder seals of the Late Cypriot Bronze Age, "AJA" vol. 52, Princeton 1948.
196. Porada E. 1948b. - Corpus of Near Eastern seals in North American collection I, The Pierpont Morgan Library collection (The Bollingen Series # 14), Washington 1948.
197. Porada E. 1952. - On the problem of Kassite Art (In: "Archaeologica Orientalia in memoriam Ernest Harzfeld"), Locust Valley 1952.
198. Porada E. 1970. - Tchoga Zanbil IV. La Gliptique (In: "Mémoires de la Délégation archéologique en Iran 1942"), Paris 1970.
199. Porada E. 1971. - Remarks on Seals found in the Gulf States, "Art. AS" vol. XXXIII, Ascona 1971.
200. Porada E. 1974. - Die Siegelzylinder - Abrollung auf der Amarna (Tafel BM 29841 im Britischen Museum), "Ar.Or." Bd. 25, Berlin 1974.
201. Porada E. 1979. - Remarks on Mitannian (Hurrian) and Middle

Assyrian glyptic Art, "Akkadica" # 13, 1979.

202. Porada E. 1980. - Ancient Art in Seals, Princeton 1980.

203. Porada E. 1981. - The cylinder seals found at Thebes in Boeotia, "AR.Or." Bd. 28, Berlin 1981.

204. Postgate J. N. 1977. - Excavations at Abu-Salabikh, "Iraq" vol. 39, London 1977.

205. Postgate J. N., Moon J. 1982. - Excavations at Abu-Salabikh, 1981, "Iraq" vol. 44, London 1982.

206. Potts D. 1981. - Towards an Integrated History of Culture Change in the Arabian Gulf Area, "JOS" vol. 4, 1981.

207. Przeworski S. 1938. - Personal Ornaments in the Pre-Achaemenid Iran, "SPA" vol. 1, London-New York 1938.

208. Rawlinson H. 1865. - Bilingual readings - Cuneiform and Phoenician, "JRAS" vol. 1, London 1865.

209. Reade J. E. 1973. - Tell Taya (1972-73): Summary report, "Iraq" vol. 35, London 1973.

210. Reade J. E. 1986. - Commerce or conquest: variations in the Mesopotamia - Dilmun relationship (In: "Bahrein through the Ages - the Archaeology"), London 1986.

211. Rühlmann G. 1963. - Ägyptische Skarabäen, "WZMLU" Bd. XII, # 3-4, Halle 1963.

212. Robinson K. S. 1991. - A Mid-Second Millennium tomb at Dinkha Tepe, "AJA" vol. 95, Princeton 1991.

213. Sachs A. J. 1953. - The Late Assyrian Royal seal type, "Iraq" vol. 15, part 2, London 1953.

214. Sakellarakis J. A. 1982. - Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel I ("Supplementum Athen, Nationalmuseum"), Berlin 1982.

215. Schaeffer C. A. 1948. - Stratigraphie comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale, London 1948.

216. Schaeffer C. A. 1956. - Ugaritica III, Paris 1956.

217. Schaeffer C. A. 1962. - Ugaritica IV (Mission de Ras Shamra, XVI), Paris 1962.

218. Schaeffer-Forrer C.F. - A 1983. - Corpus I des cylindres-sceaux de Ras-Sharma- Ugarit et d'Enkomi-Alasia (In: "Editions Recherche les civilisations, "synthèse" # 13), Paris 1983.

219. Scharff A. 1926. - Die Archaeologischen Ergebnisse des vorgeschichtlichen Gräberfeldes von Abusir-el-Meleq, Leipzig 1926.

220. Scharff A. 1927. - Grundzüge der ägyptischen Vorgeschichte, Leipzig 1927.

221. Schmidt E. 1934. - "The first Luristan Expedition", typed report in The University Museum Library, University of Pennsylvania, Philadelphia

1934.

222. Schmidt E. F. 1957. - Persepolis t. II, "OIP" vol. LXIX, Chicago 1957.

223. Schmidt H. 1902. - Heinrich Schliemanns Sammlung Trojanischer Altertümer, Berlin 1902.

224. Seidl U. 1979. - Die Siegelbilder (In: "W.Kleiss. - Bastam I"), Berlin 1979.

225. Speleers L. 1917. - Catalogue des intailles et empreintes orientales Musées Royaux de Cinquantenaire, Bruxelles 1917.

226. Speleers L. 1943. - Catalogue des intailles et empreintes orientales Musées Royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles 1943.

227. Starr R. 1939. - Nuzi, vol. 2, Cambridge 1939.

228. Styrenius C.G. 1967. - Submycenaean studies, Lund 1967.

229. Sumner W. 1974. - Excavations at Tall-i Malan 1971-1972, "Iran" vol. XII, London 1974.

230. Sumner W. 1976. - Excavations at Tall-i Mayan (Anshan), 1974, "Iran" vol. XIV, London 1976.

231. Teissier B. 1984. - Ancient Near Eastern cylinder seals from the Marcopoli collection, Berkly 1984.

232. Thapar B. 1975. - Kalibangan, a Harappan metropolis beyond the Indus Valley, "Expedition" vol. 17, 1975.

233. Tobler A.J. 1950. - Excavations at Tepe Gawra, vol. II, Philadelphia 1950.

234. Tunca Ö. 1979. - Catalogue des sceaux- cylindres du Musée d'Adana, "SMS" vol. 3, part 1, Malibu 1979.

235. Yakar J. 1985. - The Later Prehistory of Anatolia, The Late Calcolithic and Early Bronze Age, t. 1-2, "BAR" International Series 268, London 1985.

236. Van Buren E.D. 1954. - The esoteric significance of Kassite glyptic art, "Orientalia" vol. 23, 1954.

237. Vanden Berghe L. 1973. - La necropole de Kutal-i Guldul, "Archeologia" # 65, Paris 1973.

238. Vanden Berghe L. 1975. - La necropole de Dum Gar-Parchinah, "Archeologia" # 79, Paris 1975.

239. Vanden Berghe L. 1983. - Luristan een verdwenen bronskunst uit West-Iran, Sint-Pietersabdij-Gent 1983.

240. Vanden Berghe L., Meyer L. 1982-83. - Urartu een vergeten cultuur uit het bergland Armenië, Sint-Pietersabdij-Gent 1982-83.

241. Van Loon M.N. 1966. - Urartian Art, London 1966.

242. Walters H.B. 1912. - Catalogue of the Greek and Etruscan vases in the British Museum, # 1-2, London 1912.

243. Walters H.B. 1926. - Catalogue of engraved gems and cameos

Greek, Etruscan and Roman in the British Museum, London 1926.

244. Ward W.H. 1910. - The seal Cylinders of Western Asia, Washington 1910.

245. Ward W.H. 1920. - Cylinders and other Ancient Oriental seals in the Library of J. Pierpont Morgan, London 1920.

246. Ward W.H. 1965. - Un cylindre syrien inscrite de la Deuxième période intermédiaire, "Syria" vol. XLII, Paris 1965.

247. Warren M. 1938. - The early cultures of Damghan (Tepe Hissar), "SPA" vol. V, London-New York 1938.

248. Watanabe K. 1985. - Die sieglung der "Vassallenverträge Asarhaddons" durch den Gott Aššur, "Bag. Mit." Bd. 16, Berlin 1985.

249. Weber O. 1920. - Altorientalische Siegelbilder, "Al. Or." vol. XVII-XVIII, Leipzig 1920.

250. Weiss H. 1981. - The capital city of the lost empire, "YAMJ", october, 1981.

251. Wiencke M.N. 1970. - Banded pithoi of Lerna III, "Hesperia" # 39, 1970.

252. Wilkinson A. 1971. - Ancient Egyptian jewellery, London 1971.

253. Wiseman D.J. 1958. - The Vassall-Treaties of Esarhaddon, "Iraq" vol. 20, London 1958.

254. Wiseman D.J. 1959. - Cylinder seals of Western Asia, London 1959.

255. Wiseman D.J. 1962. - Catalogue of the Western Asiatic seals in the British Museum - Cylinder seals I, Uruk - Early Dynastic Periods, London 1962.

256. Wooley C.L. 1934. - The Royal Cemetery (Ur excavations II), London and Philadelphia 1934.

257. Wooley C.L. 1955. - Alalakh. An account of the excavations at Tell Atchana in the Hatsy 1937-1949, Oxford 1955.

258. Zadoks-Josephus Jitta A. 1952. - Catalogue sommaire de cylindres orientaux au Cabinet Royal des Médailles a la Haye, Hague 1952.

259. Абдушлишвили М.А. 1980. - К датировке нескольких погребений из могильника Певреби, "ТКАЭ" вып. IV, Тбилиси 1980 (на груз. яз., резюме на русск.).

260. Абибуллаев О.А. 1959. - Археологические раскопки в Кюльтепе, Баку 1959(на азерб. яз.).

261. Абибуллаев О.А. 1963. - Некоторые итоги изучения холма Кюльтепе, "СА" # 3, Москва 1963.

262. Абих Г. 1899. - Геология Армянского нагорья. Западная

часть. Орографическое и геологическое описание, "ЗКОИРГО", 1899.

263. Абих Г. 1902. - Геология Армянского нагорья. Восточная часть. Орографическое и геологическое описание, "ЗКОИРГО", 1902.

264. Абрамишвили Р.М. 1961 - К вопросу об освоении железа на территории Восточной Грузии (XIV- VI вв. до н.э.), "ВГМГ", XXII В, Тбилиси 1961.

265. Аветисян Г.М. 1984. - Государство Митанни, Ереван 1984.

266. АЗА 1986. - Археология Зарубежной Азии, Москва 1986.

267. Алиев В.Г. 1968. - Джульфинские археологические находки, Известия АН Азерб. ССР (серия истории, философии и права), # 3, Баку 1968 (на азерб. яз.).

268. Алиев В.Г. 1971. - Археологические раскопки в урочище Бабадервиш, "СА" # 2, Москва 1971.

269. Алиев В.Г. 1976. - Поселения эпохи поздней бронзы и раннего железа в Баба-Дервише, "МКА" т. VIII, Баку 1976.

270. Алиев В.Г. 1977. - Культура расписной керамики эпохи бронзы в Азербайджане, Баку 1977.

271. Андреев М.С. 1953. - Таджики долины Хуф, вып. 1, Сталинабад 1953.

272. Андреев Ю.В. 1976. - Раннегреческий полис, Ленинград 1976.

273. Андреев Ю.В. 1986. - Ахейская Греция во II тысячелетии до н.э.: Микенская цивилизация (в кн.: "История Древней Греции"), Москва 1986.

274. Антонова Е.В. 1983. - Мургабские печати в свете религиозно-мифологических представлений первобытных обитателей Юга Средней Азии и их соседей (в кн.: "Средняя Азия, Кавказ и Зарубежный Восток в древности"), Москва 1983.

275. Антонова Е.В. 1984. - К проблеме функций печатей ранних земледельцев Востока, "СА" # 4, Москва 1984.

276. Антонова Е.В. 1991. - Антропоморфный персонаж на печатях Ирана и Месопотамии, "ВДИ" # 2, Москва 1991.

277. Апакидзе А.М., Николайшвили В.В. и др. 1986. - Мцхетская экспедиция, "ПАИ - в 1983 г.", Тбилиси 1986.

278. Арешян Г.Е. 1974. - О раннем этапе освоения железа в Армении и на Южном Кавказе, "ИФЖ" # 2, Ереван 1974.

279. Арешян Г.Е. 1981. - Культурный традиционализм на примере куроаракской культуры (в сб.: "Преемственность и инновации в развитии древних культур"), Ленинград 1981.

280. Арешян Г.Е. 1989. - К обоснованию методов исследования культурных и этнических контактов в древности, "СЭ" # 2 1989.

281. Аскарлов А. 1977. - Древнеземледельческая культура эпохи бронзы на юге Афганистана, Ташкент 1977.
282. Афанасьева В.К. 1979. - Гильгамеш и Энкиду, Москва 1979.
283. Бабаев И.А. 1964. - Некоторые вопросы изучения памятников в Азербайджане (ДАН Азерб. ССР, т. XX # 6), Баку 1964.
284. Бальян С.П. 1969. - Структурная геоморфология Армянского нагорья и окаймляющих областей, Ереван 1969.
285. Бардавелидзе В. 1957. - Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тбилиси 1957.
286. Библи Дж. 1984. - В поисках Дильмуна, Москва 1984.
287. Бируни А. 1963. - Собрания сведений для познания драгоценностей (минералогия), Москва 1963.
288. Брентъес Б. 1976. - От Шинидара до Аккада, Москва 1976.
289. Брикман У.Ф.Б. 1779. - Драгоценные камни, Санкт-Петербург 1779.
290. Ваидов Р.М. 1952. - Археологические работы в Мингечауре в 1950 году, "КСИИМК" вып. 46, Москва 1952.
291. Виноградов В. 1963. - Глиняный штамп в городища Алханкала (в кн.: "Древности Чечено-Ингушетии"), Москва 1963.
292. Гамрелидзе Т.В., Иванов В.В. 1984. - Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II, Тбилиси 1984.
293. Геворкян А.Ц. 1980. - Из истории древнейшей металлургии Армянского нагорья, Ереван 1980.
294. Герни О.Р. 1987. - Хетты, Москва 1987.
295. Гогодзе Э.М. 1972. - Периодизация и генезис курганной культуры Триалети, Тбилиси 1972 (на груз. яз.).
296. Горан В.П. 1990. - Древнегреческая мифологема судьбы, Новосибирск 1991.
297. Григорьев Г. 1940. - Краткий отчет о работах Янгиюльской археологической экспедиции 1937 г., Ташкент 1940.
298. Гуммель Я.И. 1939. - Археологические раскопки в районах Азербайджанской ССР, "Известия Аз. ФАН СССР" # 3, Баку 1939.
299. Деведжян С.Г. 1981. - Лори-Берд I, Ереван 1981.
300. Дедабришвили Ш.Ш., Русишвили Р.Н. 1984. - Среднебронзовый курган # 2 в Садугской долине, "ТАКЭ", вып. VI, Тбилиси 1984.
301. Джафарзаде И.М. 1941. - Ходжалинская экспедиция, "Известия Аз. ФАН СССР" # 2, Баку 1941.
302. Джафаров Г.Ф. 1984. - Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху поздней бронзы и раннего железа, Баку

1984.

303. Джапаридзе О.М. 1969. - Археологические раскопки в Триалети (К истории грузинских племен во II тысячелетии до н.э.), Тбилиси 1969 (на груз. яз.).

304. Джапаридзе О.М. 1976. - К этнической истории грузинских племен (по данным археологии), Тбилиси 1976 (на груз. яз.).

305. Допуханов П.М. 1990. - Палеоэтнические процессы на территории Передней Азии и Кавказа по данным археологии и смежных дисциплин, "МИКЭАНСО", Ереван 1990.

306. Дьяконов И.М. 1949. - Развитие земельных отношений в Ассирии, Ленинград 1949.

307. Дьяконов И.М. 1951. - Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, "ВДИ" # 3, Москва 1951.

308. Дьяконов И.М. 1963. - Урартские письма и документы, Москва- Ленинград 1963.

309. Дьяконов И.М. 1983. - Типы этнических передвижений в ранней древности (с конца IV по начало I тыс. до н.э.), "ДВ" вып. 4, Ереван 1983.

310. Есаян С.А. 1966. - Оружие и военное дело Древней Армении, Ереван 1966.

311. Есаян С.А. 1980. - Скульптура Древней Армении, Ереван 1980.

312. Есаян С.А., Пилипосян А.С. 1981. - О некоторых формах переднеазиатских топоров в Армении (в сб.: "Культурные взаимосвязи народов Средней Азии и Кавказа с окружающим миром в древности и средневековье", тезисы докладов), Москва 1981.

313. Есаян С.А., Калантарян А.А. 1988. - Ошакан I, Ереван 1988.

314. Есаян С.А., Биягов Л.Н., Амаякян С.Г., Канемян А.Г. 1991. - Биайнская гробница в Ереване, Ереван 1991.

315. Жоржикашвили Л., Гогодзе Э. 1974. - Памятники Триалети эпохи ранней и поздней бронзы, Тбилиси 1974.

316. Захаров А.А. 1928. - Хетская керамика из Богазкея и некоторые закавказские параллели, "ИООИА" # 5, Баку 1928.

317. Зограбян Л.Н. 1979. - Орография Армянского нагорья, Ереван 1979.

318. Ивановский А. 1911. - По Закавказью, "МАК" вып. VI, Санкт-Петербург 1911.

319. Йессен А.А. 1935. - К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе, "ИГАИМК", вып. 120, Москва-Ленинград 1935.

320. ИДВ 1988. - История Древнего Востока (Зарождение

древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации), часть II, Москва 1988.

321. Исмизаде О.Ш. 1957. - О раскопках на холме Каратепе 1957, "МКА" т. IV, Баку 1957.

322. Казиев С.М. 1957. - О некоторых типах оружия в Мингечауре, "МКА" т. II, Баку 1957.

323. Казиев С.М. 1958. - Путеводитель по экспозиции музея (Выпуск I - Древний период), Баку 1958.

324. Кай Плиний Секунд 1819. - Естественная история ископаемых тел, Санкт-Петербург 1819.

325. Капанцян Г.А. 1947. - Хайаса - колыбель армян, Ереван 1947.

326. Карахмедова А.А. 1990. - Хурритские печати из Мингечаура (в кн.: "Культурные связи народов Средней Азии и Кавказа. Древность и Средневековье"), Москва 1990.

327. Кашкай С.М. 1976. - О металле анаку(м) приурмийских областей, "ВДИ" # 3, Москва 1976.

328. Кинк Х.А. 1976. - Художественные ремесла Древнего Египта и сопредельных стран, Москва 1976.

329. Кнабе Г.С. 1959. - Вопрос о соотношении археологической культуры и этноса в современной зарубежной литературе, "СА" # 3, Москва 1959.

330. Кобаидзе Л.Н. 1978. - Археологические памятники Иверского ущелья II, Могильник Ркинис Кало, Тбилиси 1978 (на груз. яз.).

331. Кобаидзе Л.Н. 1984. - Могильник "А" - Чалианхеви, "ТКАЭ", том VI, Тбилиси 1984 (на груз. яз.).

332. Котович В.М. 1965. - Верхнегубинское поселение, Махачкала 1965.

333. Крупнов Е.И. 1941. - Археологические памятники Ассинского ущелья, "ТГИМ" вып. XII, Москва 1941.

334. Крупнов Е.И. 1948. - Археологические памятники верховьев р. Терека и бассейна р. Сунжи, "АС" вып. XVII, Москва 1941.

335. Крупнов Е.И. 1958. - О древних связях Юга СССР и Кавказа со странами Ближнего Востока, "ВИМК" # 1, Москва 1959.

336. Куфтин Б.А. 1941. - Археологические раскопки в Триалети I, Тбилиси 1941.

337. Куфтин Б.А. 1944. - К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе, "ВГМГ" т. XII, Тбилиси 1944.

338. Кушнарева К.Х. 1954. - Памятники эпохи поздней бронзы Нагорного Карабаха, "СА" # 4, Москва 1954.

339. Кушнарева К.Х. 1970. - Ходжалинский могильник, "ИФЖ" #

3, Ереван 1979.

340. Кушнарева К.Х. 1974. - Обмен и торговля в Закавказье в древности, "КСИА" вып. 138, Москва 1974.

341. Кушнарева К.Х. 1977. - Древнейшие памятники Двина, Ереван 1977.

342. Кушнарева К.Х. 1985. - Севано-Узерлинская культура периода Средней Бронзы на территории Южного Кавказа (в сб.: "Культурное наследие Востока"), Ленинград 1985.

343. Ломтатидзе Г.А. 1955. - Археологические раскопки в Мцхета, Тбилиси 1955.

344. Ломтатидзе Г.А. 1974. - Бронзовые кинжалы и мечи из древнейших погребений Самтаврского могильника, Тбилиси 1974.

345. Маккей Э. 1951. - Древнейшая культура долины Инда, Москва 1951.

346. Маккуин Дж. 1983. - Хетты и их современники в Малой Азии, Москва 1983.

347. Мартиросян А.А. 1961. - Город Тейшебаини, Ереван 1961.

348. Мартиросян А.А. 1964. - Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван 1964.

349. Мартиросян А.А. 1974. - Аргиштихинили, Ереван 1974.

350. Масимов Н.С. 1981. - Новые находки печатей эпохи бронзы с низовий Мургаба, "СА" # 2, Москва 1981.

351. Массон В.М. 1973. - Древние гробницы вождов на Кавказе (некоторые аспекты социологической интерпретации) (в кн.: "Кавказ и Восточная Европа в древности"), Москва 1973.

352. Массон В.М. 1981. - Алтын-депе, Ленинград 1981.

353. Массон В.М., Мерперт Н.Я., Мунчаев Р.М., Черниш Е.К. 1982. - Энеолит СССР (в многотомнике "Археология СССР"), Москва 1982.

354. Массон В.М. 1989. - Первые цивилизации, Москва 1989.

355. Махмудов Ф.Р. 1970. - Новые археологические памятники талышмуганской культуры, "Известия АН Азерб. ССР" (серия истории, философии и права) # 2, Баку 1970 (на азерб. яз.).

356. Медведская И.Н. 1978. - История одной керамической формы (в сб.: "Культура Востока. Древность и раннее средневековье"), Ленинград 1978.

357. Меликишвили Г.А. - Урартские клинообразные надписи, Москва 1960.

358. Мерперт Н.Я. 1961. - Некоторые вопросы истории Восточного Средиземноморья в связи с индоевропейской проблемой, "КСИА" вып. 83, Москва 1961.

359. Мерперт Н.Я. 1978. - Миграции в эпоху неолита и энеолита, "СА" # 3, Москва 1978.
360. Мерперт Н.Я. 1988. - Об этнокультурной ситуации IV-III тысячелетий до н.э. в Циркумпонтийской зоне (в кн.: "Древний Восток. Этнокультурные связи"), Москва 1988.
361. Мещанинов И.И. 1926. - Ассирийская вотивная бусина из Азербайджана, "ИООИА" # 2, Баку 1926.
362. Мещанинов И.И. 1926а. - Бусина с клинописью из Ходжалинского могильника, "ИООИА" # 2, Баку 1926.
363. Мещанинов И.И. 1926б. - К вопросу об ассирийской бусине из Ходжалинского могильника, "ИООИА" # 3, Баку 1926.
364. Мнацаканян А.О. 1954. - Находки предметов бронзового века в селе Толорс, "КСИИМК" вып. 54, Москва 1954.
365. Мнацаканян А.О. 1957. - Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956 году, "СА" # 2, Москва 1957.
366. МНМ 1991. - Мифы народов мира (энциклопедия), т. I, Москва 1991.
367. Монте П. 1989. - Египет Рамсесов, Москва 1989.
368. Мунчаев Р.М. 1975. - Кавказ на заре бронзового века, Москва 1975.
369. Накви С.А. 1985. - Мохенджо-Даро. Центр древней цивилизации под угрозой, "Курьер ЮНЕСКО", Париж 1985 (август).
370. Нариманов И.Г. 1957. - Некоторые данные о древнем поселении в окрестностях г. Казах, "КСИИМК" вып. 70, Москва 1957.
371. Нариманов И.Г. 1958. - Археологические памятники Гянджа-чайского района, Баку 1958 (на азерб. яз.).
372. Нариманов И.Г., Халилов Д.А. 1962. - Археологические раскопки Сарытепе (1956), "МКА" том. IV, Баку 1962.
373. Нариманов И.Г. 1973. - Глиняные штампы из Западного Азербайджана, "МКА" том. VII, Баку 1973.
374. Нуцубидзе А.А. 1981. - Археологические памятники Алазанской долины в XIV-XII вв. до н.э., Тбилиси 1981 (на груз. яз.).
375. ОАК 1896. - Отчет Археологической Комиссии за 1896 год, Санкт - Петербург 1896.
376. Оганесян В.Э. 1990. - Культура первой половины II тысячелетия до н.э. в среднем течении реки Раздан (Афтореферат кандидат. диссертации), Ереван 1990.
377. Пассек Т.С., Латыпин Б.А. 1926. - Ходжалинский курган # 11, "ИООИА" # 2, Баку 1926.
378. Пассек Т.С., Латыпин Б.А. 1926а. - Очерки доистории

Северного Азербайджана, "ИООИА" # 3, Баку 1926.

379. Пассек Т.С. 1949. - Периодизация трипольских поселений, Москва-Ленинград 1949.

380. Патканян К.П. 1979. - Драгоценные камни, их названия и свойства по понятиям армян XVII в., Ереван 1979.

381. Петров В.П. 1985. - Рассказы о драгоценных камнях, Москва 1985.

382. Петросян Л.А. 1989. - Раскопки памятников Кети и Воскеаска (III-I тысячелетия до н.э.), Ереван 1989.

383. Пилипосян А.С. 1981. - Сосуды-чайники найденные на территории Армении, "ГИМА и МИОЕ "Эребун", научная сессия", тезисы докладов, Ереван 1981.

384. Пиотровский Б.Б. 1944. - История и культура Урарту, Ереван 1944.

385. Пиотровский Б.Б. 1948. - Основные итоги и проблемы археологического изучения Закавказья, Ленинград 1948.

386. Пиотровский Б.Б. 1949. - Археология Закавказья с древнейших времен до I тысячелетия до н.э., Ленинград 1949.

387. Пиотровский Б.Б. 1950. - Кармир Блур I, Ереван 1950.

388. Пиотровский Б.Б. 1952. - Кармир Блур II, Ереван 1952.

389. Пиотровский Б.Б. 1958. - Древнеегипетские предметы, найденные на территории Советского Союза, "СА" # 1, Москва 1958.

390. Пиотровский Б.Б. 1959. - Ванское царство (Урарту), Москва 1959.

391. Пиотровский Б.Б. 1962. - Искусство Урарту VIII- VI вв. до н.э., Ленинград 1962.

392. Пиотровский Б.Б. 1970. - Кармир Блур (альбом), Ленинград 1970.

393. Пицхелаури К.Н. 1965. - Древняя культура племен населявших территорию Иоро-Алазанского бассейна, Тбилиси 1965.

394. Пицхелаури К.Н. 1979. - Восточная Грузия в конце бронзового века, Тбилиси 1979.

395. Погребова М.Н. 1977. - Иран и Закавказье в раннем железном веке, Москва 1977.

396. Погребова М.Н. 1984. - Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время, Москва 1984.

397. Пыляев М.М. 1888. - Драгоценные камни, Санкт-Петербург 1888.

398. Сариниди В.И. 1976. - Печати-амулеты Мургабского стиля, "СА" # 1, Москва 1976.

399. Сариниди В.И. 1986. - Месопотамия и Бактрия в II

тысячелетии до н.э., "СА" # 2, Москва 1986.

400. Снесарев Г.П. 1969. - Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма, Москва 1969.

401. Тирацян Г.А. 1978. - Урартский Армавир (в кн.: "Культура Востока, Древность и раннее средневековье"), Ленинград 1978.

402. Титов В.С. 1966. - Древнейшие земледельцы Европы (в сб.: "Археология Старого и Нового Света"), Москва 1966.

403. Титов В.С. 1982. - К изучению миграции бронзового века (в сб.: "Археология Старого и Нового Света"), Москва 1982.

404. Тушишвили Н.Н. 1972. - Маднисчалинский могильник, Тбилиси 1972 (на груз.яз.).

405. Уварова П.С. 1900. - Могильники Северного Кавказа, "МАК" т. VIII, Москва 1900.

406. Фармаковский Б.В. 1914. - Архаический период на юге России, "МАР" вып. 34, 1914.

407. Флиттнер Н.Д. 1942. - Египетские цилиндры собрания В.С. Голенищева, "ИРАИМК" вып. III, Ленинград 1924.

408. Халилов Д.А. 1959. - Археологические памятники Западного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа, Баку 1959 (на азерб. яз.).

409. Халилов Д.А. 1960. - Поселение на холме Сары-тепе, "СА" #4, Москва 1960.

410. Халилов Д.А. 1985. - Племена на территории Азербайджана (в кн.: "Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии" (в многотомнике "Археология СССР"), Москва 1985.

411. Ханзадян Э.В., Пиотровский Б.Б. 1984. - Цилиндрическая печать с древнеегипетской иероглифической надписью из Мецморского могильника, "ИФЖ" #4, Ереван 1984.

412. Хахутайшвили Д.А. 1964. - Уплисхихе I, Тбилиси 1964 (на груз. яз.).

413. Хачатрян В.Н. 1971. - Восточные провинции Хеттской империи, Ереван 1971.

414. Хачатрян Т.С. 1973. - Материальная культура древнего Артика, Ереван 1973.

415. Хачатрян Т.С. 1975. - Древняя культура Ширака, Ереван 1975.

416. Хачатрян Т.С. 1979. - Арктикский некрополь (каталог), Ереван 1979.

417. Хинц В. 1977. - Государство Элам, Москва 1977.

418. Хлопин И.Н. 1980. - Изготовление ворсовых ковров в Средней Азии в эпоху бронзы, "КСИА" вып. 161, Москва 1980.

419. Ходжаш С.И. 1976. - Царские скарабеи, скарабеиды и печати эпохи нового царства из ГМИИ им. А.С. Пушкина и Этмитажа, "ВДИ" #2, Москва 1976.

420. Ходжаш С.И., Труханова Н.С., Оганесян КЛ. 1979. - Эребуни, Москва 1979.

421. Ходжаш С.И. 1985. - Скарабей с богиней Исидой из Государственного музея изобразительных искусств им. А.С. Пушкина (в кн.: "Культурное наследие Востока"), Ленинград 1985.

422. Черных Е.Н. 1988. - Циркумпонтийская провинция и древнейшие индоевропейцы (в кн.: "Древний Восток. Этнокультурные связи"), Москва 1988.

423. Черных Е.Н. 1989. - Металл и древнейшие культуры: узловые проблемы исследования (в кн.: "Естественнонаучные методы в Археологии"), Москва 1989.

424. Чубинишвили Т.Н. 1964. - О взаимоотношениях кавказской ("куроаракской") культуры с переднеазиатской культурой в III тысячелетии до н.э. (в сб.: "VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук"), Москва 1964.

425. Чубинишвили Т.Н. 1971. - К древней истории Южного Кавказа, Тбилиси 1971.

426. Шифман И.Ш. 1987. - Культура Древнего Угарита (XIV-XIII вв.), Москва 1987.

427. Янковская Н.Б. 1992. - От редактора (Предисловие к книге Г.Вильхельма "Древний народ хурриты"), Москва 1992.

o

428. Աճառյան Հր. Հ. 1973. - Հայերեն արձատական բառարան, հ. II, Երեւան 1973:

429. Առաքել Ղալրիժեցի 1988. - Պատմություն, Երեւան 1988:

430. Ասլանյան Ա., Բաղդասարյան Ա., Զոհրաբյան Լ., Ոսկանյան Ա. 1980. - Հայկական լեզնաշխարհ, «ՀՍՀ» հ. 6, Երեւան 1980:

431. Ենգիբարյան Ն.Գ. 1991. - Ուրարտական դամբարաններ Նորատուսից, «Հայաստանի Հանրապետությունում 1989-1990 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան: Զեկուցումների թեզիսներ», Երեւան 1991:

432. Թորամանյան Թ.Հ. 1942. - Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 1, Երեւան 1942:

433. Թորոսյան Ռ.Մ. 1976. - Թեղուտի վաղ երկրագործական բնակավայ-

րը (մ.թ.ա. IV հազարամյակ), Երեւան 1976:

434. Լալայան Ե. 1931. - Դամբարանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում, Երեւան 1931:

435. Խանգաղյան Է.Վ., Մկրտչյան Կ.Հ., Պարսամյան Է.Ս. 1973. - Մեծամոր, Երեւան 1973:

436. Խանգաղյան Է.Վ. 1979. - Էլառ-Դարանի, Երեւան 1979:

437. Խաչատրյան Ա. 1933. - Հայաստանի սեպագիր շրջանի քննական պատմություն, Երեւան 1933:

438. Խնկիկյան Օ.Ս. 1977. - Արհեստները բրոնզեդարյան Հայաստանում, «ՀՀՀ» դ 9, Բրոնզեդարյան հուշարձաններ, պրակ III, Երեւան 1977:

439. Հակոբյան Թ.Խ. 1968. - Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երեւան 1968:

440. Հասրաթյան Մ. 1985. - Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Երեւան 1985:

441. Հարությունյան Ն.Վ. 1958. - Կարմիր բլուրի նորագյուտ սեպագիր աղյուսակը, «ՊԲՀ» դ 3, Երեւան 1958:

442. Ղաֆադարյան Կ.Գ. 1941. - Դամբարանների պեղումներ Կիրովականում, «ՍՍՈՍ ԳԱ Հայկական Ֆիլիալի Տեղեկագիր» դ 3-4 1941:

443. Մանուկյան Հ.Բ. 1981. - Արտաշատից հայտնաբերված ուրարտական եւ ասորեստանյան կնիքներ, «Հայկական ՍՄՀ-ում 1979-1980թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված նստաշրջան: Ձեկուցումների թեզիսներ», Երեւան 1981:

444. Մարտիրոսյան Հ.Ա. 1978. - Գիտությունը սկսվում է նախնադարում, Երեւան 1978:

445. Սարգսյան Գ.Ա. 1989. - Թալինի մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի հուշարձանի պեղումները, «Հայկական ՍՄՀ-ում 1987-1988 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան: Ձեկուցումների թեզիսներ», Երեւան 1989:

446. Փիլիպոսյան Ա.Ս. 1982. - Հայաստանում հայտնաբերված կեռնոսների մասին, «Հայկական ՍՄՀ ԳԱ, Երիտասարդ գիտնականների V կոնֆերանս: Ձեկուցումների թեզիսներ», Երեւան 1982:

447. Փիլիպոսյան Ա.Ս., Հովհաննիսյան Վ.Է. 1991. - Պեղումներ Ներքին Գետաշեն գյուղում, «Հայաստանի Հանրապետությունում 1989-1990 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան: Ձեկուցումների թեզիսներ», Երեւան 1991:

448. Փիլիպոսյան Ա.Ս. 1994. - Արթիկի թիվ 107 դամբարանից հայտնաբերված սակրը եւ նրա հինարեւելյան զուգահեռները, «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» հանրապետական առաջին գիտաժողով: Ձեկուցումների թեզիսներ », Գյումրի 1994:

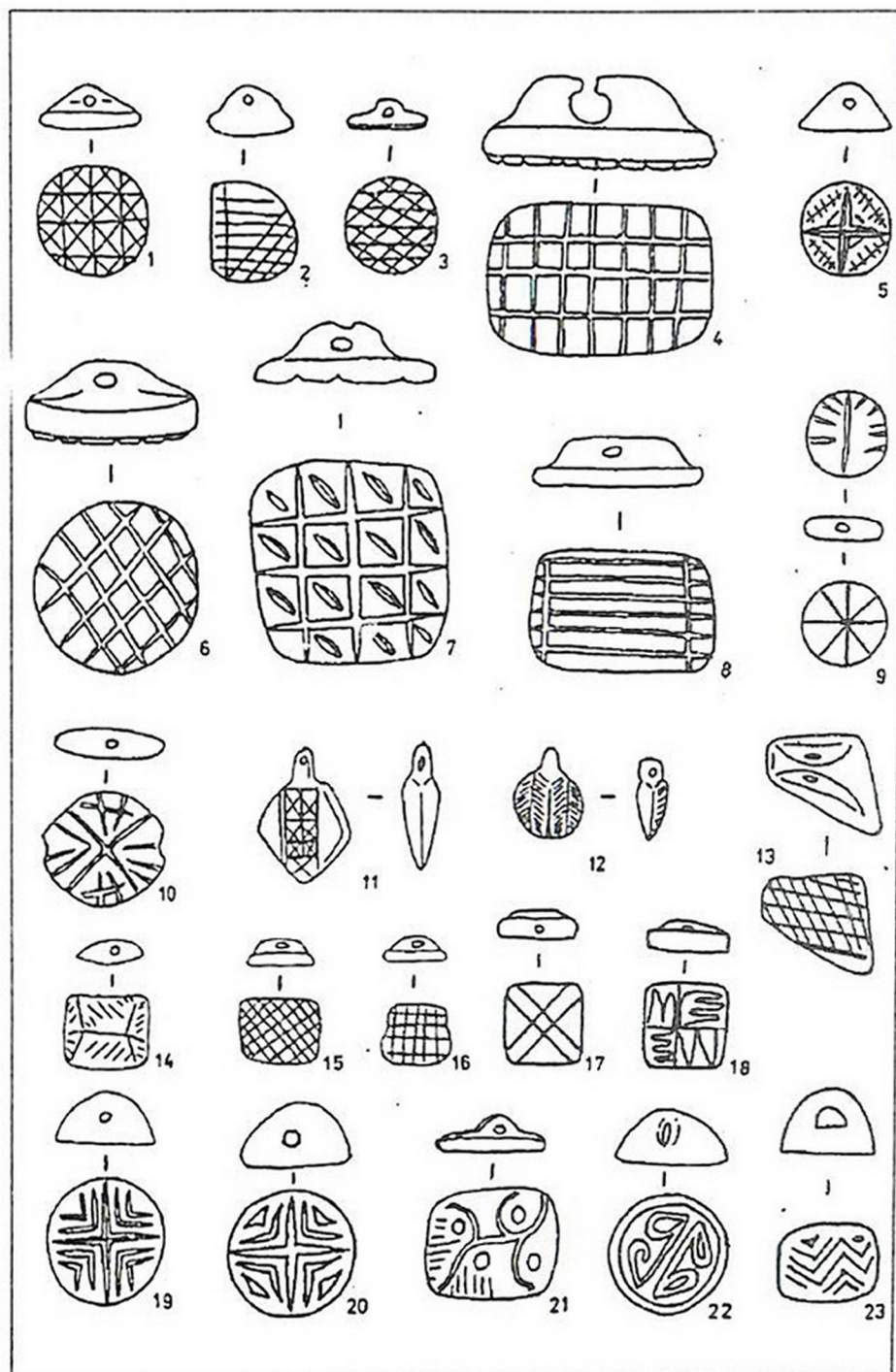
• 449. Փիլիպոսյան Ա.Ս. 1996. - Արթիկի գլանաձեւ կնիքներն ու դրանց միտանդիական զուգահեռները, «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» հանրապետական երկրորդ գիտաժողով: Ձեկուցումների թեզիսներ», Գյումրի 1996:

450. Փիլիպոսյան Ա.Ս. 1997. - Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. V-I հազարամյակների կնիքներն ու կնքագործությունը, «Հայ արվեստին նվիրված հանրապետական ութերորդ գիտական կոնֆերանս. Ձեկուցումների թեզիսներ», Երեւան 1997:

451. Փիլիպոսյան Ա.Ս. 1997 թ. - Հայկական լեռնաշխարհի կնիքները Հին Արեւելքի կնքագործության համակարգում (թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր), Երեւան 1997:

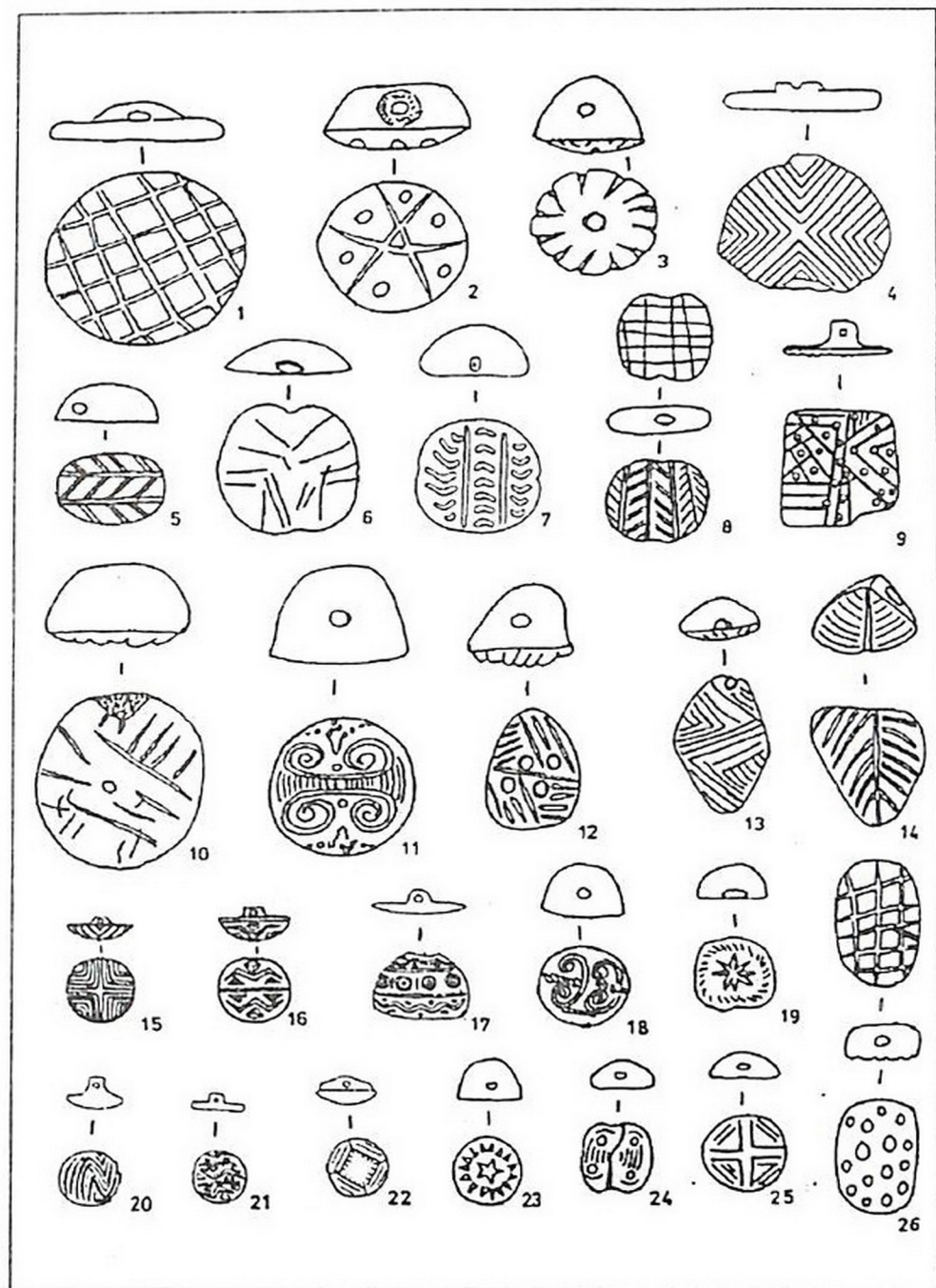
452. Փիլիպոսյան Ա.Ս., Քամալյան Հ.Ս. 1997. - Ժոններա-աքքադական տիեզերաստեղծ էնկի-Հայա աստծու եւ Հայոց ազգածին Հայկ նահապետի համադրության փորձ, «Հայ ժողովրդական մշակույթ. Հանրապետական գիտական նստաշրջան, IX. Ձեկուցումների հիմնադրույթներ», Երեւան 1997:

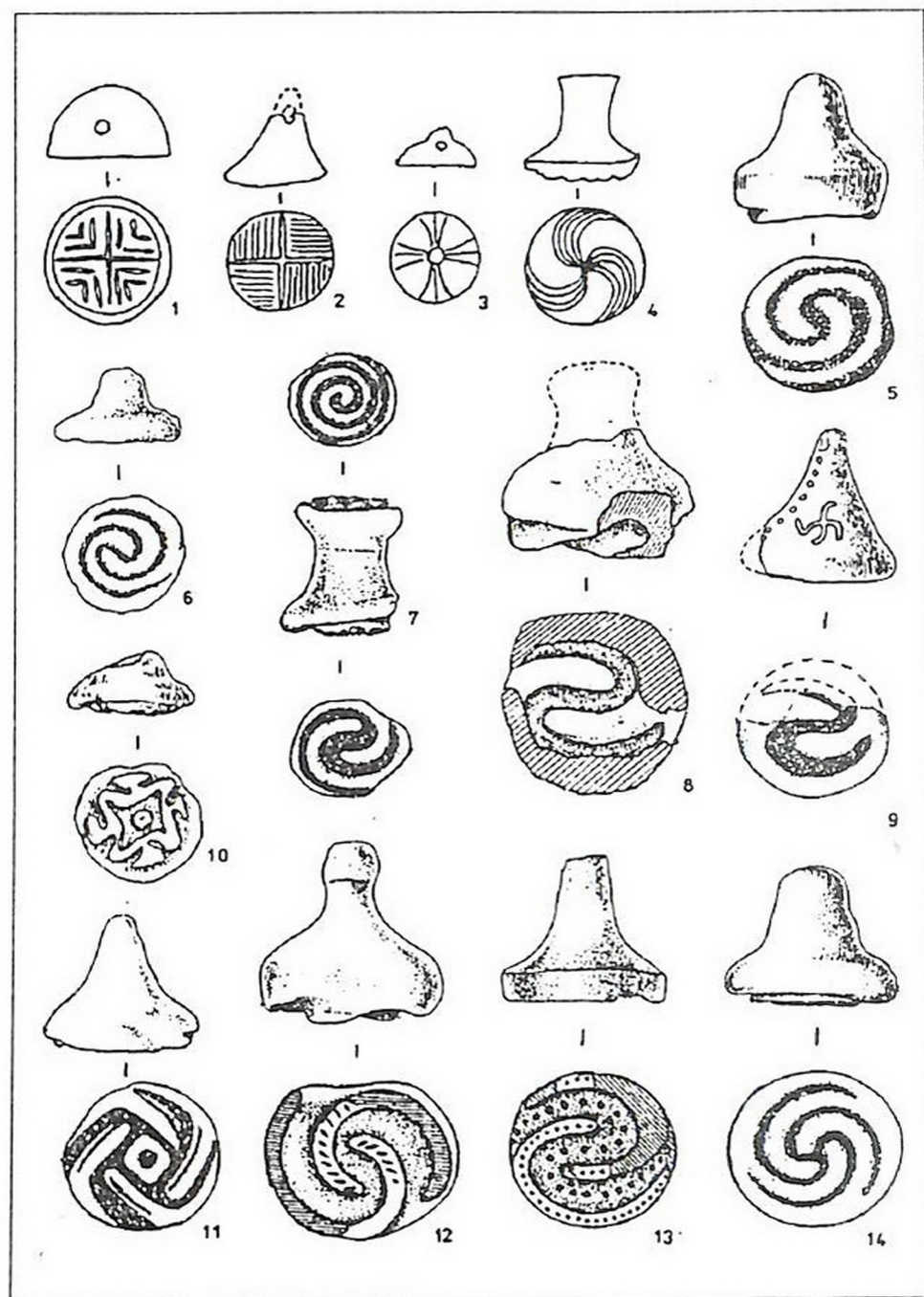
ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ

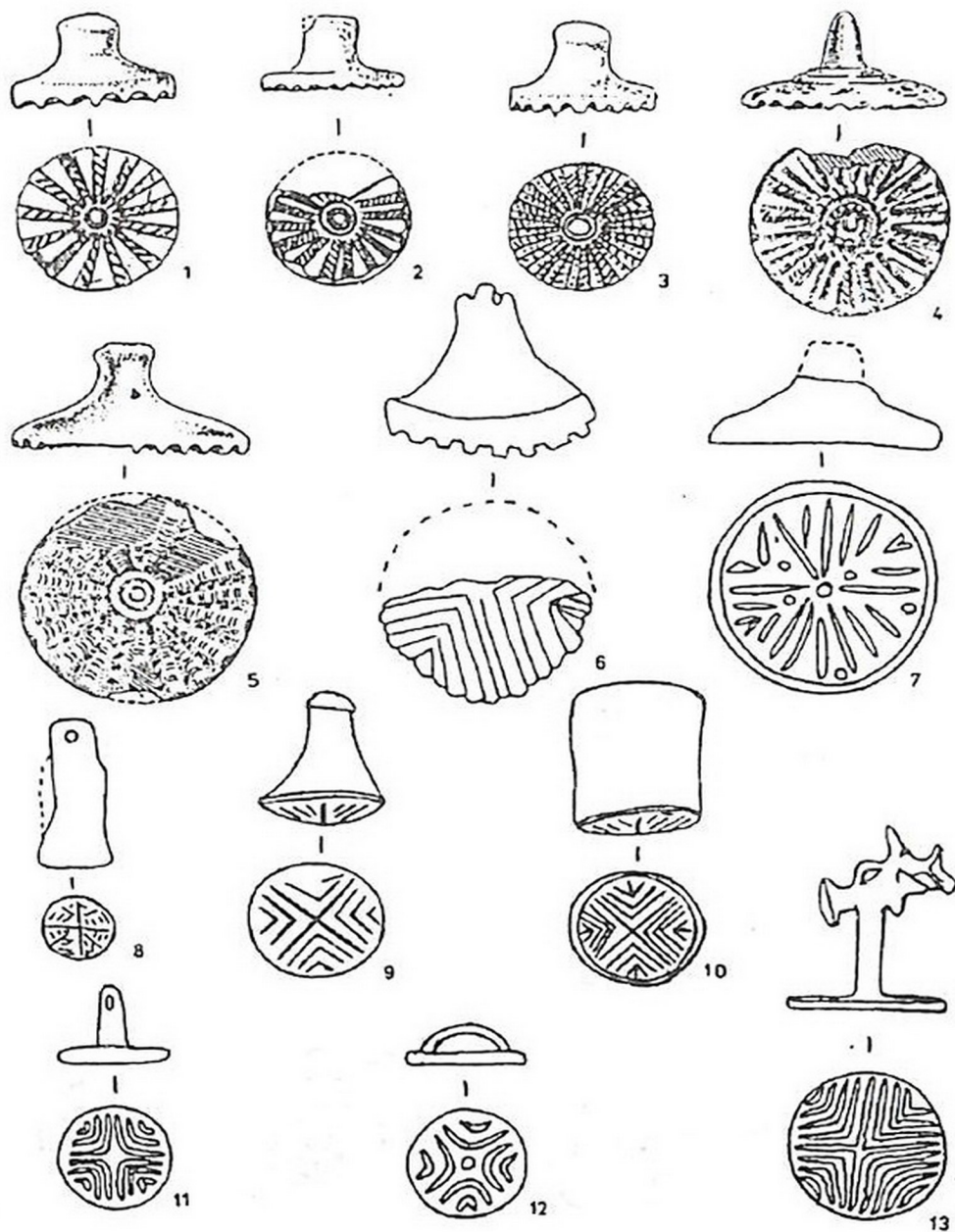

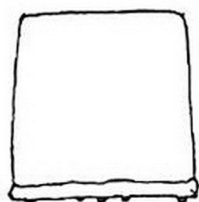

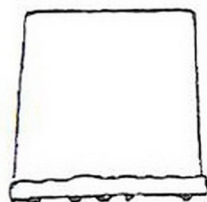
1

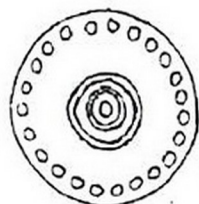
1

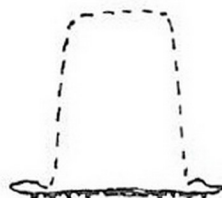
1

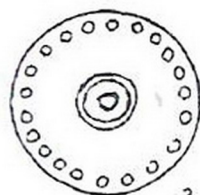
1

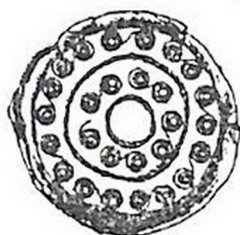
2

1

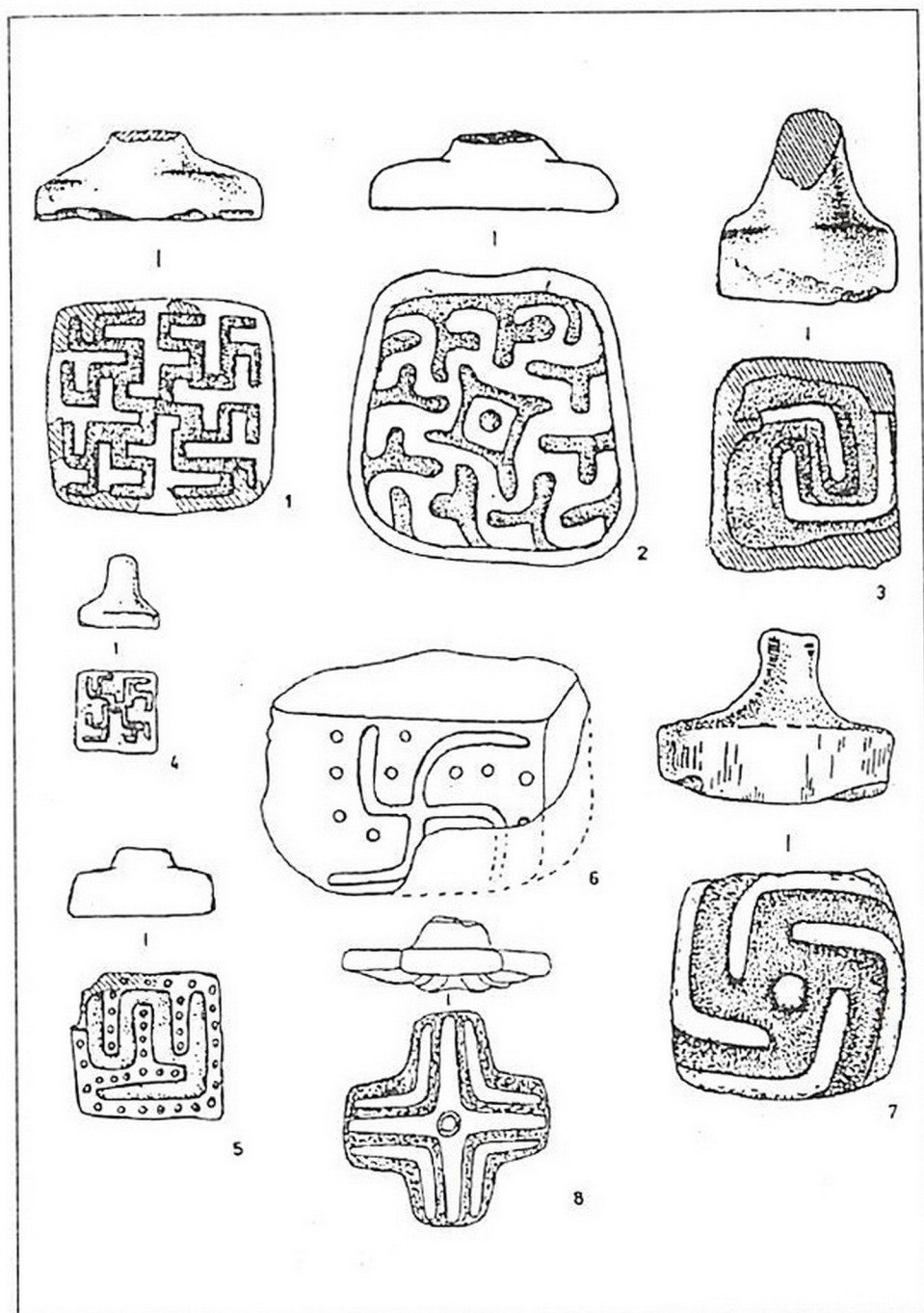
3

—

4

1

2

3

4

5

6

7

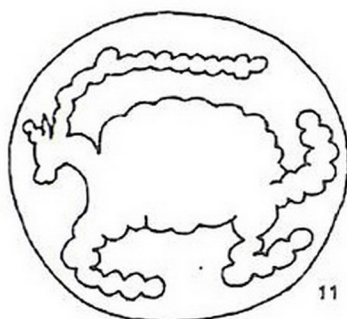
8

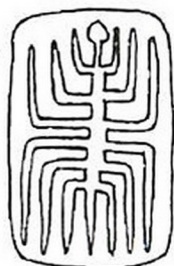
9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

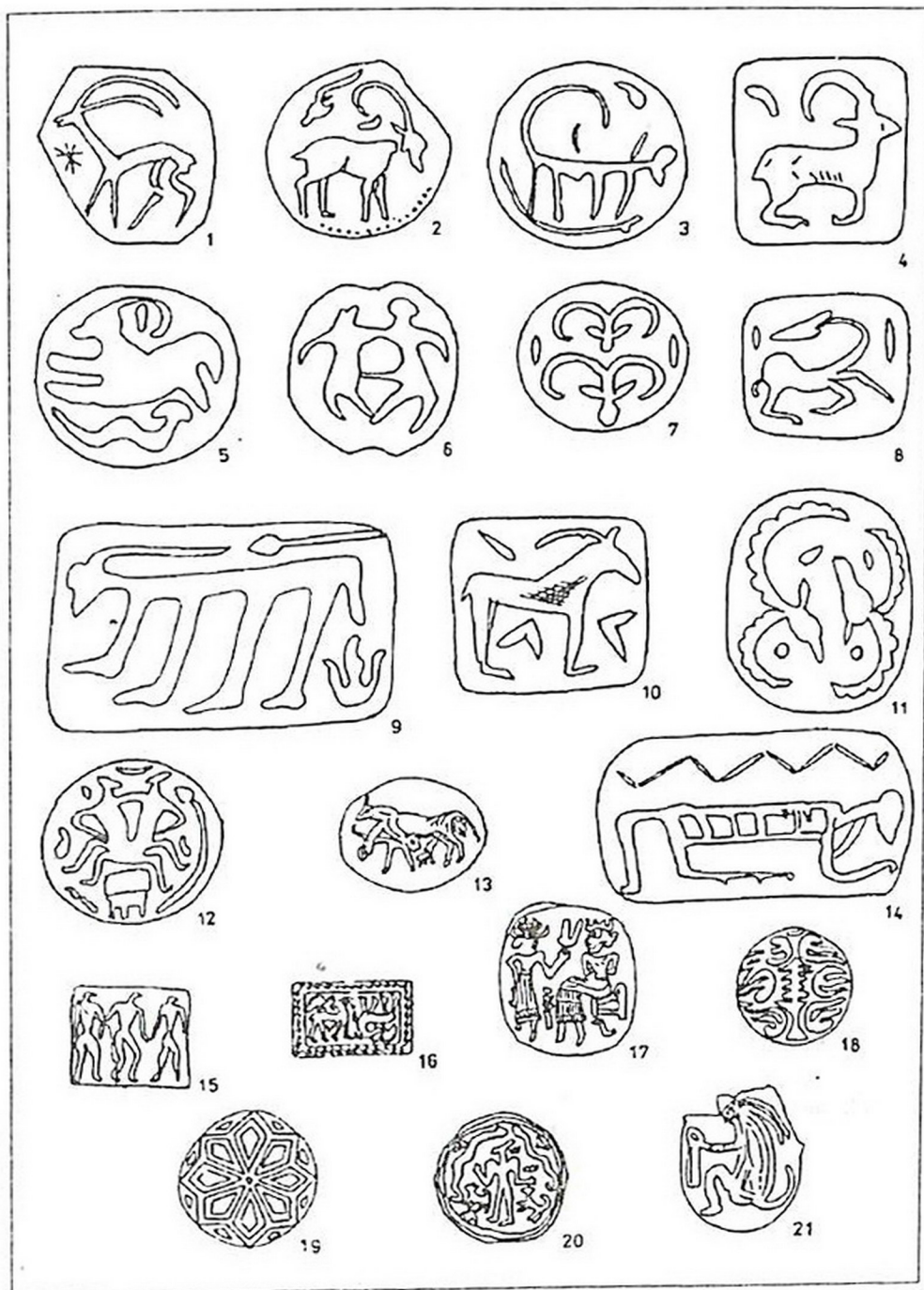
20

21

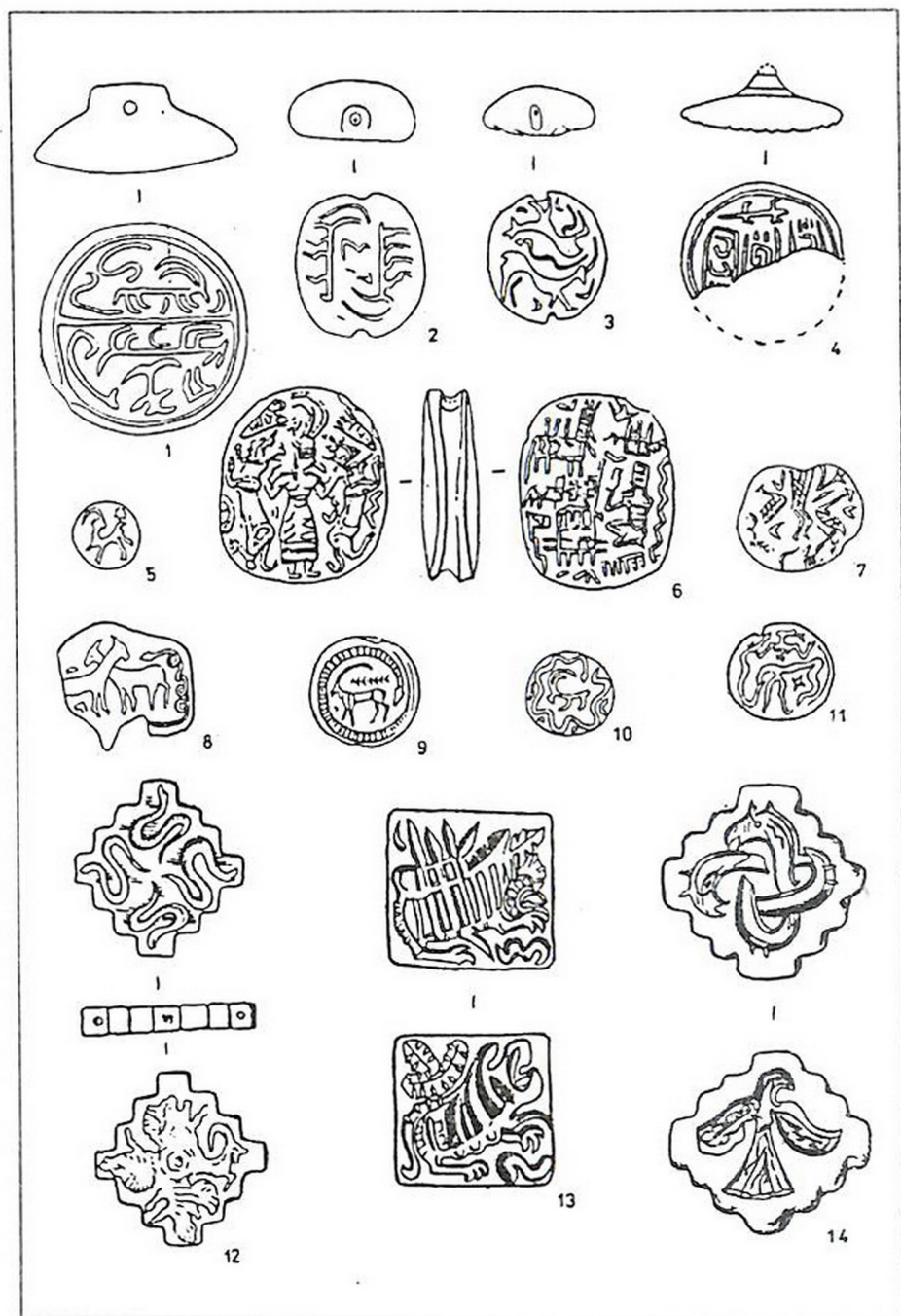

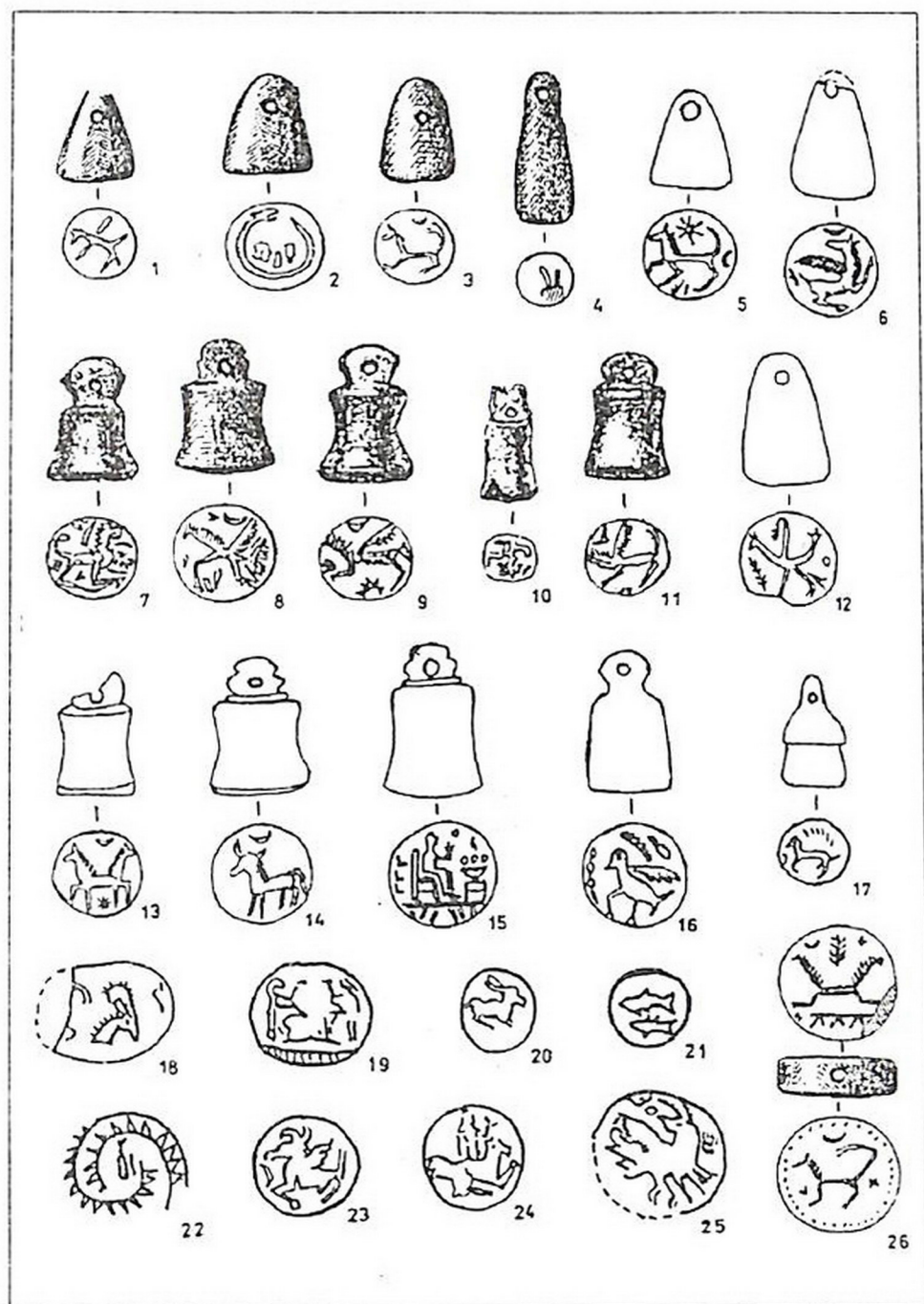
22

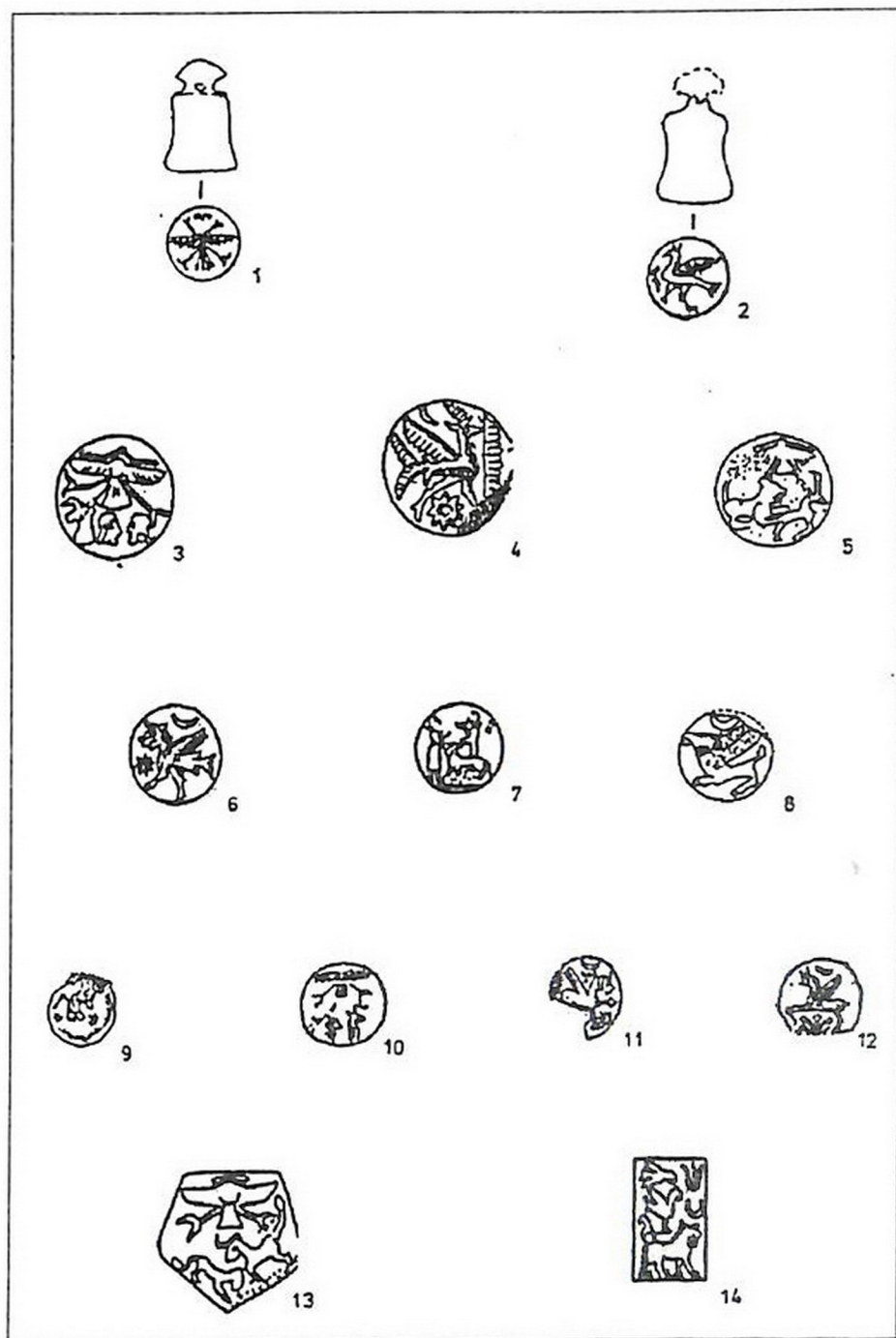

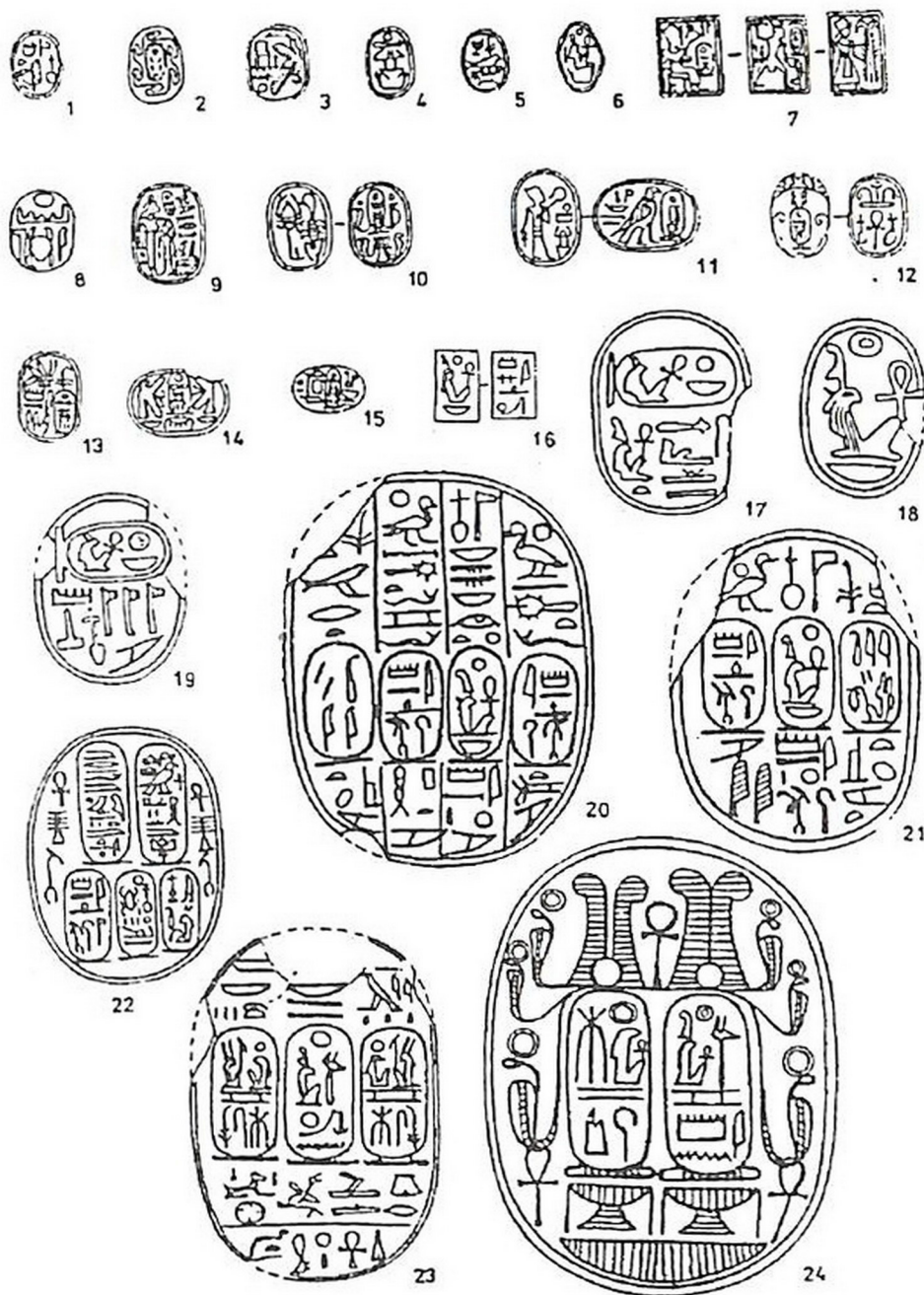

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

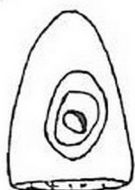
14

15

16

1

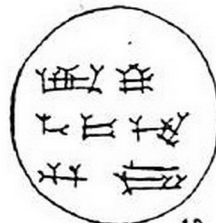
17

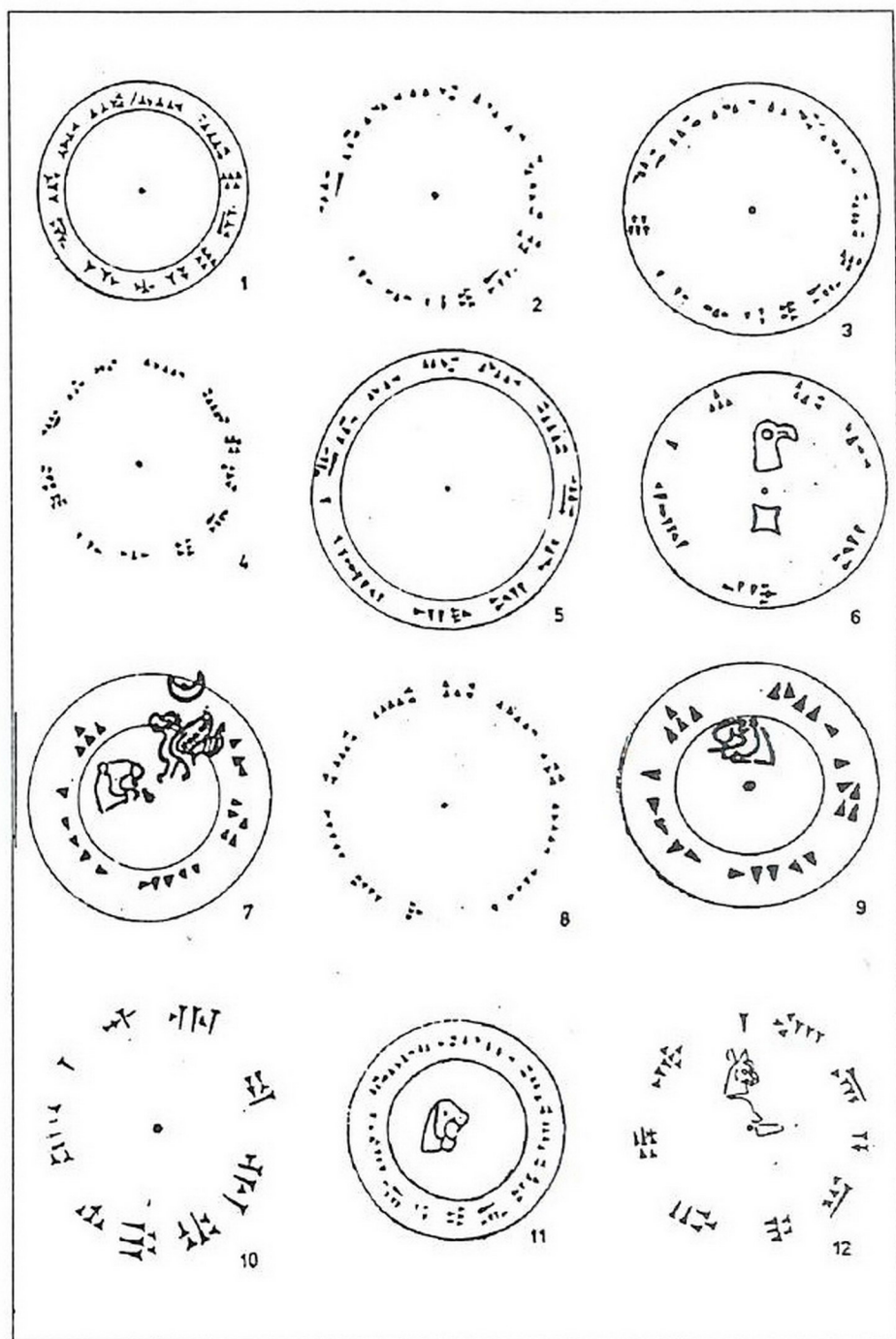
1

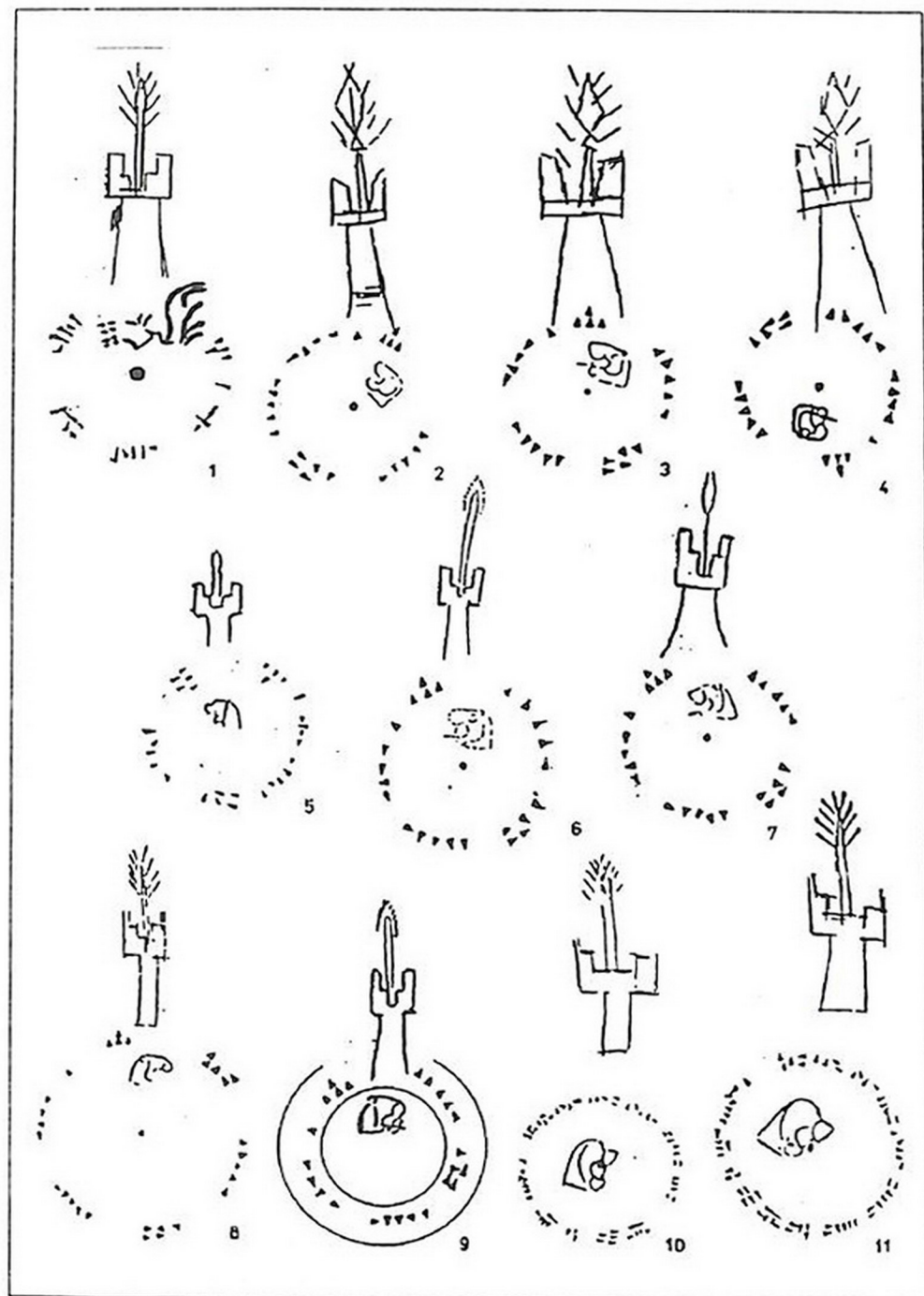

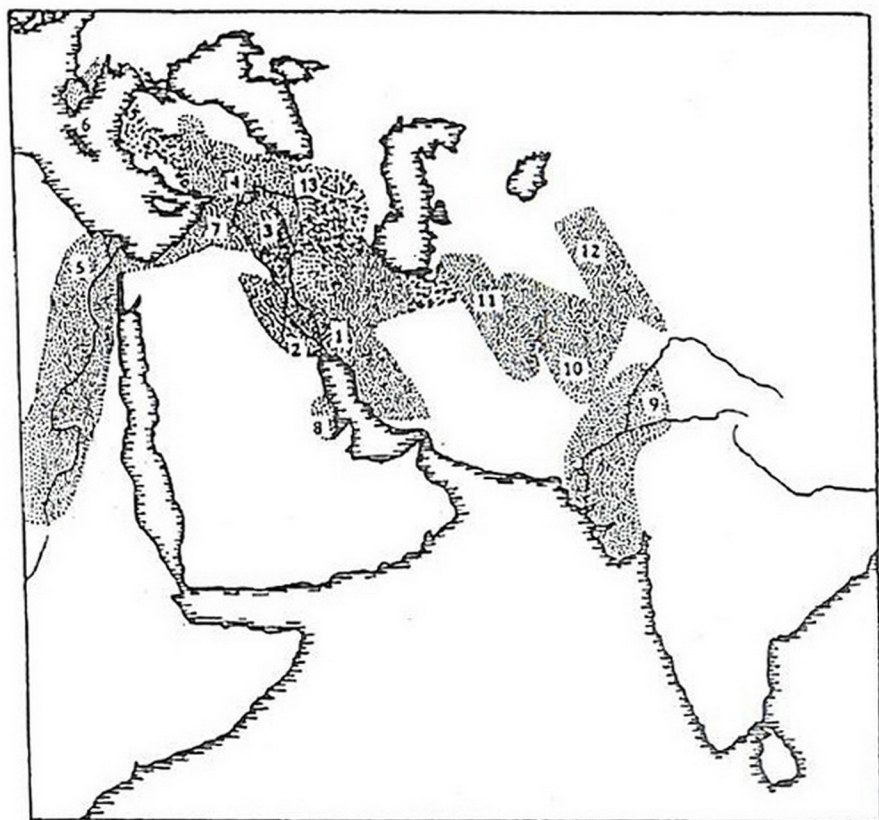
18

19

1. IRANIAN PLATEAU

2-8. MESOPOTAMIA

4. ASIA MINOR

5. EGYPT

6. MEDITERRANEAN

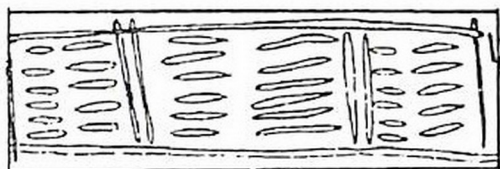
7. SYRO — PALESTINE

8. ARABIAN P-LA, BAHREIN

9. INDUS VALLEY

10-12. CENTRAL ASIA

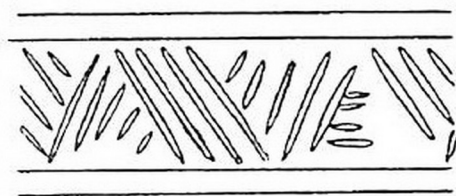
13. ARMENIAN HIGHLAND

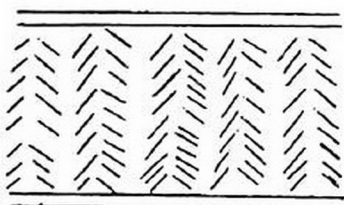
1

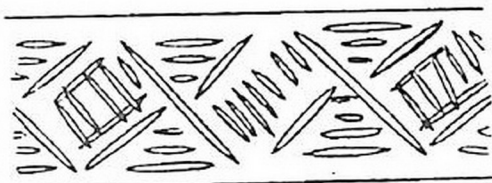
2

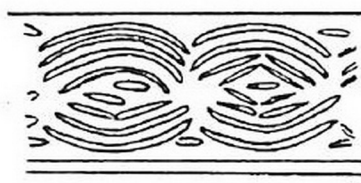
3

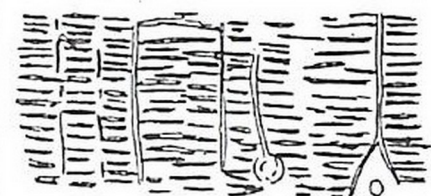
4

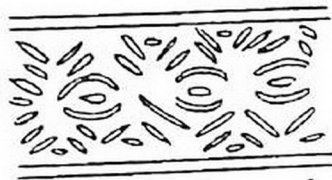
5

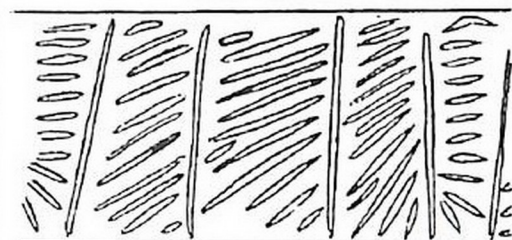
6

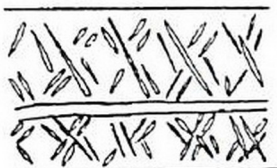
7

8

9

10

1

2

3

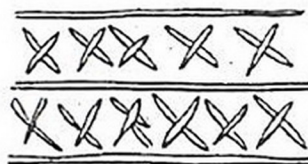
4

5

6

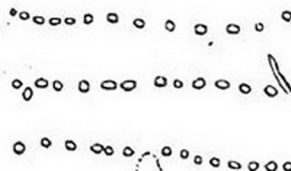
7

8

9

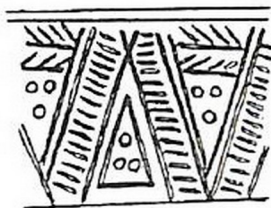
10

1

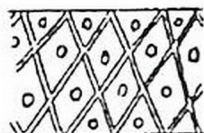
2

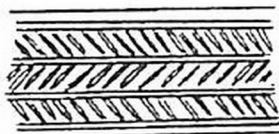
3

4

5

6

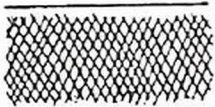
8

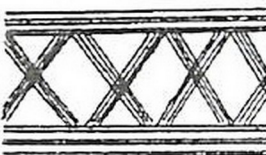
10

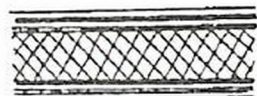
7

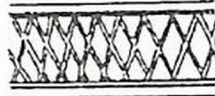
9

11

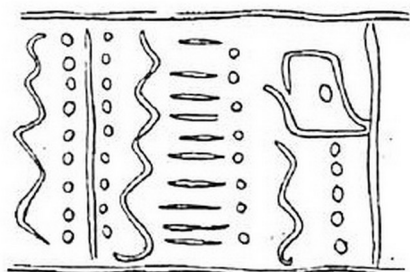
12

13

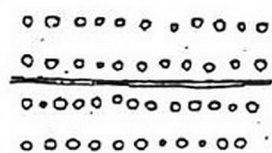
14

15

16

1

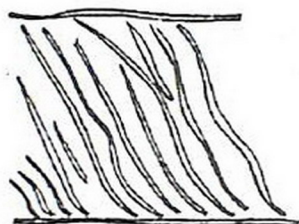
2

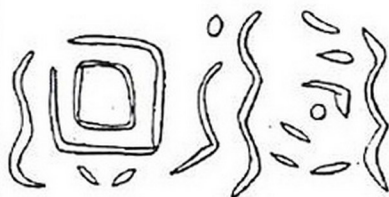
3

4

5

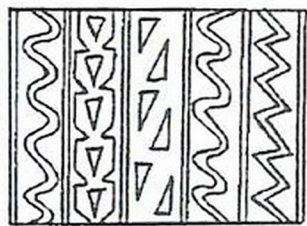
6

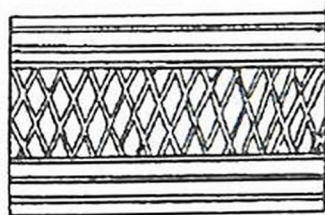
7

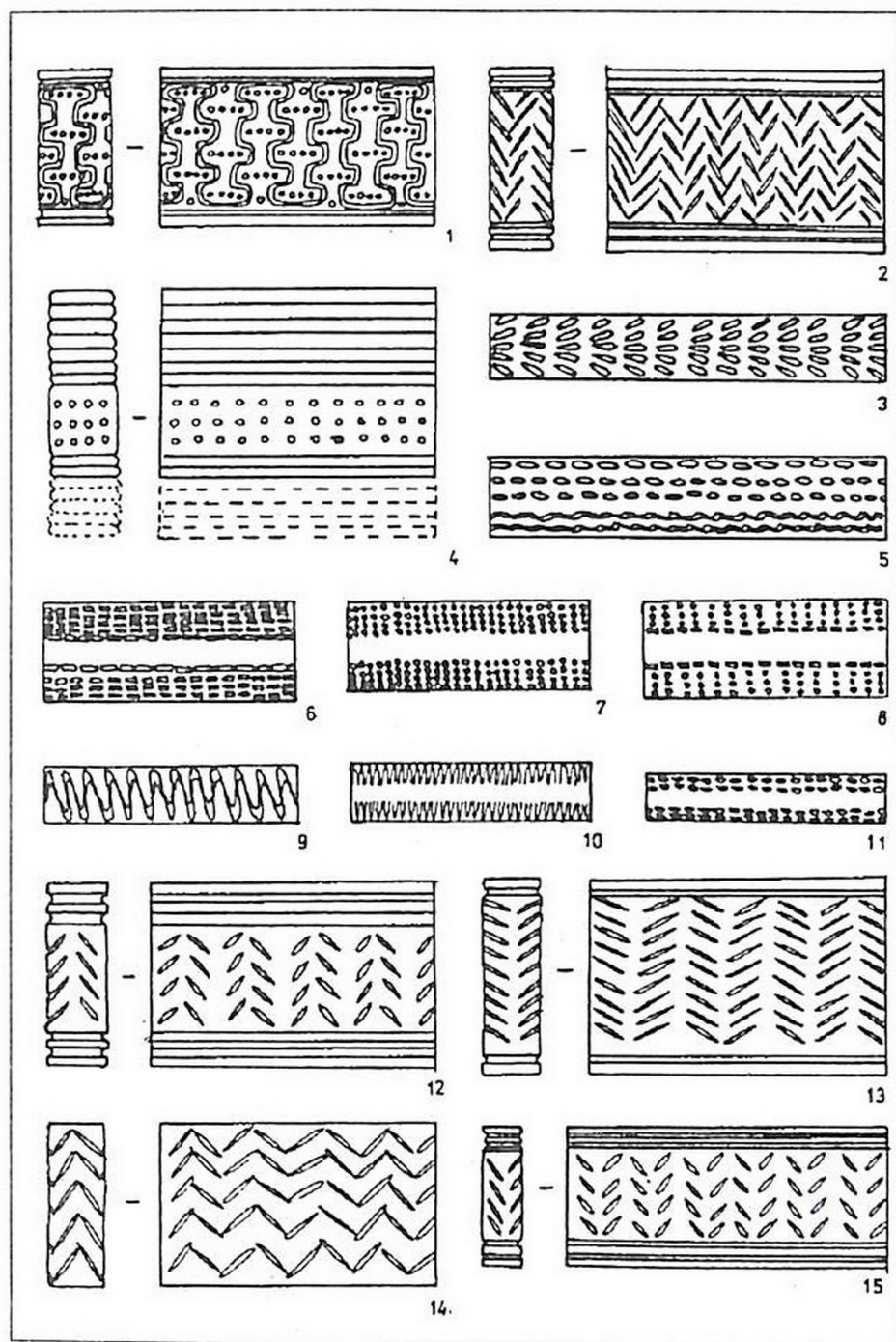
8

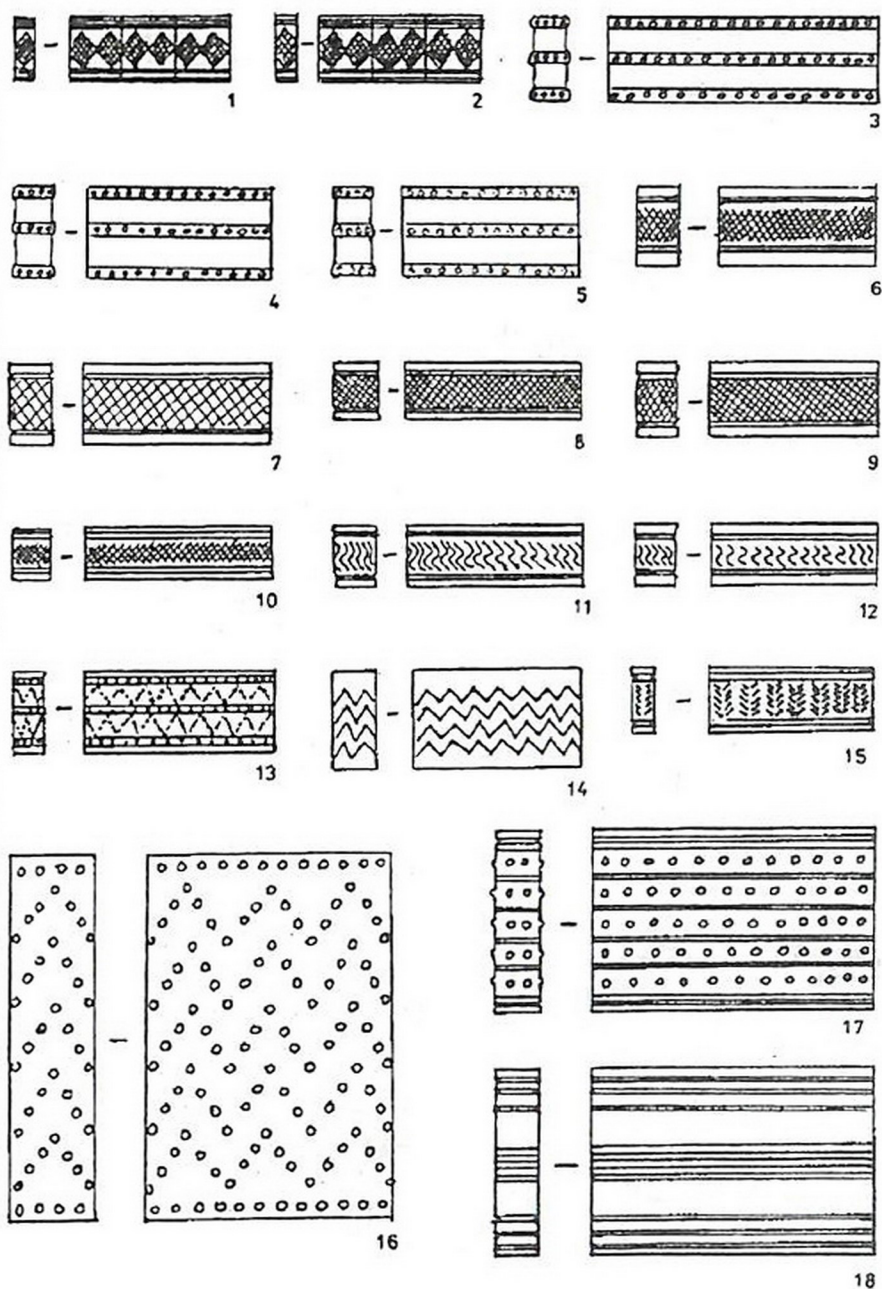

9

10

1

2

3

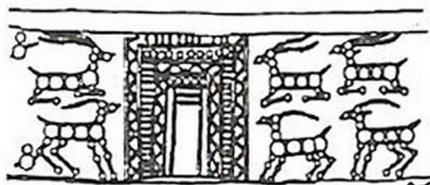
4

5

6

7

8

9

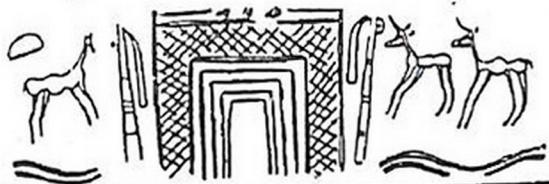
10

11

12

13

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

1

2

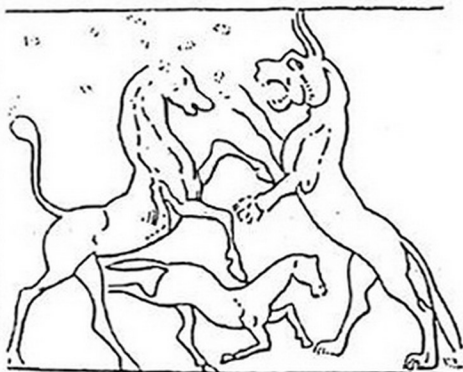
3

4

5

6

7

8

9

1

2

4

5

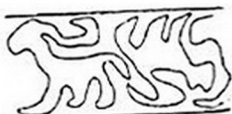
6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

1

2

3

4

6

5

7

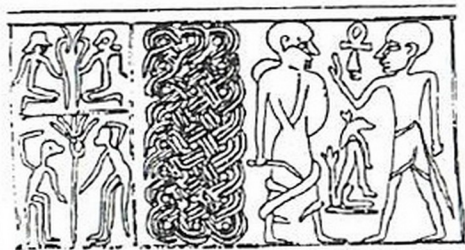
8

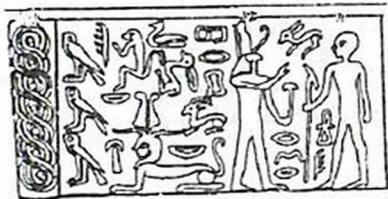
9

10

1

2

3

4

6

5

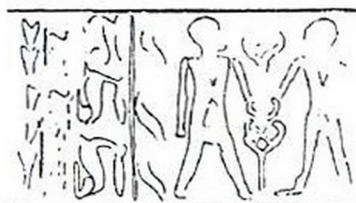
7

8

9

10

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

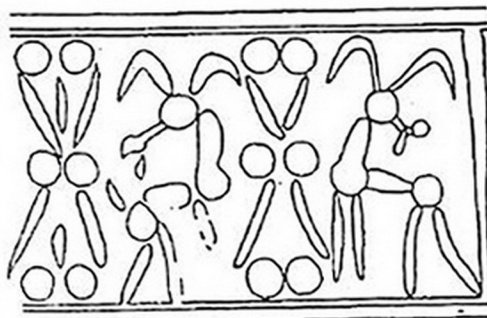
12

13

14

17

15

16

18

19

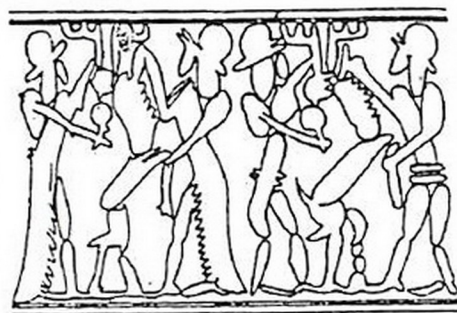
1

2

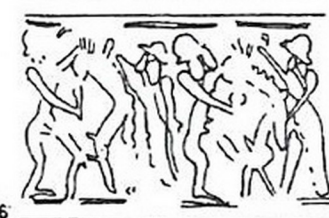
3

5

4

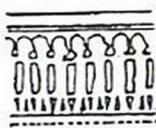
6

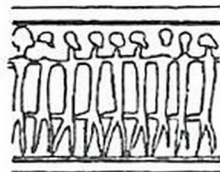
7

8

9

10

11

12

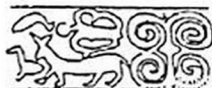
13

1

2

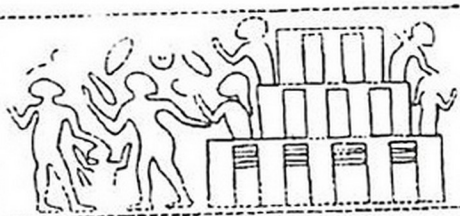
3

4

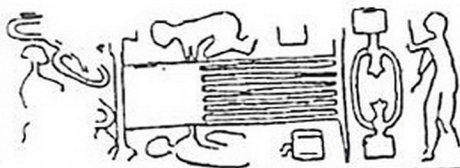
5

6

7

8

9

10

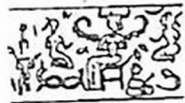
11

12

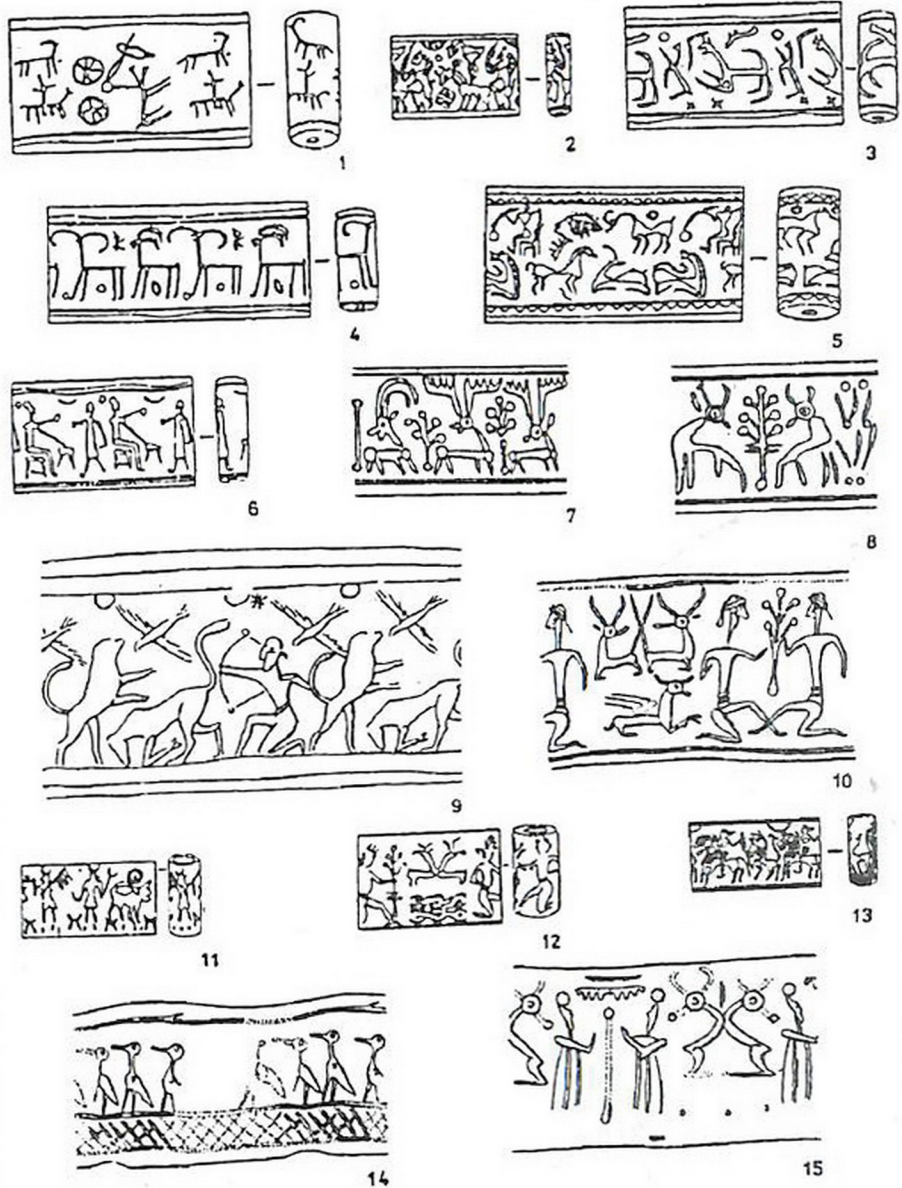
13

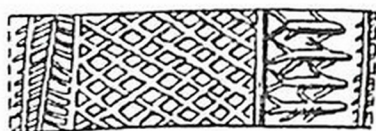

14

15

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

1

2

3

4

5

6

7

8

9

11

10

1

2

3

4

5

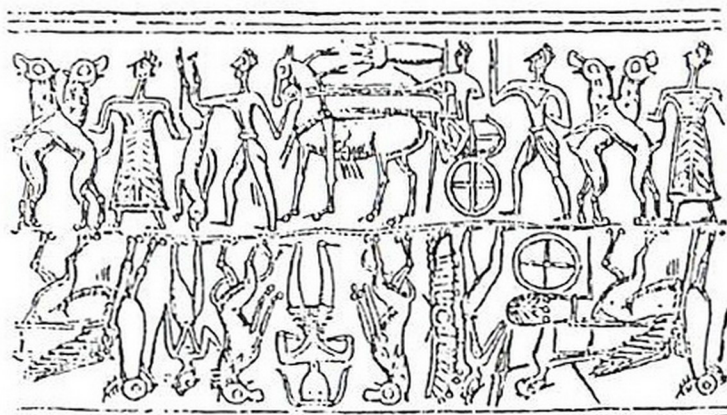
6

7

8

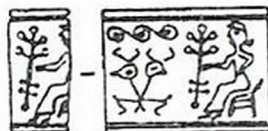
9

1

2

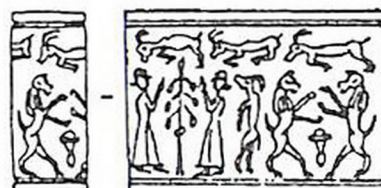
3

4

5

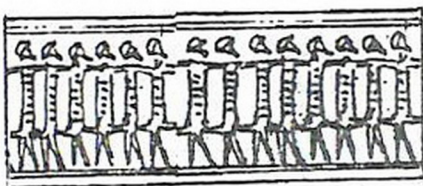
6

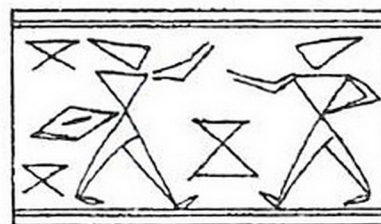
7

8

9

10

11

12

1

2

3

4

5

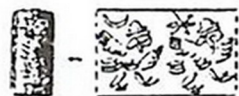
6

7

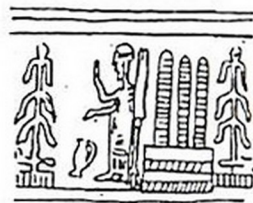
8

9

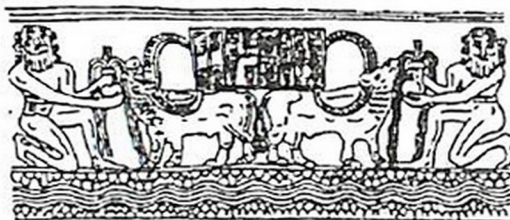
10

11

12

1

2

3

4

5

6

7

8

1

2

3

4

5

6

7

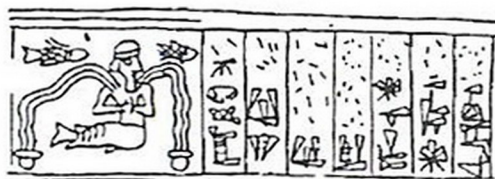
1

2

3

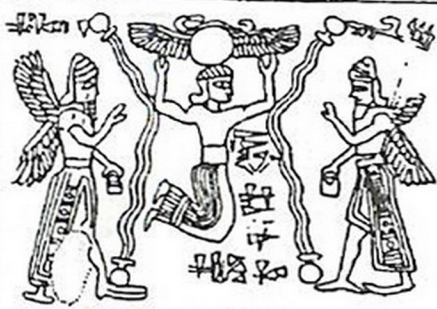
4

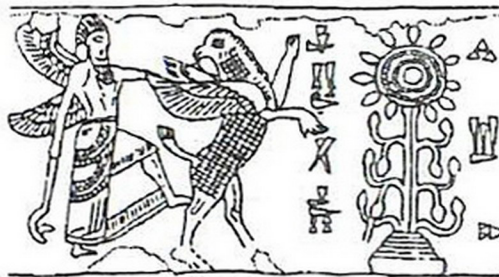
5

6

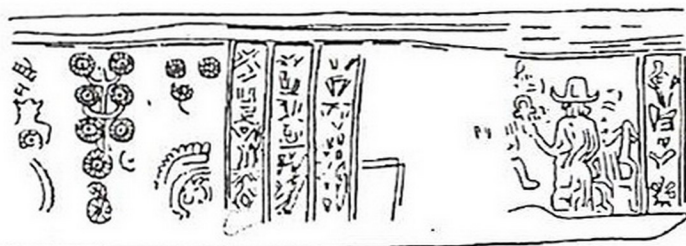
7

8

1

2

3

4

5

6

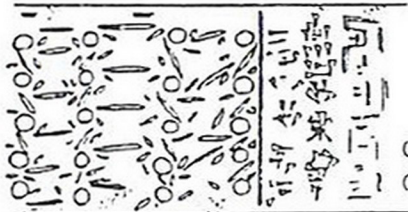
1

2

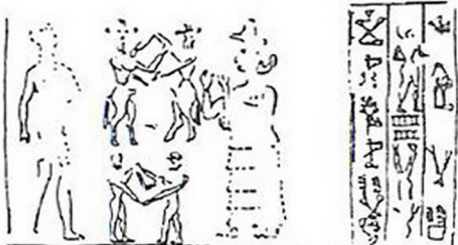
3

4

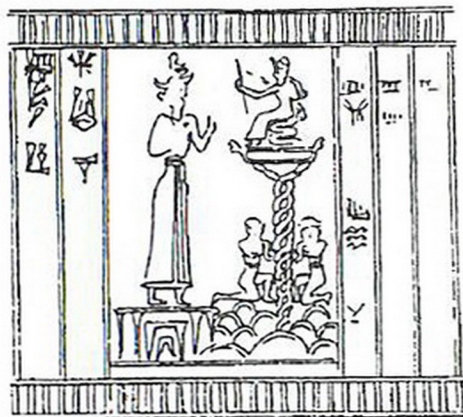
5

6

7

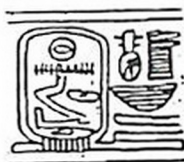
8

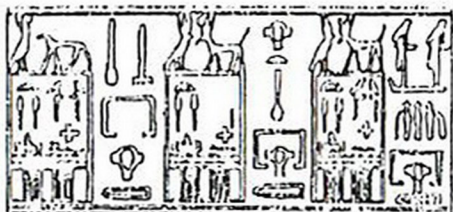
1

2

3

4

5

6

7

8

9

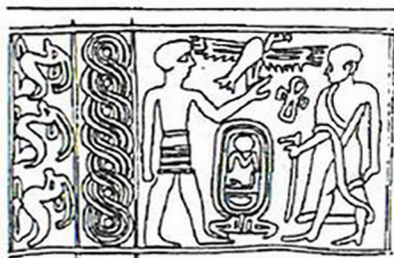
10

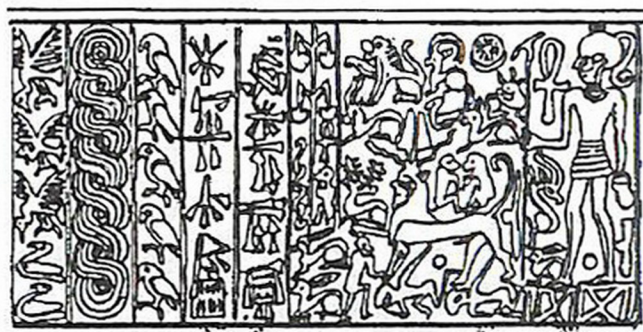
2

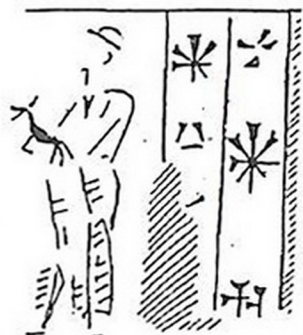
3

4

5

1

2

3

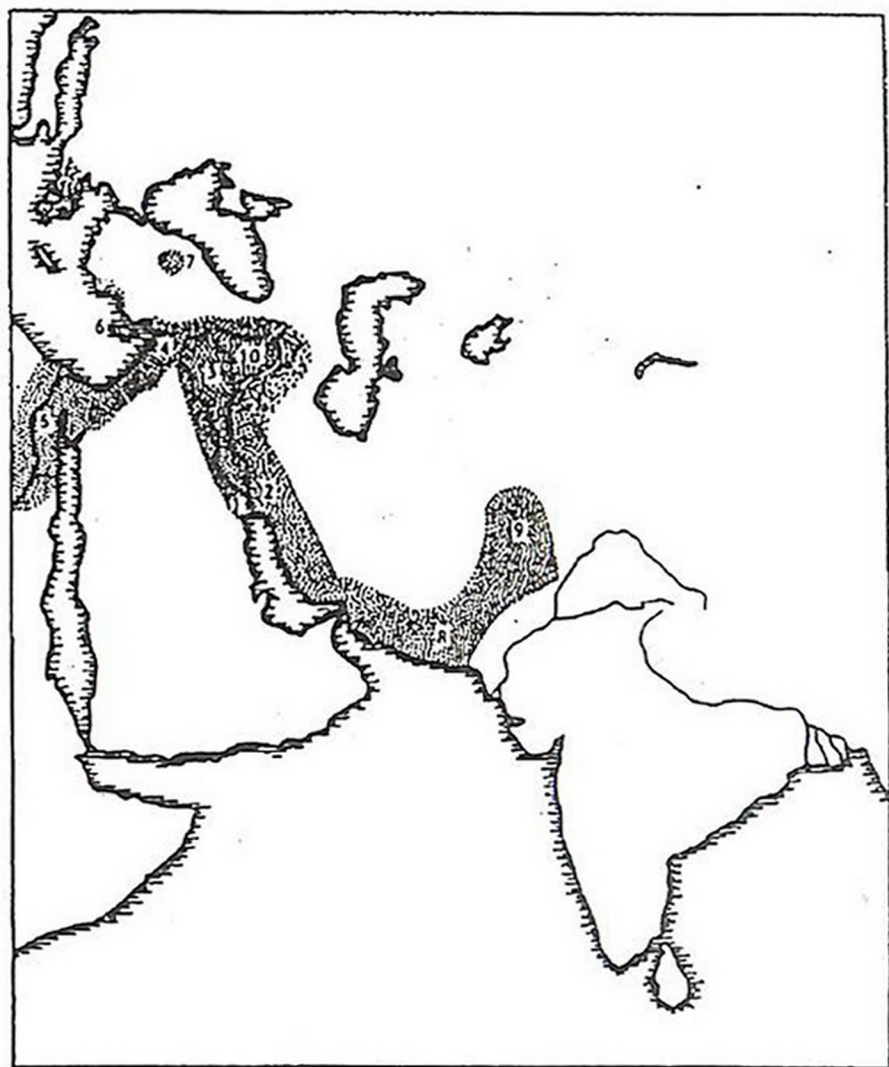
4

—

5

1. MESOPOTAMIA

2. ELAM

3-4. SYRO — PALESTINE

5. EGYPT

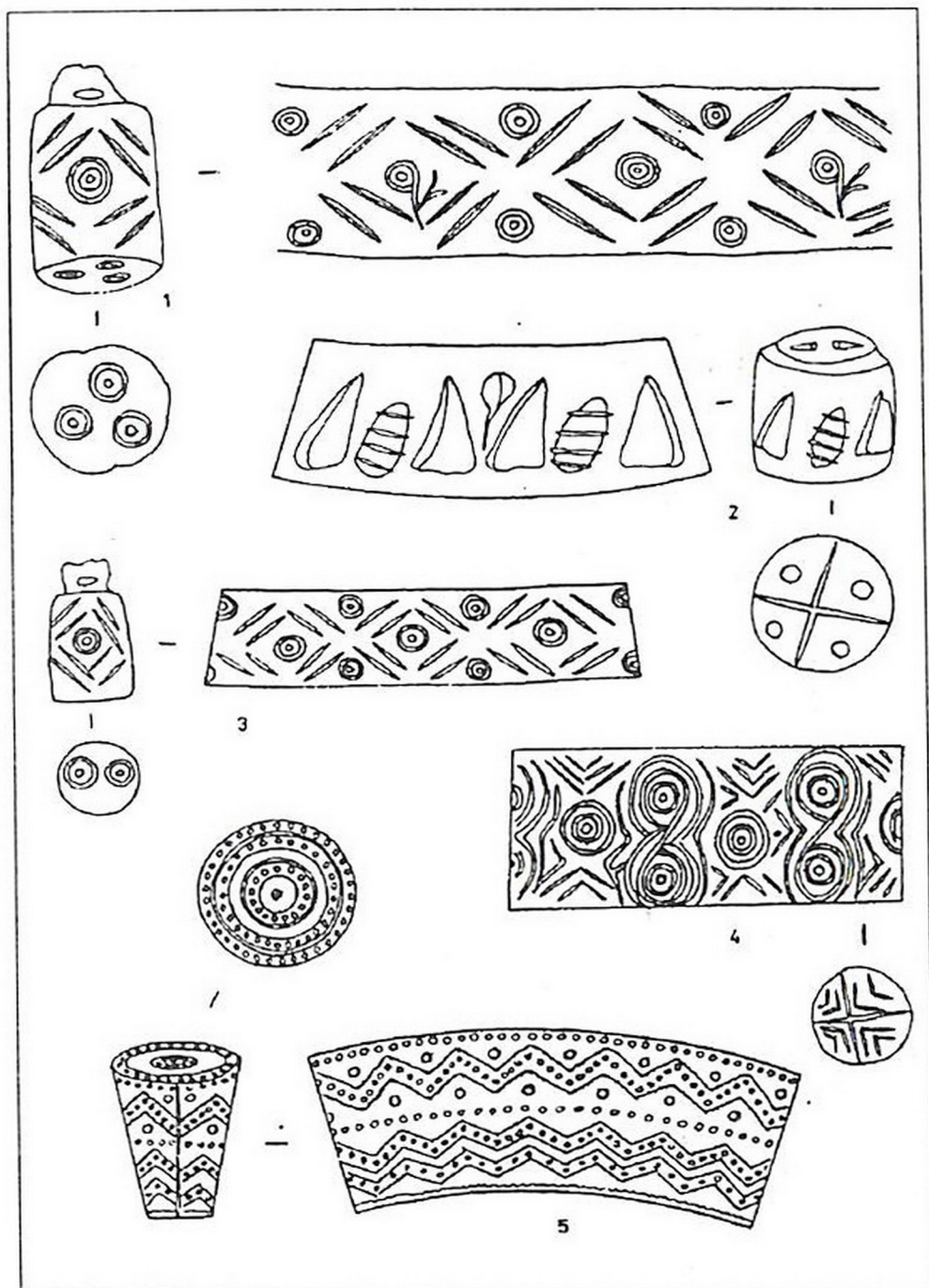
6. MEDITERRANEAN

7. ASIA MINOR

8. MAGAN

9. CENTRAL ASIA

10. ARMENIAN HIGHLAND

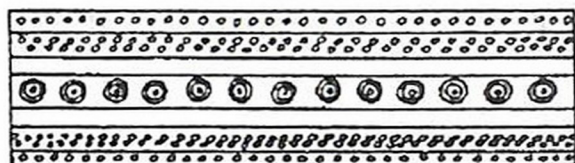

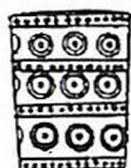
1

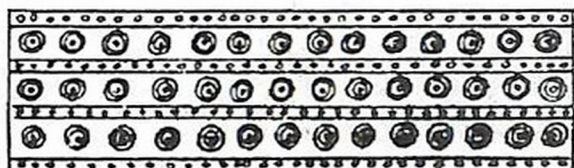
1

1

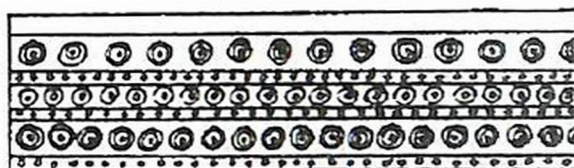
2

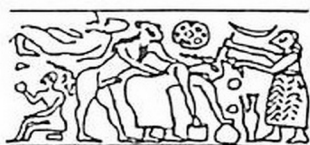

1

3

1

1

1

2

1

1

3

1

4

1

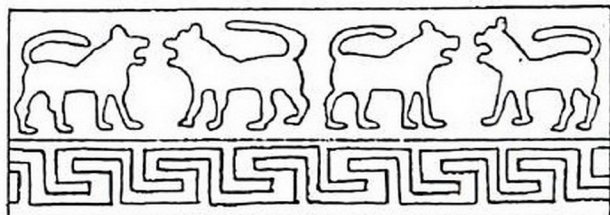

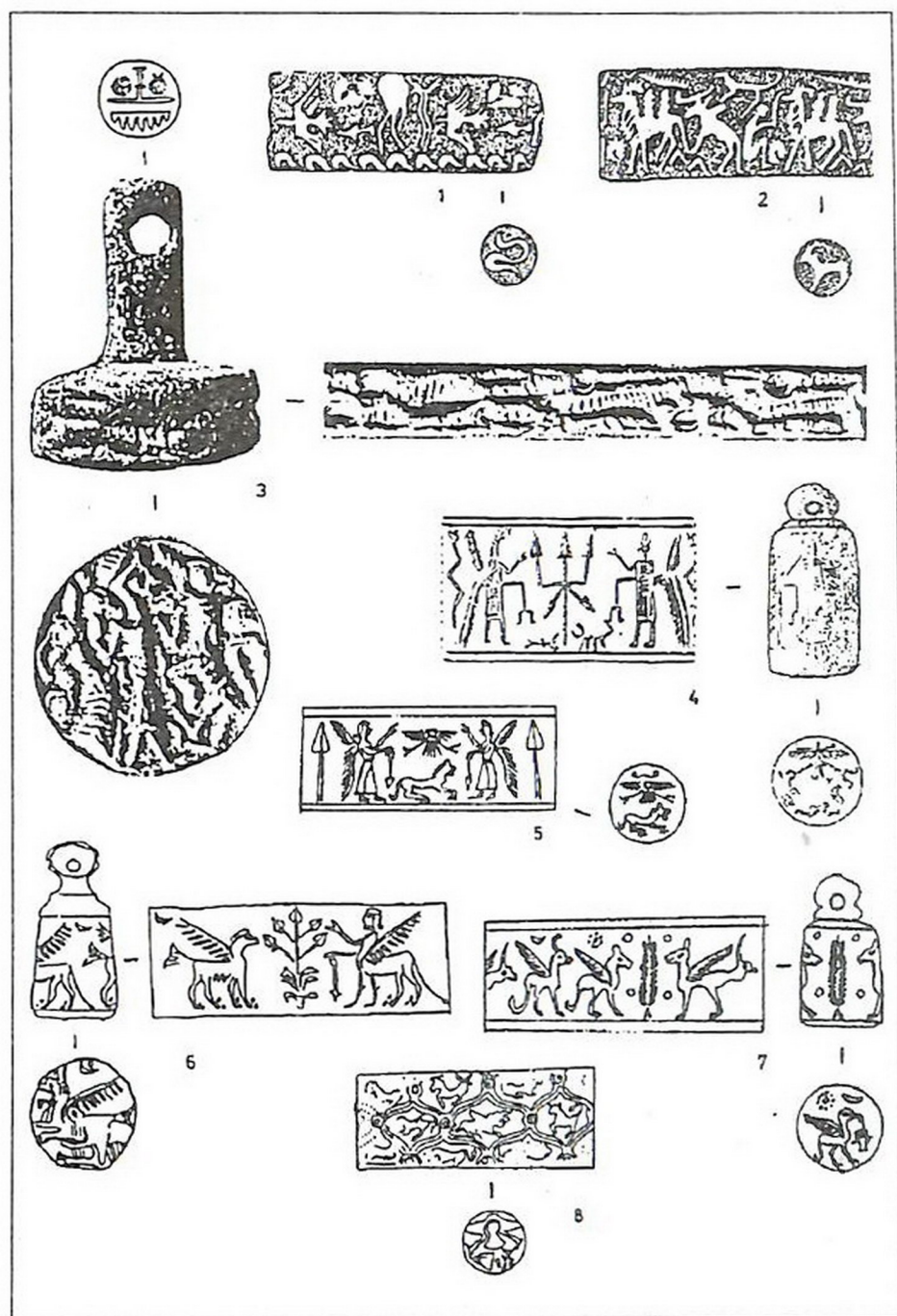
1

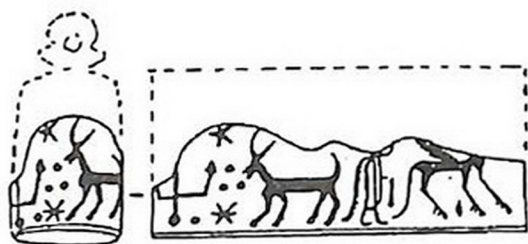
5

—

1

1

2

1

3

4

1

5

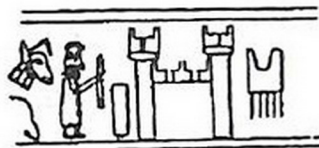

6

—

1

1

—

2

—

1

3

—

4

—

5

1

2

3

4

5

6

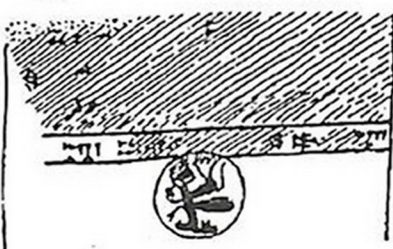
7

1

2

4

6

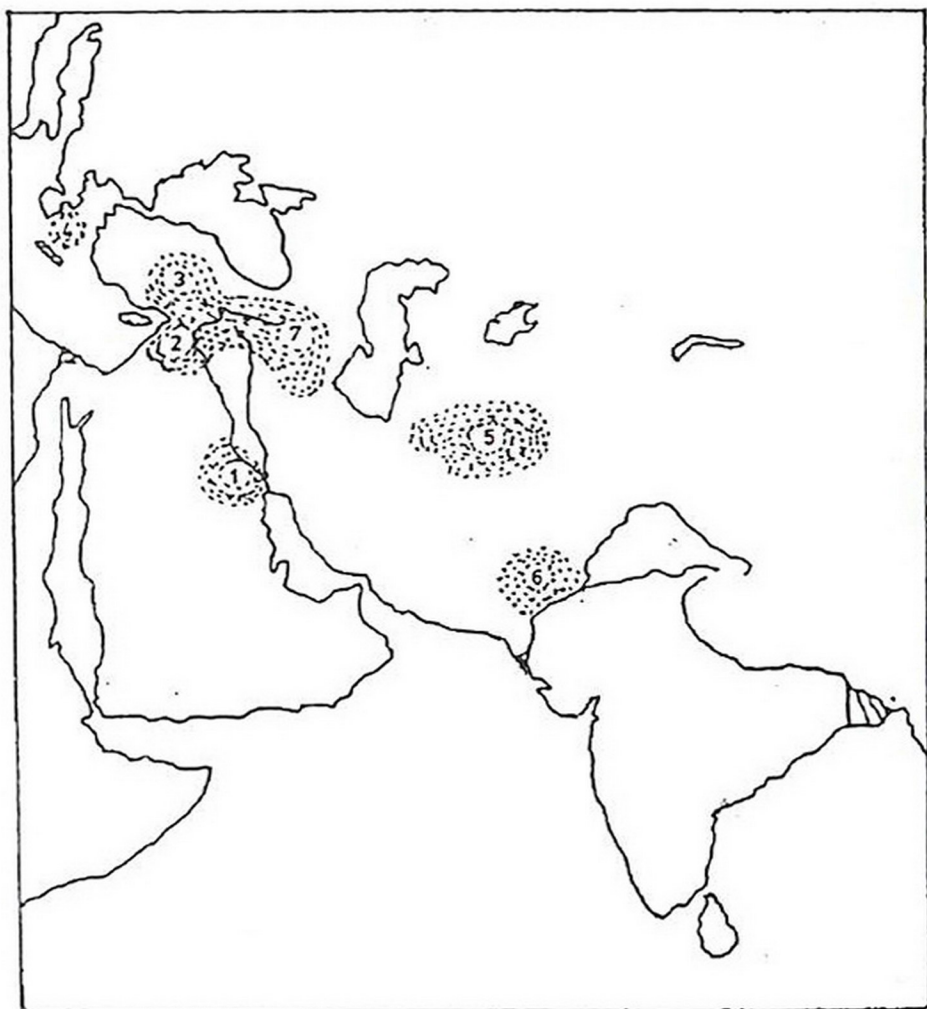
3

5

7

1. MESOPOTAMIA

2. SYRO — PALESTINE

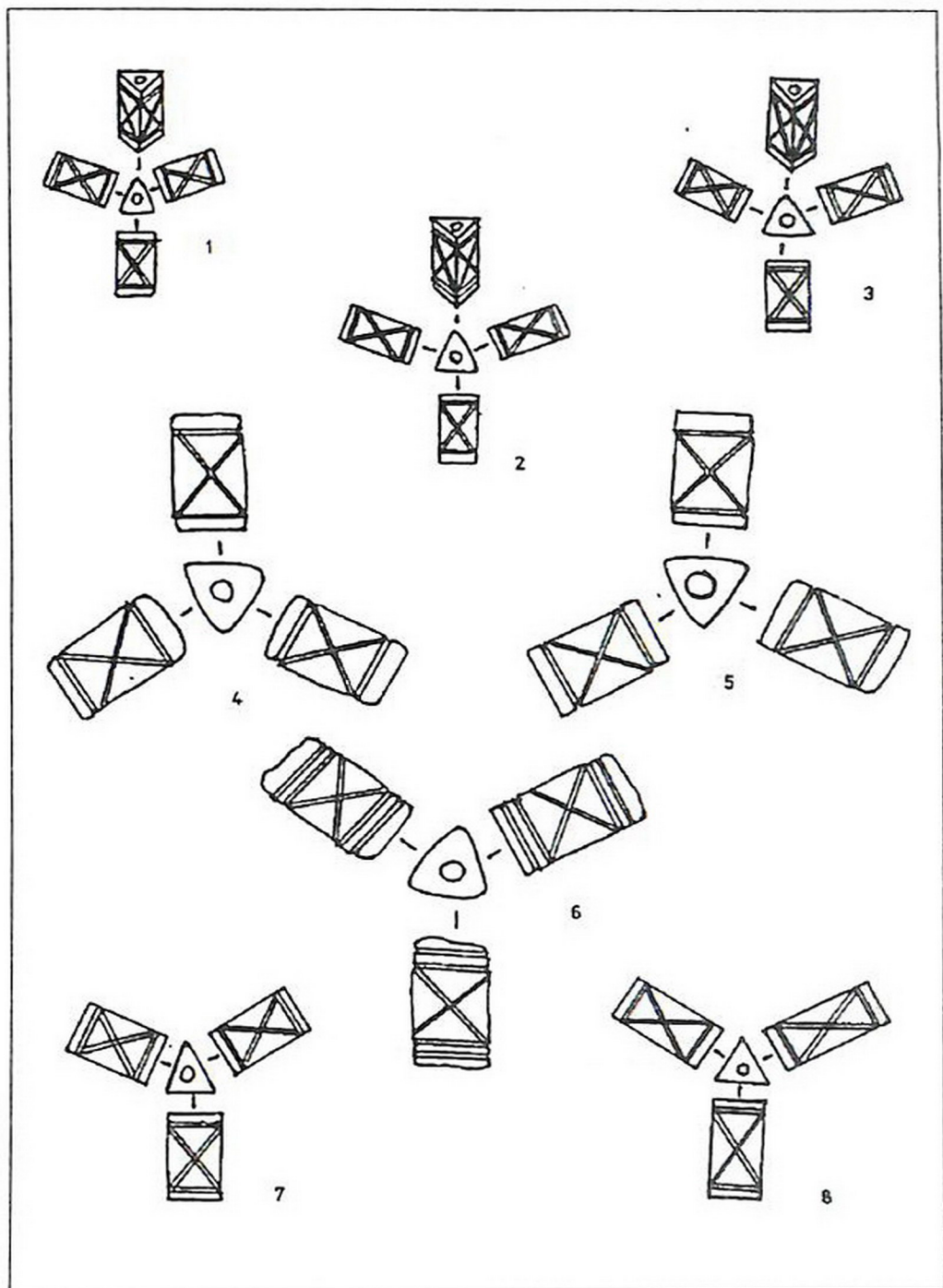
3. ASIA MINOR

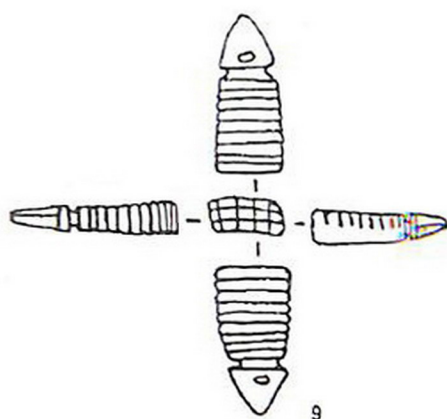
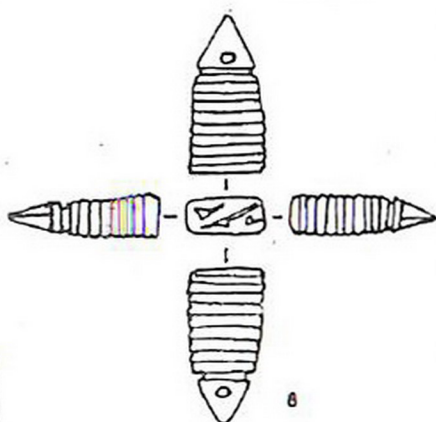
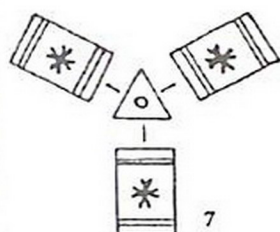
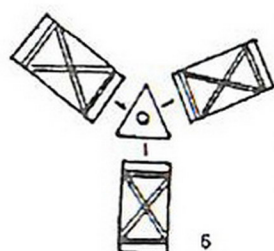
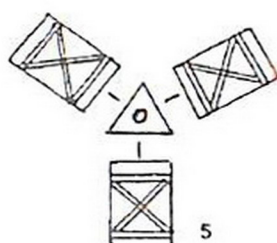
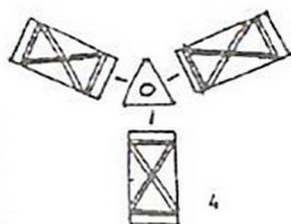
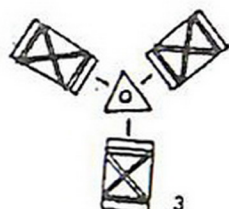
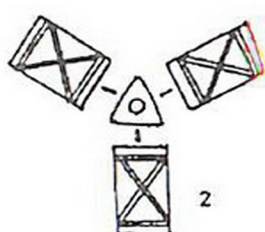
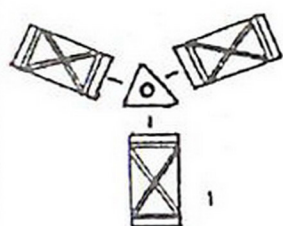
4. MEDITERRANEAN

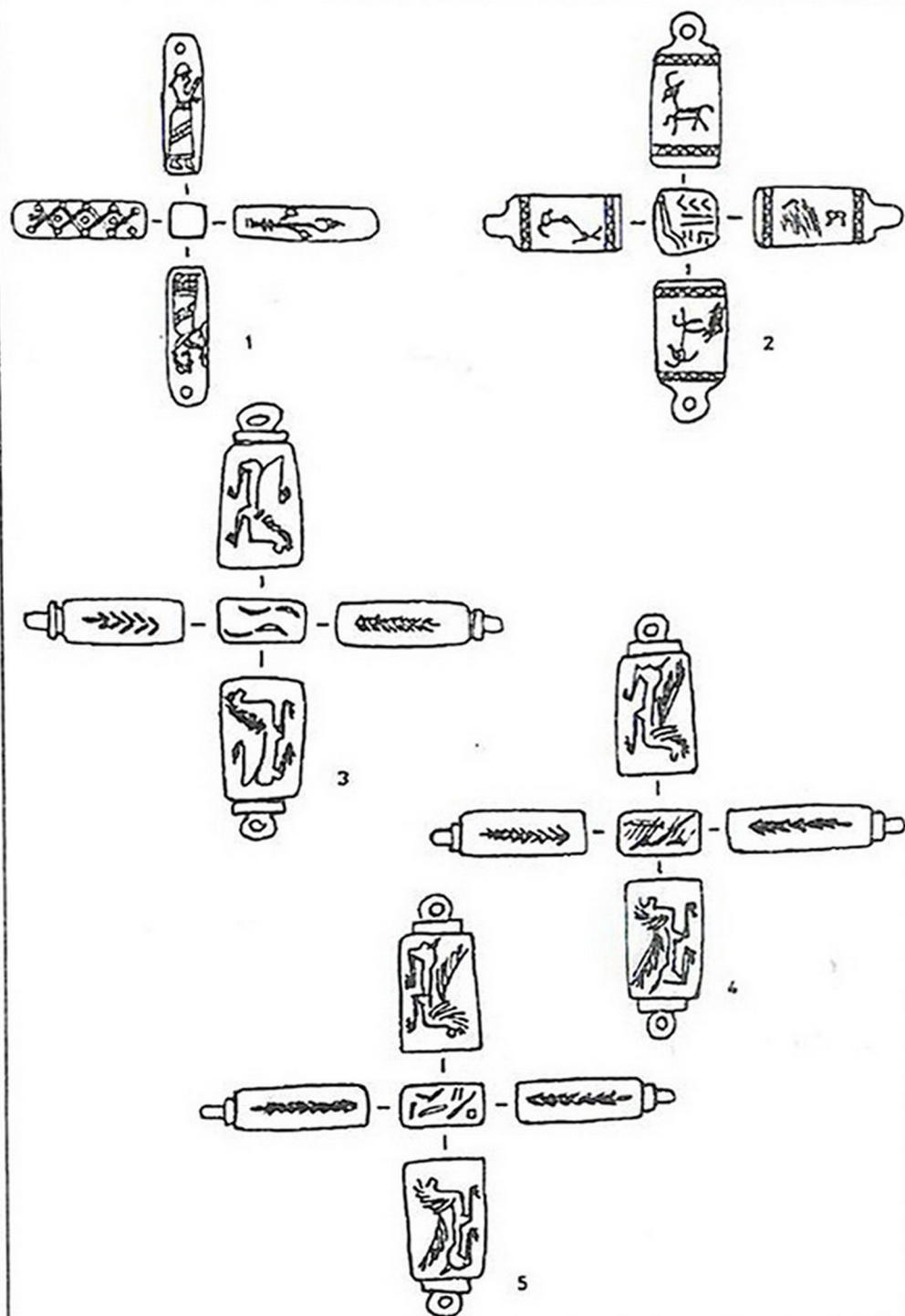
5. CENTRAL ASIA

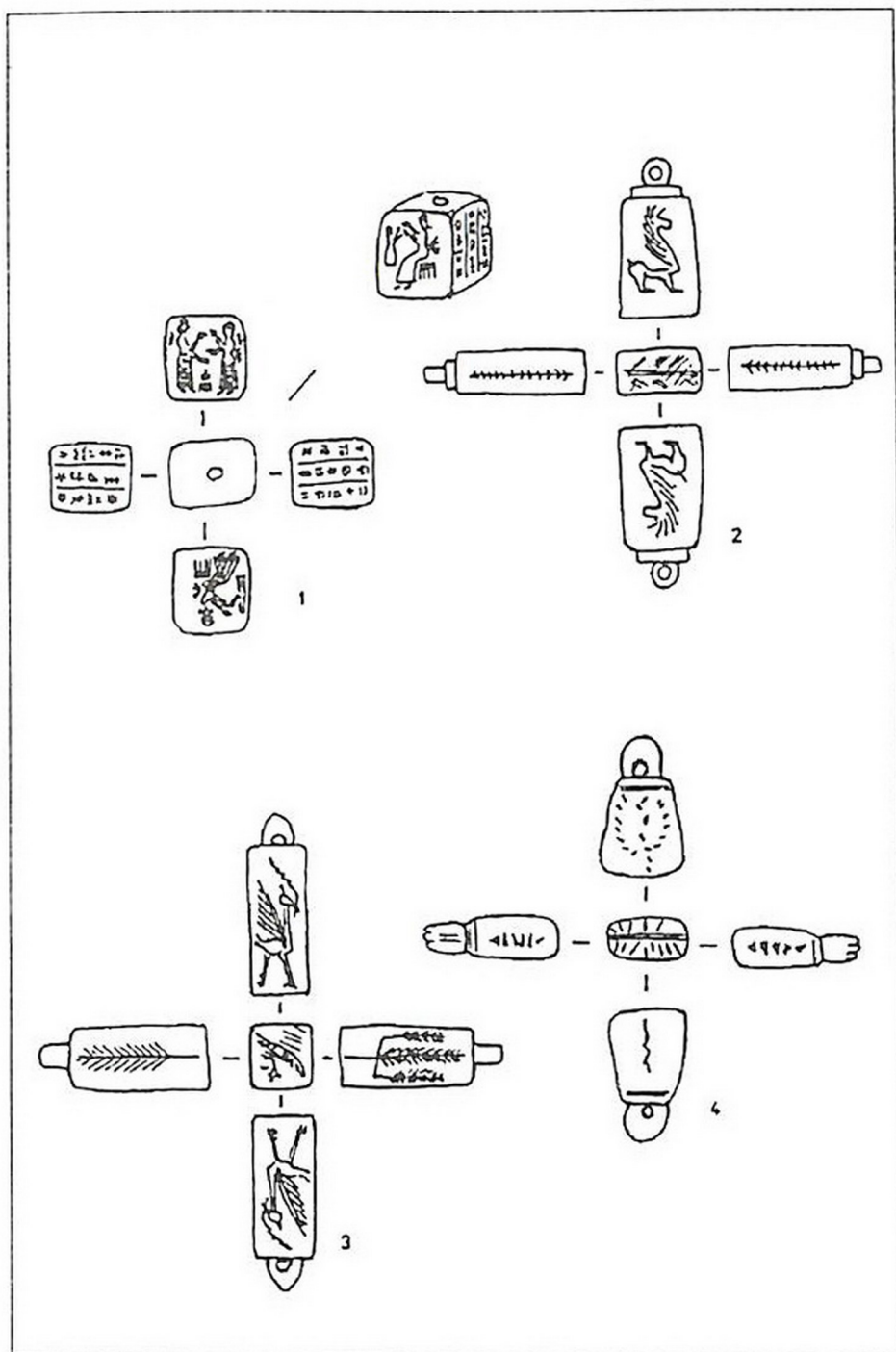
6. INDUS VALLEY

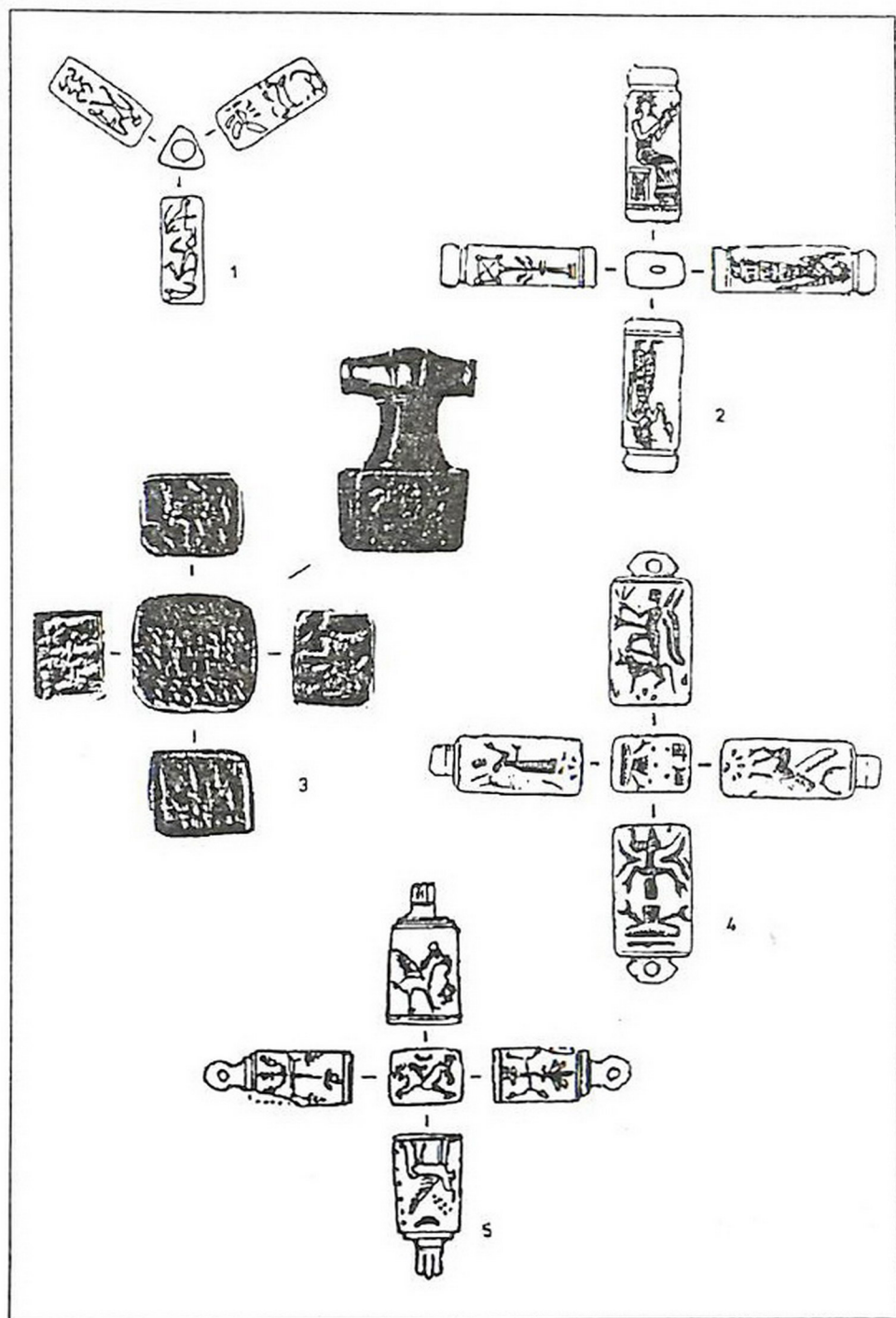
7. ARMENIAN HIGHLAND

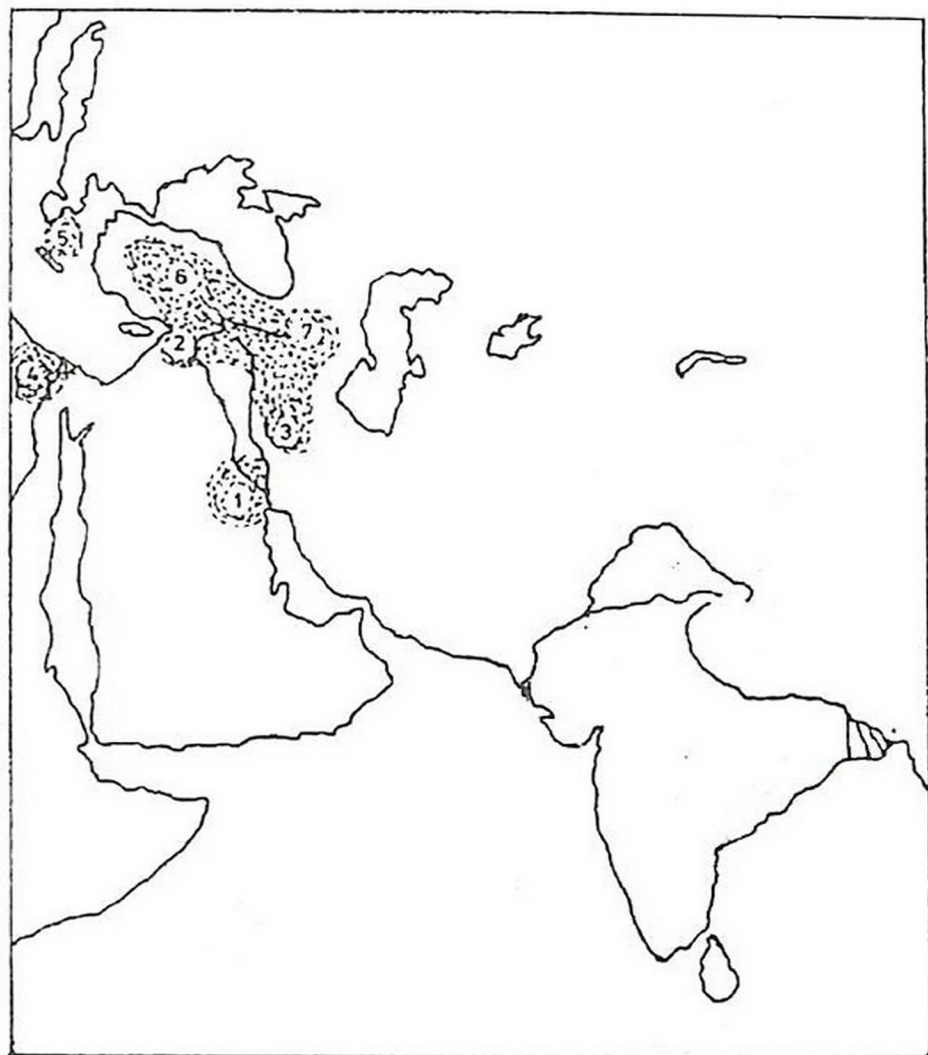

1. MESOPOTAMIA

4. EGYPT

2. SYRO — PALESTINE

5. MEDITERRANEAN

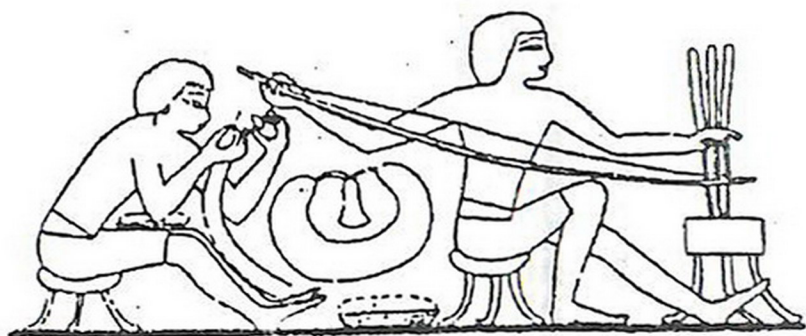
3. IRANIAN PLATEAU

6. ASIA MINOR

7. ARMENIAN HIGHLAND

1

2

ՀԻՆԱՐԵԱՆԵՆՍԻԱՆ

ANCIENT EASTERN SEALS

ՏԱՐԱԿԱՆ ՄԱՐԿԱՆ

DATING (B.C.E.)

ՊԵՐԻՈԴՆԵՐ ԵՎ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՇՈՒԹՅՈՒՆ

PERIODS AND

CHRONOLOGY

ՏՊԵՐԴ-ԿՅՈՒՅՆԵՐ

Stamp seals

ԳԻՐՈՒԱՆ ԿՅՈՒՅՆԵՐ

Cylindrical seals

ԿՈՒՐԱՆ ԿՅՈՒՅՆԵՐ

Cune seals

ՊՐԻՍՄԱՏԻԿ ԿՅՈՒՅՆԵՐ

Prismatic seals

I

տրք.

op.

II

տրք.

op.

III

տրք.

op.

IV

տրք.

op.

I

տրք.

op.

II

տրք.

op.

III

տրք.

op.

IV

տրք.

op.

I

տրք.

op.

II

տրք.

op.

III

տրք.

op.

IV

տրք.

op.

I

տրք.

op.

II

տրք.

op.

III

տրք.

op.

IV

տրք.

op.

250

600

750

1000

1250

1600

1750

2000

2250

2500

2750

3000

3250

3500

3750

4000

4250

4500

4750

5000

5250

5500

5750

6000

ԲՐՈՆԱՅԻՆ

IRON AGE

ԵՆ III Երթ. IA III

8 - 6/4

ԵՆ II Երթ. IA II

10 - 0

ԵՆ I Երթ. IA I

12 - 11/10

ԵՆ II Երթ. IBA

15 - 13

Միջին Երթ. IBA

24/22 - 16

Վաղ Երթ. IBA

35 - 24/22

ԷՆԵՈԼԻԿ

ENEOLITHIC

60 - 37/35

(6000 - 3700/3500)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ: ՀԻՆԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԿՆԻՔՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄ ԵՎ ՊԱՏՄԱԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ	9
Դրոշմ - կնիքներ	14
Գլանաձեւ կնիքներ	27
Կոնաձեւ կնիքներ	58
Պրիզմայաձեւ կնիքներ	64
Հինարեւելյան կնիքների պատմաժամանակագրական վերլուծություն	72
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ: ԿՆԻՔՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ԱՌՕՐՅԱ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ, ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԻ ԽՈՐՀՐԴԱՆՇԱՆՆԵՐ	79
Կնքագործությունը որպես մասնագիտություն	79
Կնիքների գործածման բնագավառները	82
Կնիքների կրելաձևերը	84
Կնիքները որպես ծիսական առարկաներ	86
Կնիքները որպես սոցիալական կարգավիճակի խորհրդանշաններ	92
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	101
ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ	106
ПЕЧАТИ АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ В СИСТЕМЕ ДРЕВНЕВОСТОЧНОЙ ГЛИПТИКИ (резюме)	114
СПИСОК ТАБЛИЦ	130
THE SEALS OF ARMENIAN HIGHLAND WITHIN THE ANCIENT EAST GLIPTIC SYSTEM (summary)	139
LIST OF TABLES	143
ՀԱՍԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ-СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ-ABBREVIATIONS	151
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ - ЛИТЕРАТУРА - BIBLIOGRAPHY	153
ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ - ТАБЛИЦЫ - TABLES	177

Ա. Ս. ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԿՆԻՔՆԵՐԸ
ՀԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԿՆՔԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

ԵՐԵՎԱՆ - 1998
«ՎԱՆ ԱՐՅԱՆ»

A. S. ПИЛИПОСЯН

ПЕЧАТИ АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ
В СИСТЕМЕ
ДРЕВНЕВОСТОЧНОЙ ГЛИПТИКИ

ЕРЕВАН 1998
"ВАН АРЬЯН"

A. S. PILIPOSYAN

THE SEALS OF ARMENIAN HIGHLAND
WITH IN THE
ANCIENT EAST GLIPTIC SYSTEM

YEREVAN 1998
"VAN ARYAN"

Հրատարակիչ-խմբագիր
Վան ԱՐՅԱՆ

Համակարգչային ծեւավորող
Արմեն ԲԱՐԻՇՅԱՆ

Կատարող խմբագիր
Դոնարա ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ

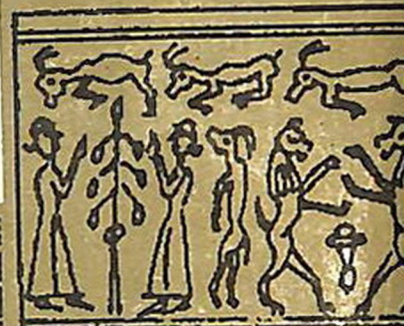
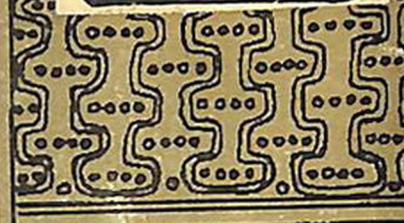
ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0584712

A II
84789

Ա. Ս. ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԵՐԵՎԱՆ - 375025
ՉԱՐԵՆՏԻ 15

A. S. PILIPOSYAN

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
REPUBLIC OF ARMENIA

YEREVAN - 375025
CHARENTS ST. 15

